

MAGYAR DRÁMAI KÖLTEMÉNYEK

Drámai költeményeknek a poétika azokat a műveket nevezi, amelyeknek bár külső formája drámai szabású, de szerzőik mégsem elsősorban színpadra, hanem inkább olvasmánynak szánták. Ezért a színpad technikai követelményeivel és lehetőségeivel nem igen vetnek számot, s csak ügyes rendezőknek átalakítása tudja őket előadásra alkalmassá tenni. Jellemző rájuk, hogy mondanivalójuk legtöbbször bölcselmi, ábrázolási módjuk irrealisztikus, gyakran szimbólumokkal, allegóriákkal teljes. Epikai részletekkel, lírai kitérésekkel is bőségesebben bánnak, mint általában a színpadi előadásra szánt művek. Mondanivalójukat szívesen helyezik történeti vagy mondai környezetbe s ennyiben a történeti színművekkel némi rokonságot mutatnak. Mintájuk Byron, Madách, Goethe, de nem egyszer kapnak ihletet Dantétól is.

A filozófiai vonatkozásokban aránylag nem gazdag magyar irodalom nem sok drámai költeményt mutat fel. Esztétikai értékük — leszámítva természetesen Madách *Ember tragédiáját* — szintén nem magas, de irodalomtörténeti szempontból mindenesetre figyelemreméltóak. Jellemző tünet, hogy Madách Imre művének elterjedése és népszerűsödése idején kezdenek jelentkezni.

A következő áttekintés a múlt század hetvenes éveitől a század végéig terjedő időszakot választja vizsgálat tárgyául.

A sort Kaas Ivor bárónak *Ítélet napja* című munkája nyitja meg. A különös mű Várad Antal *Iskarióthjával* együtt pályázott a M. Tud. Akadémia Karácsonyi-díjára és a bírálat részéről sok gáncsban, de némi figyelemben is volt része.¹

A költemény bevezetésében az író elmondja, hogy a XIX. század gondolati válságának — a hit és a filozófiai tagadás harcának — akar költői kifejezést adni. „A modern humanizmus lázadása a hit és vallás s mindazon fogalmak ellen, melyek a kereszténységből származtak, vagy vele kar-

¹ *Akadémiai Értesítő*, 1876. — A mű nyomtatásban megjelent: *Ítélet napja*. Szomorújáték 3 felvonásban, egy közjátékkal. Budapest, 1876.

öltve fejlődtek: ez drámám tárgya. E modern bölcseleti elmélet érzelgős pesszimizmusa s hamis és felette laza erkölcs-tana adták az anyagot. Személyesítve van ezen irány a darab hősében, Béliálban, kibem egy új ördögalkot iparkodtam teremteni. A többi szereplők jellemzésébe is belevittem az allegóriát, s hogy Dantétól vettem a mese tárgyát s a személyeket s a színjáték módját — szellemekkel játszattván földi dolgokat — ez, bár az eredetiség rovására, az irány kedvéért és azért történt, mert Dantéból az allegóriához kész s könnyen érthető alakokat vehettem. Így Dante maga a keresztény idealizmus, Beatrice a szűz tisztaság, Francesca a természetes asszony képviselője. Antal barátban, a jó együgyű papban az ügyét védelmezni nem tudó egyház gyámoltalanságát próbáltam lemásolni. Istent magát tartózkodtam a színjátékba keverni s helyette Mihály arkangyal szerepel... Béliál következetlensége szándékos, ki midőn beleszeret Beatricébe, bár elveiben és terveiben a nihilizmusig megy, egyszerre pozitív lesz magára a szerelmére vonatkozólag. Ez így van mindig a negációval, magára azt nem alkalmazza senki... Kivételt tesznek a pesszimizisták."

Mindenesetre jó, hogy a szerző az olvasónak a bevezetésben útmutatást adott, mert művét magyarázat nélkül nem értené senki. Még így is alig! Egy-egy fordulaton s mozzanaton sokat kell az embernek a fejét törnie, amíg úgy-ahogy sejteni kezdi, mit akar vele az író mondani. Az egésznek teljes értelme s a részek között való kapcsolat még így is, minden előzetes szerzői magyarázat ellenére, homályban marad.

A cselekmény azzal kezdődik, hogy Mihály arkangyal életre trombitálja a halottakat. S most — az utolsó ítélet napján — újra kezdődik Dante híres szerelmi párjának, Francesca da Rimininek és Paolónak története. A férj a túlvilágon is üldözi nejét és rá akarja erőltetni szerelmét. Paolo ellen pedig ott is ármányt forral, segítséget nyújt neki Béliál, aki azonban közben kiesik sátán-szerepéből és beleszeret Dante eszményi asszonyába, Beatricébe. Beatrice Dantéval együtt gyakran átsétál a színen, de a mese folyásában nem igen vesz részt. Végre Béliál összeesketi szerelmesével Francescát, ő maga pedig erőszakkal el akarja ragadni Dante ideálját. De megjelenik Mihály arkangyal, az ördögöt pokolra taszítja, s a mű nagy hozsannával véget ér.

Az egésznek tartalmához mérten zavaros a felépítés és a külső forma is. A leggyakrabban visszatérő versmérték a népszerű drámai jambus, de sűrűn előfordulnak más-más ritmikái alakok is. Találkozunk — *Faust* példájára — a tördelt, rövidebb, hosszabb sorok vegyületével, találkozunk a két Walpurgisnacht mintájára készült közjátékban az alka-

josi strófával, de találkozunk — egészen meghökkentő alkalmazásban — magyaros versmértékkel is. Beatrice egyszer Himfy-versszakban beszél, másszor meg Francesca ropogtat magyar népdali ütemeket, a Paolo és Francesca nászára összeszerelt lakodalmas nép pedig az utolsó ítélet napján úgy énekel, mint népszínműveinkben bokorugró szoknyába és bő gatyába öltözött parasztjai:

Piros rózsza friss hajnalra kinyitott,
Barna kislány ablakába viritott,
Leszakasztom esthajnalra rózsámat,
Csókolgassa lángos pirra orcámat.

Tengelice fészket rakott magának,
Barna legény terítsd le a subádat,
Súgd fülembé akárhányszor, hogy szeretsz,
Hogy magadnak más szeretőt nem keressz...

Csodálni való és csak az irodalmi fegyverbarátságból eredő elfogultsággal magyarázható, hogy Rákosi Jenő olyan méltányló szavakkal emlékszik meg erről a zavaros műről. Azt mondja, hogy „ha mint dráma nem is állja meg a sarat, mint filozófiai költemény méltán sorakozik akár a hazai, akár a külföldi irodalom hasonló alkotásai közé. Itthon annak idején nem sok port vert fel, ami nem sokat jelent. Habent sua fata libelli. De kell majd jönni időnek és embernek, amikor kiássák kora sok lim-lomja alól ezt az érdekes, költői és mély gondolkodású művet.”²

Valamivel világosabb munka Koroda Pálé: *A túlvilág komédiája*.³ Ez a kis mű azonban csak párbeszédes formájával tartozik a színműirodalomba, s csak filozófikus szellemével a drámai költemények közé. A színhely sehol sincsen megjelölve, de nyilvánvaló, hogy a túlvilágon történik. Több szakaszból áll. Az Úristen ítélkező hatalmát lázadó szellemben mutatja be az író. A kárhozottak között vannak: Salamon zsidó király, Beethoven, Árpád, a honalapító, a Tudós, a Nihilista, a hazáért elesett Hős, — az üdvözültek között Ádám, az első ember, Kegyes Lajos, Szent Imre, Don Quijote stb. Egy modern költőt Isten a pokol tornácába küld, ahol ez találkozik Dante és Homeros szellemével, akik szintén oda vannak ítélve.

Nyelvi tekintetben külön, mint Kaas Ivor munkája. Változó hosszúságú, hol rímes, hol rímtelen, eléggé hangzatos verselésű sorok keverednek benne. Egyébként ez sem átgondolt mű, s hogy nem válik zavarosabbá, annak alkalmasint rövidsége az oka.

² *Emlékezések*. Budapest, év nélkül. (II. kötet, 31. l.)

³ Budapest, 1876.

A legfurcsább, már tiszta kuriózumszámba menő drámai költemény bizonyos nevezetű Hollósy Istvántól a *Csaba tragédiája*.⁴

A négyszázegynéhány lapra elnyújtott munka a magyar költészet legszertelenebb alkotásai közé tartozik. A cselekmény azzal indul meg, hogy Ármány és Pokol felesküsznek Attila fia, Csaba megrontására. Jelenetek a pokolban és az égben... Csabának politikai okokból el kellene vennie Honorriát, de ő ellenszegül a tervnek, mert Ilonát szereti. Ez a leány ugyan meghalt már, de szerelmesének álmában megjelenik, s a hun királyfi elhatározza, hogy utána tör az égbe. Apja ezért megátkozza, Csaba azonban elindul vándorútján. Ilona emléktől egy szép tündérleány egy időre eltéríti. Attila közben meghal, s megkezdődik a hunok élet-halálharca. Csaba részt vesz benne, de amikor a veszített csata után sem akarja elvenni Honorriát — pedig ezzel a házassággal a húnokat megmentené — saját népe öli meg. Ármány most hatalmába keríti Csaba lelkét, ám Hadúr Ilona könyörgésére elúzi a rossz szellemet, s magához emeli az égbe a hún királyfi lelkét.

Első pillanatra észrevehető a művön Goethe drámai költeményének hatása. Mintha csak valami turániba oltott *Faustot* akart volna írni a szerző. De érzik rajta kissé Vörösmarty befolyása is: itt-ott *Csongor és Tündéé*, néhol meg a *Tündérvölgyé*. Hogy voltaképen mit akart darabjával a szerző kifejezni, miféle gondolatot vagy érzéskomplexumot, az teljesen rejtély marad az olvasó előtt. Indítékai zürzavarosak, logikátlanok, előadási módja szószátyár. Verselésének művészi elve is érthetetlen, mintha a metrumot kiküszöbölő, hangsúlyra alapított verselési módot kereste volna a költő.

Magá a szerző azonban nagy önérettel tekintett munkájára. Ezt mutatja az 1877-ben elindított *A jövő költészetének reformjai* című füzet-ciklusa, melyből szerencsére csak két szám jelent meg. Ebben a két füzetben alaposan nekírt Arany Jánosnak, Jókai Mórnak, Kossuth Lajosnak, Deák Ferencnek, és Goethének, — Goethének, akit utánzott! — ellenben dicséri Madách Imrét, Kemény Zsigmondot, Gyulai Pált és Vörösmarty Mihályt. Az első füzet címlapján azt mondja, hogy el kell dobni a jambus mankóját (innen hát a furcsa verselés!), s meg kell szólaltatni a magyar nyelv ritmusát. Ugyanott reklámot csap a *Csaba tragédiájának*, nem áttalván többek közt ilyeneket mondani róla: „A világirodalom legmerészebb alkotása. Aminek még csak lehetőségére sem mertek gondolni soha a legnagyobb lángelmék, azt

⁴ Drámai költemény. Budapest, 1876. Szerző neve nélkül. Színyei *Magyar írókja* Hollósy művének vallja.

én, az egyszerű, nem tapsolt, figyelemre is alig méltatott magyar ember megteremtém, a világ íróinak... bámészkodására és a hazámtól előre kilátásba helyezett Columbus-láncok jutalmára biztosan számítván.”⁵

Torkos Lászlónak *Kígyóbőr* című fantasztikus játéka 1881-ben jelent meg a könyvpiacon.⁶

A darab tárgya Zenő költőnek választása Csilla, a dicsőség tündére és Rózsa, a földi leány között. Zenő, először Csilla rabja, majd beleszeret Rózsába, az is belé, de a leányt elriasztja a költő kezének hidegsége. A kézen ugyanis kígyóbőr van. Rózsa lelopja a bőrt. Csilla féltékenykedik a földi leányra, vissza akarja szerezni Zenőt, de ez Rózsával lesz boldog. Ez a történet. Mellette fut Lucának, Csilla szobaleányának és Dorombnak, a „vad lángésznek”, jobban mondva fűzfapoétának szerepelt. Ezek is egymáséi lesznek, miután Doromb falusi kántorságot kap.

A mondanivaló — hogy a hideg dicsőségnél többet ér a szív melegsége — világos, de nagyon kusza módon jut kifejezésre. Csilla viselkedésében van valami érthetetlen. Az egész mese egyébként nem tud drámaivá válni. Költőisége inkább csak a külsőségekben nyilvánul meg, mintsem az átélés lendületében.

Csongor és Tünde hatását könnyű felismerni rajta. Nem szólva a főtörténet hasonlóságáról, Vörösmarty három ördögfiának itt Bikfic, Filkó és Füles, „kóbor szellemek” felelnek meg. Balga és Ilma kettősének Doromb és Luca, a nemtők játékaának a tündérek éneke. Dikciójában is sok van Vörösmartyból. Itt is trocheusok és jambusok váltogatják egymást. Torkos verselése zengzetes és könnyed.⁷

Londesz Elek *Kain* című drámai költeménye⁸ a Biblia szerint kezdődik, de megoldása lényegesen eltér tőle. Londesz Kainja megtér és reménnyel szívében bujdosik világgá. A költő felvonultatja művében a Sátánt, a Lelkiismeretet, s a végén — nyilván Madách hatása nyomán — megszólal az angyalok kara és az Úr. Kétségtelenül hatott rá egybenmásban Byron *Kainja* is. Verssorai néhol rímbe csendülnek. Verselése bizonyos gyakorlatra vall, de igazi költőiség ebben sem mutatkozik.

Külön csoportot alkotnak azok a drámai költemények,

⁵ Kaas Ivor, Koroda Pál és Hollósy István ismertetett munkáiról I. Galamb Sándor: *A magyar dráma története 1867-től 1896-ig*. Budapest, 1937. I. k. 92—97 l.

⁶ Regés színmű dalokkal 4 felvonásban.

⁷ Bartmann György (*Torkos László*, Budapest 1934.) szintén kiemeli *Csongor* hatását, de kimutatja, hogy magát a tárgyat Merényi László mesegyűjteményének egyik darabjából merítette Torkos. (*Eredeti népmesék*, 1861. I. rész 1. mese: *A kígyóbőr*.)

⁸ Debrecen, 1886.

amelyek tudatosan és határozottan *Az ember tragédiájához* kapcsolódnak. Madách művének népszerűségét és hatásának elterjedtségét nagyban emelte Paulay Edének 1883-ban bemutatott és döntő sikert aratott színrealkalmazása.

P. Szathmáry Károlyt, az ötvenhetedik életévét taposó termékeny regényíróat annyira megkapta a színpadra jutott *Ember tragédiájának* nagy sikere, hogy parodisztikus ellen-darabot írt hozzá *Az asszony komédiája* címen.

A mű nem került színre sehol, de tetszetős díszkiadásban jelent meg, s nem kisebb művészek illusztrálták, mint Barabás Miklós, Vastagh György és Jankó János. A díszes külsőségek által a könyvpiacra mintegy versenytársa akart lenni a Zichy-illusztrációknak.⁹

Az asszony komédiáját a szerző *Az ember tragédiája* humoros ellenképének szánta, azonban mondanivalójának komolyságával nem maradt pusztá tréfálkozás. A történet a paradicsomban kezdődik. Ádám unatkozik. Lucifer tanácsára asszonyt kér magának az Úrtól. Az Égi Hang figyelmezteti, hogy a nő, akit társul akar magának, csak látszólag gyenge, valójában nagyon veszedelmes tud lenni.

Vigyázz, vigyázz! A gyöngeségben is
Van ám erő. A könnyű, lenge szél
Hordozza a virágnak himporát
És adja éltét nyárnak és tavasznak...
Társad leend, ki osztja sorsodat:
De kézből a vezérletet ne add...
Nőd Éva lesz; úr léssz fölötte te,
Ha ráfigyelsz, miként teszesz vele:
A kulcs szívéhez e szavakban áll:
Ott lesz erős, ahol te gyöngye vagy,
És gyöngye ott, hol erődöt érzi.

Ádám elbizakodottan felel:

Csak add uram! A többi gond enyém!

Megkapja Évát, de alig kapja meg, a paradicsomot máris elveszti miatta.

A következő képek Ádámot és Évát — vagy bocsánat! ebben a műben az asszonyé az elsőség! — Évát és Ádámot a világtörténelem egyes korszakainak környezetében mutatják be természetesen Lucifer kíséretében. Különbség azonban Madách és Szathmáry műve között, hogy Szathmáry nem álom formájában láttatja az első emberpárral a történelmet, hanem valóságképen. Éva és Ádám először mint Szép Heléna és Menelaus jelennek meg, itten mellettük Lucifer Páris királyfi, — azután mint Alkibiadesz és neje tűnnek elénk, majd

⁹ Szini költemény tizenkét énekben. Budapest, 1888.

Éva Xantippe lesz, Ádám pedig Sokrates. Az ötödik képben Évát mint pörbe fogott Phrynét látjuk magunk előtt, Adámot mint reá féltékeny szerelmest, Lucifert pedig mint Hyperides ügyvédet. A középkor két képben elevenedik meg. Az egyikben Éva szenteskedő, de romlott lelkű grófnő, Ádám, a férje keresztes hadba induló vitéz. A másik középkori szín a guelf és ghibellin harcoknak egy jelenetét hozza elénk, ahol Ádám egy ostromlott város bírása. Feleségének, Évának módjában lenne őt megmenteni, mert az ostromló sereg parancsnoka, Konrád, megengedte, hogy minden asszony magával viheti azt, ami neki a legkedvesebb. Éva azonban nem férjét viszi magával, aki kövér és pocakos ahhoz, hogy hátán cipelje, hanem a karcsúbb és fiatalabb Lucifert. A többi képek során Évát mint Dubarry grófnőt, Adámot mint XV. Lajost. Lucifert mint Choiseul minisztert látjuk, majd a francia forradalomban vagyunk, ahol Évát az Ész istennőjeként oltárra helyezik. Azután a commune világába röpülünk. Itt Ádám fiatal gyári munkás, Éva a kedvese, Lucifer pedig bukott arisztokrata.

Ezek a történeti képek Évát hiú, kacér, sőt többször romlott teremtésnek mutatják be, akivel szemben Ádám rendszeren a rövidebbet húzza. A férfi csak háromszor mutatkozik fölötte győzelmesnek: mint Sokrates, mint Alkibiades és mint commune-beli munkás. A többi esetben Éva kerekedik felül. Egyetlen győzelme azonban nemes és nagyszerű diadal. S ezen a ponton Szathmáry a magyar nőnek akart bókolni, mert a szóban forgó kép magyar tárgyú: Évát mint Széchy Máriát, Adámot mint Wesselényi Ferencet, Lucifert pedig mint muskétás kapitányt mutatja be. Széchy Mária lendületes szavakkal téríti az ellenzéki-magyar ügy mellé Wesselényi: Adámot.

... Nem győztetek ...
 Gotthárd kövér mezőin?
 S mi volt a bér?... Vasvár beszél felőle:
 Elalkuvá vezérték a hazát
 S békét kötött, mely oly gyalázatos,
 Mint hogyha ő lett volna vesztes! Ám (*gúnyval*)
 A jó hadak más célra kellének:
 Nem a pogányt, *magyart kiirtani*.
 A sárba vetni azt az ősi zászlót,
 Mely száz csatán vezette a magyart —
 S megsemmisíteni szent hitét, jogát!

Legnagyobb diadalát azonban Éva mint eszkimó neje aratja. Ez a kép az egész műben a legtartalmasabb, a legkomolyabb s a munka főgondolata is a legjobban innen üt-közik ki. A jégvidéken vagyunk. Lucifer örül, hogy közeledik az ember pusztulása. Éva Istenhez imádkozik, bűnbánóan elismeri vétkeit, csak ártatlan kis gyermekéért könyörög.

Megjelenik Ádám is, mint élelmet kereső eszkimó, halálra szántan, Istenhez emelkedve. Egyszerre zúgás-ropogás hallatszik, a jéghegyek szétomlanak, helyüket dús lombú déli növényzet foglalja el, a kunyhó görög-oszlopos csarnokká változik, s megszólal az Égi Hang:

Próbára tettem gyöngé lényedet:
 És bár erényid s lelked ösztönét,
 Sőt engemet nem egyszer megtagadtál:
 Egy megmaradt mint égi szikra benned:
Hogy önmagad — saját fajod szeresd!
 Mit nő hibázott, férfi vétkezett,
 Letörlé azt a nagy, sötét lepelről
 Az *anyakéz*. Ez tette érdemessé,
 Hogy el ne hagyjam veszni képemet
 S megmentve azt a víz- és tűzözönből —
 És végre most dermesztő jégthonából,
 Tovább engedjem élni itt a földön.

(Luciferhez)

Szállj hát, gonosz, a kárhozatba vissza,
 Ki azt hívéd, hogy elveszett a föld,
 Ím láthatod: egy döccenés elég,
 Hogy létrekeljen egyre szebb alakban,
 Mint egykoron az édenkert vala...
 Ti meg vegyétek im ígéretem.
 Míg véd a férfi elvet és hazát:
 Zöld csillagom, a föld is megmarad,
 S lakása lesz a boldog embereknek!

Ezzel a felemelő hangulattal záródik *Az asszony komédiája*.

A mű — látjuk — Madách költeményének kompozícióját, felépítését híven követi, de nagyságának nyomába nem tud lépni. Az alapúl vett gondolat szép és megható, egyes jelenetei lendületesek, sőt néhol szárnyalóak, a következetes végiggondolás azonban hiányzik belőle. A komikus és komoly részek nem kapcsolódnak szervesen, nem olvadnak magasabb hangulati egységbe. Paródiának indul, de néhol, különösen a végén igen komollyá válik. A főgondolat is inkább csak hirdetve van benne, semmint drámailag keresztülívve. Mindamellet mint érdekes kísérlet nem érdemli meg azt az elhanyagolást, amelyben irodalomtörténetírásunk részesíti.

Ezt az első Madách-paródiát nyomon követi a második, sőt harmadik. Mindkettő 1889-ben kerül színre, s mindkettő Krecsányi színigazgató társulatában. Krecsányi t. i. 1889. januárjában hozza színre Temesvárott *Az ember tragédiáját*. A darab nagy sikert ér el, és alig egy hónap alatt — vidéken milyen nagy dolog ez! — tizenegyszer kerül előadásra. A sikert előmozdította az is, hogy Krecsányinak kitűnő díszlettervezője volt: bizonyos nevezetű Végh István szín-

padi ember, aki olyan dekorációkat tervezett és festett a Tragédiához, hogy Temesvárott és Pozsonyban őt magát is kitapsolták az egyes képek után. Ez a Végh István egyébként igen sokoldalú ember volt: balladákat írt s a színpadon is fellépett.¹⁰

A temesvári előadás hatása alatt, alig egy hónappal a bemutató után Tábori Róbert, aki akkor az egyik temesvári lapnak szerkesztője volt, egyfelvonásos apróságot írt *Az ember komédiája* címen. Ebben a kis farsangi bohóságban Ádám kishivatalnok, Éva a felesége; Lucifer pedig ezúttal női alakban, mint anyós lép elénk. A bohózatnak semmi különösebb jelentősége sincsen, de ez adott ösztönzést a következő paródiának.¹¹

Ez a mű a már említett Végh Istvánnak ugyancsak *Az ember komédiája* című bohózata. Ezt is Krecsányi társulata mutatta be, de nem vidéken, hanem 1889. nyarán a budai Krisztinavárosi Színkörben.¹²

Valamennyi paródia közül ez követi leghívebben Madách szövegét. Az Úr itt mint pesti háziúr jelenik meg, a bevezgett nagy mű pedig az újonnan felépített ház. Az Úr fogad a ház gondnokával, Fer Luciánnal, hogy a beköltöző lakók jól fogják magukat érezni, és sokáig maradnak benne. Az első lakók, Ádám és Éva azonban Fer Lucián intrikájára csakhamar otthagyják a házat, és egy pincelakásban álmodják át Madách történeti képeinek paródiáját. Az egykorú híradások leg-sikerültebbnek a Tankréd-szín fonákját mondják, ahol Ádám mint szabólegény szerelmes Éva kóristanőbe, de az artistanő rokonai — a tragédiabeli boszorkányok komikus másai — alaposan eldöngetik. A többi képről is fogalmat alkothatunk magunknak, ha az akkori lapokat elolvassuk. A római szín Röndnek muszáj lönni! cím alatt gúnyoltatott ki, s benne Péter apostol helyett egy rendőr szidta össze s csípte fülön a kéteshírű mulató kompániát. Keplert a jókedvű díszlettervező egy éhes tanító képében figurázta ki, amint Sanyaró Vendelt tanítja a koplalás művészetére. A francia forradalmat a pesti magyar tüntető ifjúsággal parodizálta, amint az akkor éppen aktuális katonai javaslat ellen lázong, amiért a magyar önkénteseknek német nyelven kell tisztí vizsgát állaniuk.

A bírálatok mulatságosnak mondják a darabot, de megállapítják, hogy a szerző néhol ízléstelenségbe téved. Kétség-

¹⁰ *Délmagyarországi Közlöny* 1889. febr. 15., dec. 25., 1890. dec. 25., *Pesti Hirlap* 1889. máj. 3.

¹¹ Nyomtatásban nem jelent meg, sugókönyvét sem ismerem. Első előadása Temesvárott; 1889. febr. 11. — *L. Temesvári Közlöny* 1889. jan. 13., febr. 13., *Budapesti Hirlap* 1889. febr. 14.

¹² 1889. szept. 8-án. Szövegét csak egykorú bírálatokból ismerem.

telenül a paródiák alacsonyabb fajtájához tartozott *Az ember komédiája*, de a közönséget alaposan megnevetette, s a kritikát eléggé foglalkoztatta, amit nem tehetett volna, ha bizonyos kvalitásai nem lettek volna.¹³

Némi kapcsolatban van a Madách-paródiákkal Gárdonyi Gézának *A paradicsom* című egyfelvonásos operettje is.¹⁴ A kegyeletlen kis mű meséje a paradicsomban történik. Az első emberpár szerepel benne, s Gárdonyi offenbachi szabadossággal Mihály arkangyala rendőruniformist húz. Mulatságos helyzetekben nincs hiány, s nyelve is könnyed és eleven. Szegeden kevés előadást ért meg, de azután játszották Győrött, Sopronban, Szabadkán és 1894. szept. 18-án a Krisztinavárosi Színkörben is. Sőt lefordították németre, s a bécsi Josephstadter Theater műsorára tűzte. De csak a főpróbáig jutott (1895. febr. 20.), mert a cenzura vallásellenes tartalma miatt betiltotta.¹⁵

A többi — Madách művével kapcsolatban nem álló — drámai költeménnyel röviden végezhetünk.

Palágyi Lajos *Ifjú szerzetese* 1894-ben jelent meg. Hőse egy trónkövetelő, aki szerzetbe véteti fel magát, mert kiábrándult a világból. Apja halála után nagybátyja bitorlorként elfoglalja a trónját. A szerzetben azonban felkeresik a nagybátyjával elégedetlen fölkelők. Az ifjú szerzetesben fölébred a dicsőségvágy, s élükre áll. A csatában párviadalt vív nagybátyjával, az elesik. A trónkövetelőt bánat szállja meg, újra a rendbe akar visszatérni, amikor híre jön, hogy a megölt király fia bosszút lihegve hadsereg élén közeledik. A trónkövetelő erre szíven szúrja magát.

Nyugtalan, ugráló menetű s mondanivalójában sem teljesen átgondolt mű. A trónkövetelő annyira ingadozó jellem, hogy egyik elvével sem lehet komolyan venni. Egészen furcsa, hogy az öngyilkosság után a szerzetesek kara arról énekel: milyen boldog az, aki a földet elhagyja örökre.

Görög mintára a darabban karok is szerepelnek: a szerzetesek és fegyveresek kara. A verselés gyakorlottságra vall, a sorok ritmusa pattogó, de egyéni színe a nyelvnek nincsen.¹⁶

Különös tartalmú darab Csillag Máté *Eszményvilágban*

¹³ *Fővárosi Lapok* 1889. szept. 8., 9., *Nemzet* 1889. szept. 8., 9., *Pesti Hírlap* 1889. szept. 8., 9., *Pesti Napló*, *Budapesti Hírlap* 1889. szept. 9., *Vasárnapi Újság* 1889. 37. sz.

¹⁴ Bemutatták Szegeden 1893. febr. 24. Zene: Barna Izsó. Megjelent a *Szentjánosbogárkák* című kötetben. Gárdonyi a darabot *A gizehi piramis* című humoros elbeszéléséből formálta színpadra.

¹⁵ *Szegedi Napló* 1893. febr. 24., *Szegedi Híradó* 1893. febr. 25., *Budapesti Hírlap* 1894. szept. 18., 19., *Pesti Hírlap* 1893. febr. 25., 1894. szept. 18., 19., 1896. febr. 12. — Gárdonyi József: *Az élő Gárdonyi*. I. k. 226—227. l. Budapest, év n.

¹⁶ Palágyinak *Rabszolgák* című munkáját — mint amely a szín-

című „prózában írt drámai költeménye.”¹⁷ A mese a modern korban kezdődik. Férfi és Nő öngyilkosságot akarnak elkövetni, mert nem látják célját az életnek, és mert sokat csalódtak. A Daemon biztatja, az Angyal lebeszélni iparkodik őket. Megmutatja nekik, hogy milyen boldog lesz az emberiség 1000 év múlva. Mikor a Férfi és Nő felébred a látomásból, az Úr szava és az égi kar hozsannája hallatszik. A látott három kép címe: 1. *Hit... szabadság*, — 2. *Remény... egyenlőség*, — 3. *Szeretet... testvériség*. A messze jövőben az emberiség boldog, elégedett és becsületes. A képek során a Daemon szatirikusan beszél, s le akarja hangolni a Férfit és a Nőt, az Angyal vele ellentétes szellemben nyilatkozik.

Madách hatása kétségtelen. De értéke a műnek majdnem semmi. Száraz, kietlen és kiokoskodott. Nyelve is rendkívül feszes és erőltetett. Szemre mintha próza volna, de a legtöbb soron valamiféle jambikus ritmus lüktet át. Erőszakolt dikciójára legyen elég ez az egyetlen példa: „Lehet-e — még szabadva is — félni attól, ami elkerülhetetlen?” (32. l.)

Mai Henriknek *A korszellem hajdanában* című drámai költeményét csak éppen cím szerint említjük meg.¹⁸

Kisfaludy-társasági székfoglalójául Váradi Antal egy rövidebb drámai költeményt olvasott fel. Címe: *Krisztus az alvilágban*. A Megváltó nyomban kereszthalála után megjelenik a limbusban várakozó lelkek között. Ott látjuk Ádámot, Mózeszt, Homerost, Leonidast, Aristidest, Periklest, Demosthenest és még egy-két ókori kiválóságot. Krisztus felkínálja nekik az örök üdvösség nyugalmát, a lelkek azonban azt kérik tőle, hogy hadd folytassák a maguk tevékeny életét. A Megváltó megnyugtatja őket, hogy új meg új emberalakban életre kelve egyéniségük és munkásságuk tovább fog hatni. Az egyfelvonásos verses drámai költeménynek kiemelésre legméltóbb sajátsága a szép, lendületes dikció.¹⁹

Endrödi Sándor népszerű antológiája, *A magyar költészet kincsesháza* Váradi Antal *Kainjából* közöl egy részletet a drámai költemények csoportjában. A százegynéhány sorra terjedő részletből nehéz fogalmat alkotni arról, hogy a teljes mű milyen lett volna.²⁰

padi formát szorosabban követi — nem soroljuk a drámai költemények közé. (Megjelent 1899-ben, a Nemzeti Színház 1904-ben előadta.) *A Hesperidák kertje* már ismét drámai költemény, de ez 1911-ben jelenen meg, kiesik vizsgálatunk időbeli köréből.

¹⁷ Megjelent: Budapest, 1891.

¹⁸ Mai műve Budapesten 1894-ben jelent meg. Nem tudtam hozzájutni.

¹⁹ Megjelent a *Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban*. (Új folyam, XXIV k. 1889. — 90.)

²⁰ Nem tudom, hogy elkészült-e, s ha igen, hol jelent meg. A *Kincsesház* 1895-ben hagyta el a sajtót.

Gróf Zay László *Aldás és átokja* különös keveréke a fausti, manfrédi és Csongor és tündei motívumoknak.²¹ A darab meséje a Magas Tátrában indul meg. Hőse egy Elemér nevű kiábrándult férfi. A tengerszem tündére és Ármány küzdenek meg érte. A tündér megismerteti egy Aranka nevű szép és bájos leánnyal. Elemér beleszeret, de Ármány manói eltérítik ideáljától, s másfelé akarják kormányozni érdeklődését. Először képviselőnek léptetik fel, majd orfeumba viszik, majd pedig a fővárosi szalonélet izgalmaiba vonják. Elemér sehohsem talál meglepedést, és visszatér a Tátrába, ahol újra találkozik Arankával. Egymáséi lesznek, s a férfit a szerelem kibékíti az étellel.

A drámai költemény meséje ugráló, hézagos, a szerző inkább csak érinti a motívumokat, de egyiket sem dolgozza ki. A mű költőisége erőltetett, s verselésének sincs hangzatosága. Mondanivalója sem nem magvas, sem nem eredeti.

Sebestyén Károly *Julianus* című rövid drámai költeménye a század legvégén jelent meg.²² Előjátékból, három képből és epilógusból áll.

Cellájában Julianus barát fausti nyugtalansággal tépelődik. Megjelenik neki az Eudaimon és a Kakodaimon. Elviszik a szerzetből és életútján végigkísérik. Egyik jóra, bizalomra biztatja, a másik az életből ki akarja őt ábrándítani. Julianus apa lesz, feleségül veszi Helénét (a sorrend ez!), végül meghal. A három közbülső kép tárgya ennyi. Az epilógusban testvéri lelkek veszik föl a maguk közösségébe. Ez a felvétel a szabaddkőműves szövetség szertartásainak formájában megy végbe.

A szép dikciójú és könnyed verselésű munka túlságosan rövid ahhoz, hogy mondanivalója teljesen érvényre juthasson. Nyelvén egy kissé Madách hatása érzik. A hős alakjában megnyilvánuló fausti vonásokat pedig a szerző sem tagadja. Egy helyütt a Kakodaimonnal ezt mondhatja:

Inkább fűtnék az alvilágba' katlant...
Mintsem kísérem hosszú földi pályán
E szörnyű mód unalmas Faustokat,
És különösen ezt a Faustulust...

Íme a mult század utolsó harmadának magyar drámai költemény-termése! Kétségtelen, hogy a felsorolt művek egyike sem tartozik irodalmunk jeles alkotásai közé. De mint próbálkozások, mint Madách főműve hatásának kisugárzásai kiegészítik e korszak magyar irodalmának képét.

GALAMB SÁNDOR.

²¹ Megjelent Trencsénben 1895-ben.

²² Budapest, 1899.

KEMÉNY ZSIGMOND ÉS AZ ERKÖLCSI VILÁG.

(Második közlemény.)

Az erkölcsi világ Kemény főbb regényeiben.

Kemény első regénye az *Izabella királyné és a remete*. Az író még botladozik helyenként a romantika szertelenségeiben, de az emberi lélek mélységeit vizsgáló és a cselekvések erkölcsi rugóit kutató Kemény szinte már teljes fegyverzetben áll előttünk. Amikor ezt a kijelentést megkockáztatjuk, hangsúlyozni kell, hogy egyáltalán nem mint regényíró, hanem mint erkölcsi elmélkedőt tekintjük. Világ-nézete kialakultnak látszik, de legalább is magán viseli a későbbi Kemény legjellegzetesebb jegyeit. Erkölcsi állásfoglalásai és ítéletei biztosak. Teljesen benne vagyunk már Kemény furcsa világában, amelynek levegőjében állandó a tragikum feszültsége s *a szenvedésnek, mint az élet legalapvetőbb és legtermékenyebb élményének megmutatása*. „Adjon jó sorsa szenvedést s nagy ember lesz belőle” — hallottuk egykor és furcsa állításnak tartottuk, — mondja — pedig utóbb hányszor láttuk bebizonyítva regényben és életben. Olyan titkos mondás ez, mely által saját jobb szellemét, lelkének jobbik felét hívja segítségül nagy elhatározása közben a por fia s az megjelenik neki „lángban és lángérvével”. Az erős ember, ha külső tárgyak birtokához nem juthat s körülötte minden fény más számára csillog, befelé fordítja önmagát s mint a bányász a föld gyomrába, alászállva én-je mélyébe, onnan hozza fel a legdrágább ércet, melynek a rozsdá nem árt. Még a költőnél is, mint a fakírnál, az önkínzás és a fájdalom ad jogot a mennybe-jutásra (HM: 135).^{*} A szenvedés az az alapanyag, amelyből a legkülönb cselekvések kihajtanak, azok a cselekvések, amelyekért érdemes élni még akkor is, ha nem segíthetünk velük. De sorsunknak megvan az a sötétebb oldala, hogy ritkán van hatalmunkban valamit a közepesen túl tenni, valami igazán

^{*} Kemény Zsigmond Összes Műveinek V. kötete csak egy részét tartalmazza az „Izabella királyné és a remete”, valamint az „Élet és ábránd” c. regényének, a többit l. K. Zs. Hátrahagyott Művei (HM)-ben

komolyat és emberit véghez vinni, sőt az a néhány emelkedettebb pillanat is, amelyekben megfogamzik bennünk egy-egy nagy elhatározás, igen gyakran nem igazodik harmonikusan életünk irányához, hanem ellentétben áll azzal (HM: 110). Hozzá kell vennünk ehhez azt is, hogy tetteinknek különböző szempontból adhatunk magyarázatot s amíg ez így van, addig senki se állítsa, hogy az okos, ha akarja, nem erényes (HM: 125). A bűn és erény közötti ellentét látszólagos és viszonylagos, ebben a regényben Martinuzzi sorsa bizonyítja ezt elsősorban. Hogy nagyot és szépet akart a „remete”, az mindenki előtt nyilvánvaló, aki történelmünk idevonatkozó fejezeteit ismeri, de célja elérésére minden eszközt igénybe vett, még olyanokat is, amelyeket a cél semmi körülmények között sem szentesíthet. A jó cél tehát még nem minden. Martinuzzi katasztrófáját az okozta, hogy céljának elérésében romlott korának eszközeit kellett igénybe vennie. Sorsa a nagy újítók sorsa, akik szembefordulnak korukkal és ki akarják vetni azt sarkaiból, közben azonban elvesztik lábuk alól az erkölcsi talajt és következetlenségbe esnek. Sorsukban az a megdöbbentő, hogy egy emberfeletti vállalkozás szolgálatába szegődnek s bár a jó akarat letagadhatatlanul él bennük, mégis el kell bukniok, mert valahol utat vesztek és a sors kérlelheterlen következetességgel keríti be őket.

Kruppai élete — bár aránytalanul kisebb méretezésben — szintén zátonyra futott élet. Egész sorsát egyetlen alapra, a női hűségbe vetett hitre építi fel s amikor ez a hit kialakszik benne, fölöslegessé és értelmetlenné lesz a számára minden. Hedvignek szóló egyik megjegyzése találoan mutatja helyzetét: „Gyermek, te tán még gyűlölt nemeddel is kibékültethetnél, ha az rég nem győzött volna meg arról, hogy minden erény legfeljebb kísértés által még ki nem fejtett bűn” (HM: 102). Az ilyen élet, mint általában minden olyan élet, amelyben nem alakult ki a kellő értékangsról, vagy pedig amelynek alapja egy nem par excellence etikai érték, mindenkor az összeomlásba torkollik.

Ezekben az embersorsokban tisztán megmutatkozik előtünk a tragikum. Egy zseniális államférfi s egy hétköznapi ember tragikum. A töredékes regény természetesen ezeket a jellemeket nem állíthatja elénk teljes plaszticitással, de így is észrevehetjük, hogy a tragikum itt nem csupán a bűn és bűnhődés összemérése és egyensúlyba jutása, hanem valami több. Egy helyzet, amibe a körülményeknél fogva elkerülhetetlenül belezuhan minden magasabbrendű élet s a törés végzetes, semmi módon helyre nem hozható.

Az alatt az aránylag rövid idő alatt, ami eltelt Kemény első regényének megszületésétől a másodiknak — *Élet és*

ábránd — megírásáig, nagy változások történtek az író életében. Szinte beteljesedett rajta az a jóslás, amit első regényében mondott a szenvedés és a lelki nagyság szétbontathatatlan egységéről. Ez alatt a néhány év alatt ő is megszerezte a jogcímet arra, hogy nagy emberré váljék, amennyiben ehhez csakugyan elengedhetetlenül szükséges a szenvedések iskolája. Bécsi tartózkodása után itthon átélte első igazán keserű csalódásait, amelyek alapvető módon determinálták további sorsát. Politikai szereplése közben a tömeghangulat megbízhatatlanságát tapasztalhatta. Wass Ottilia grófnő iránt érzett szerelmének sorsában pedig észrevehette az ábrándok és a valóságos élet közötti áthidalhatatlan ellentétet.¹⁸ Nyugodtan lehet állítani, hogy Kemény életében ez volt az egyetlen igazi szerelem s éppen ezért semmi túlzás sincs abban, ha ennek rendkívüli hatást tulajdonítunk, hiszen ez a költőt az égből a földre vetette és megfogalmaztatta vele a legsötétebb életfilozófiát: a lemondáson kívül nincs más bölcsesége az embernek (HM: 250). Sötét hangulatának, olthatatlan nyugtalanságának nagyon megfelelt az az alapjábanvéve banális, de örökösen ismétlődő történet, amelyben Camoens portugál költő és Catharina de Atayde szerelme játszódik le előttünk. A költő, aki idegen földekre megy, bejárja a világot, csatákban keresi a dicsőséget, csakhogy méltó lehessen előkelő kedvesének kezére és az előkelő hölgyé, aki szereti ugyan a költőt, de szerelme nem akadályozza meg abban, hogy a társadalmi formáknak megfelelően, vagyis rangjához illően menjen férjhez. A költő hazajön betegen, elszegényedve. Semmi mást nem tud megmenteni a hajótörésből, csak egy eposzt. Ez a hősköltemény a portugál költészet gyöngye. Kiadását azonban megtiltják s a költőt hálából az örültek házába csukják. Utolsó pillanataiban, amikor már a tulsó partokon jár tekintete, még egy percre láthatja Catharinát, akit meghat a költő szomorú sorsa és a részvéttel vegyes kíváncsiság, a szerelem utóvulkáni lobbanása s a hiúság görögtüze kiemelik számára a feledésből Camoensst. Ó, a feledés nagy folyam, akár a Gangesz — mondja Kemény. Mi a parton állunk, éjtszaka vesz körül bennünket. A tettek: haladó csónakok, — a hírnév: az evezők hullámtörése és zaja, mely egy pillanatra eljut hozzánk. A költők dalai: világító mécsek, melyek a szép emlékek útját kísérik és besugározzák. Kioltják-e a szélvész a mécs lobogását és a századok elszíntelenítik-e a költői mű értékét? Ha ez történik is velük: beragyogták a látóhatárt s a visszaemlékezés pillanatait, futó mosollyal keretezték az életet, amely nem vidám dolog (HM: 236).

¹⁸ V. ö. Papp Ferenc i. m. I. 222—240.

Camoens, a szegény portugál költő, örökké élni fog, de ki beszél majd Pedro Gironról, a cinikus államférfiről, aki milliókat taszít bukásba minden lelkiismeretfurdalás nélkül és elveszi Camoenstől Catharinát s vele a boldogságot?

Kemény kétségbeesetten igyekszik kapcsolatokat építeni ki a világgal s életének ebben a forrongó, kicsit reménytelen és kiüresített korszakában keresi azokat a célokat, amelyeknek a szolgálata elviselhetővé teszi az életet. Mert ha a Gondviselésben való hit nem beteg szív és lázas ész ámitása, akkor mindenkinek van valami hivatása a világon, még annak is, aki eddig látszólag ok nélkül élt (HM: 251). Megfordul a fejében gyakran az a gondolat is, hogy a világ nem érdemes sem az erény önmehtagadására, sem a cselekvések fáradalmas napjaira, sem a lángező átvirrasztott éjtszakáira (HM: 276). Tudja, hogy az önkínzásban kevés érdem van, ha benne az izgalomhoz szokott lélek keres menedéket a közeledő szélcsend ellen, mely reményeink vitorláit többé nem feszíti és unalmas órákat ígér, mint a felhőtlen ég a matrózoknak (HM: 282). Félt attól, hogy a nagy alternatíva megoldása nagyon is egyfajta, bár kétféle, mert belső küzdelmeink vagy abban a nyugalomban merevednek meg, amit általában rezignációnak mondunk s amely voltaképpen az örömök iránti fogékonyság kiapadásában áll, vagy pedig belesodródunk egy csendes fásultságba, amely orvosolhatatlan, mert örültséggé válik (HM: 284). De kell lenni valaminek, ami tartja bennünk a lelket és a nihiltól megment s ez Kemény számára ebben a korszakában — mint ahogy később is — a költészet lesz, az örök Szépség szolgálata. Amiképpen az indus nő is halott gyermekét nem sötét koporsóba, hanem egy zöld hárs levélsátrába helyezi, ahol méhek zsonganak, szivárványszínű madarak röpködnek, tavaszi szélben remegő virágok illatot árasztanak, azonképpen mi is lelkünknek szétfoszló reményeit legalább élő és meleg szavak, virágos és ragyogó képek közé akarjuk eltemetni (HM: 249). Mert temetünk majdnem állandóan. Le kell tennünk arról a hitről, hogy életünket önmagunk irányítjuk. Az emberek csodálatos életsorsa világosan mutatja, hogy azt a szándékot, amely elhatározza egy bizonyos irányban az életüket, legtöbbször a véletlentől kapják (V: 329). Azután el kell temetnünk azt az illúziót is, mintha ebben a világban érdemes volna erkölcsi életet élni, hiszen minden pillanatban tapasztalhatjuk, hogy az erkölcsi és szellemi fensőbbiséget az emberek egyszerűen nem tudják elviselni, éppúgy, mint a bűnt. Az emberi társadalomban üldözésre kitétt első helota Lucifer volna, a második egy kerub (V: 318). Erkölcsi életet, vagyis emberhez méltó életet csak az élhet, aki a reális viszonyoknál nagyobbakra néz.

Mind a valóságban, mind a költészetben ez az utolsó rím: lemondás. Az események és a dalok szövege végül is mindig ide vezet. Ki állítaná, hogy az életben és a borban a seprő a fő rész, mely hosszas forrás után a fenékre ülepedett? Ki állítaná, hogy az érzés olyan, mint a hernyó, mely mindig maga rágja szét selyemházát és hogy az eszmélet az a sírásó, aki koporsót készít minden törekvésnek? Az, aki kinyitotta szemeit, hogy látva lásson és olvasson a sors könyvéből, ahova a nagy kérdések fel vannak jegyezve s a megfejtés az utolsó lapon található. Ez a szibillakönyv hitese, mert a végén ez áll: „A tapasztalás keresztülnézte és kiigazította” (V: 327).

Azután le kell tennünk a legszebb illúzióról is, ami színezte életünket és sok esetben nagy cselekvéseknek szokott indító oka lenni: a szerelemlől. Az élet úgy akarja, hogy valahol a legszebb dolgok is elromoljanak egyszer. Ha valamikor megszemélyesült ifjúkori eszményünk a nőről és szerelemlől, eredeti üde, anyagtalan, csodás alakját vissza soha többé nem nyerheti. Nincs többé hatalmunkban a tökéletességről vallott fogalmainkról lehántani azt a mázt, amellyel a tapasztalatlan fantázia bevakolta őket. Ha első szerelmünket a költészet minden eszközével feldíszítettük, nem foszthatjuk meg a rubinkoronától, amikor szerepét befejezte, nem foszthatjuk meg azoktól a dekorációktól, amik egyetlenné, végzetessé és felejthetlenné tették s alapjában véve nem is csodálkozhatunk, ha a későbbi valóságos érzések ezeket a képzelt és hatványozott igényeket le nem győzhetik. Túlméretezett álmok és illúziók után ne csodálkozzék senki, ha valaki, akit az érettebb kor mély rokonszenvével vallottunk boldogságunk egyedüli feltételének, a legkábitóbb gyönyörök között is csak kielégítetlen s önmagukat marcangoló vágyakat hagy tombolni bennünk. Mi, egy feláldozott első szerelem martalékai, még a legbájosabb érzéseket is bágyadtaknak, közepeseknek fogjuk tartani, — mondja Kemény — mert egyre csak emlékeinkkel hasonlítgatjuk össze, pedig tisztában vagyunk azzal, hogy ezek az emlékek csupán egy lázas és az eget csapkodó képzeletnek a szülöttei s mégsem szabadulhatunk tőlük. Az első szerelmet Vesta-tűznek hisszük, mely ha kialudt, csak az ég vilámaiktól kapott szikrából éleszthető fel újra. De hol találunk valakit, akinek szennytelen életében ezt a tüzet föllehetnénk? (HM: 252).

Szenvedélyeink igen sok esetben kisiklanak és idegen pályákon futnak. Ritkán hordozzák azt a köntöst, amelybe a világ öltöztette őket. A léleknek viszonylag legismertebb megnyilvánulásaiiban is találhatunk olyan titkos rugókat, amelyek az emberek figyelmét általában ki szokták kerülni.

Úgy látszik, hogy életünknek egyik alapvető élménye pl. a félelem. Ennek eltorzulása a féltékenység. Okának többnyire a szerelmet tartják, pedig ha a lélek eme nyavalyájának az elemeit szinte vegytani alapossággal és szigorúsággal külön választhatnánk, ritkán találnánk a lombikban a szerelmet, mint fő tényezőt, ellenben igen gyakran a fellázadt önérzetet, a megsértett hiúságot és a gőgös eszességet (HM: 258). Ezek akadályozzák meg rendszerint nemcsak azt, hogy nyugodtan éljünk, hanem azt is, hogy erkölcsi módon éljünk.

Általában ez az egész regény nagy erőfeszítés a mindennapi élet körülményeiből való kiszabadulásra s egy magasabb létsíkkal való kapcsolat teremtésére. Látszólag tele van olyan reflexiókkal, amelyek nem tartoznak szorosan tárgykörünkhöz, viszont annyira fontos jegyei Kemény világgképének, hogy nem látszik tanácsosnak mellőzni ezeket. Ezek az elszórt megjegyzések már hírt adnak a jövő nagy gondolkodóról, aki az erkölcsi cselekvések okairól és az erkölcsi élet magaslatairól hoz majd üzeneteket. Már itt is az erkölcsi világnak két ellentétes sarkát jelzi Camoens és Pedro Giron s a tragikus összeütközést az ellentétes világnézetek küzdelme idézi elő, a magasra törő vágyaknak a köznapi érdekekkel való szembenállása. Jelen esetben a cinikus hedonizmus a maga zömök hétköznapiasságával győz a magasfeszültségű idealizmus felett, de ez a győzelem csak látszólagos, mert Camoens neve mégis az idealizmus szárnyain emelkedett a halhatatlanságba.

Így érkezzünk el Keménynek ahhoz a regényéhez, amely etikai szempontból szinte a legfontosabbnak látszik s ez a *Gyulai Pál*. Hogy fontosságát megérthessük és eszméit megismerhessük, szükséges, hogy részletesen foglalkozzunk vele.

Gyulai Pált a hála „gyémánt-lánca” kapcsolta a Báthori-családhoz (I: 7). Ez az érzés úgy hatalmasodott el benne, mint a tavaszi mezőkben a vizek, amelyek kívülről alig látszanak, de már minden lépésnél előbukkannak. Hogy tetteit tisztán láthassuk, szükséges figyelembe vennünk ifjúkorának egy döntő lépését, amely belevitte őt Békessi Gáspár lázadásába. A lázadás leverése után nemcsak pártütéssel vádolták, hanem — hamis kijelentések alapján — azal a szennyes váddal is, hogy Békessi hátrahagyott kincstárából nevezetes összeget elorzott. A közügyek igazgatója e miatt kínpadra akarta vonni. Báthori Kristóf váradi kapitány azonban, aki a vérbíróság elnöke volt, nem feledkezett meg a megtámadott becsület jogairól s alkalmat adott Gyulainak ártatlansága bebizonyítására, s miután ez megtörtént, rágalmozóját elmozdította hivatalából. Gyulaira ez a gyengédség mélyebben hatott, mint Báthori István kegyelme, aki néhány havi börtön után visszaadta szabadságát,

később pedig kitüntetésekkel halmozta el. Gyulai érezte és semmi körülmények vagy kísértések között el nem feledte, hogy Báthori Istvánnak a visszaajándékozott étellel, Kristóf házának pedig sokkal többel: a megvédett becsülettel adós (I:7—8). Ez magyarázza minden lépését és tettét, ez a szinte önmagából kilépő és önmagát végletekig hatványozó érzés determinálja sorsát egészen a befejezésig: a vérpadig.

Báthori Zsigmond a fejedelem Erdélyben. Vele szemben áll Báthori Boldizsár, a tömeg kedveltje, aki annál népszerűbbé válik, minél inkább közismertek lesznek a fejedelem jellemének árnyoldalai. Történik egyszer, hogy a szabadtéri játékok alkalmával Senno, az olasz karmester, olyan tisztelgéssel fogadja az érkező Boldizsárt, amilyen csak a fejedelemnek jár ki. Gyulai ebben a fejedelem iránti tiszteletlenséget látja és a tömeghangulat félreérthetetlen kifejezését. Sennót felelősségre vonja s mivel ez szemtelenül viselkedik vele szemben, börtönbe csukhatja, magatartásából pedig arra következtet, hogy Boldizsár nagyon is biztosnak érzi maga alatt a földet és úgy látszik, hogy a fejedelem-ségre vágyik. Senno bebörtönöztetésével akarja őt Gyulai nyílt állásfoglalásra kényszeríteni. Ezzel kezdődnek azok az események, amelyek végső fokon Gyulai tragédiájához vezetnek.

Gyulai érzi, hogy a dolgok, amiket elindított, végzetesek lehetnek. Az életre-halálra szóló hűség, amely Kristóf leszármazottjához, Zsigmondhoz köti, igazolni látszik elhatározásait, mégis elveszti nyugalmát s a kezdődő büntudat előre küldi hozzá követeit. Hogy nyugalmát visszaszerezze, történetírókat tanulmányoz, régi sorsokkal ismerkedik, magányos óráinak intím társa Svetonius. Érzi, hogy a zsarnokok és hízelgők kiemelkednek a történetíró sötét lapjairól, mint roskadt sírkövek alól éjfélkor a holtak szellemei s az elnagyolt vonalakból egész jellemek domborodnak elő éles plasztikával. Ezer bűnös árny rajzik körülötte, a Tiberiusok és Caligulák véres eszközei s a múlt följegyzett dolgait kiegészíti élénk képzelete. Előtte áll a Caesarok korának sötét szelleme, több arccal, mint a keletindiai bálványoké s ennek a százfejű szörnynek az alakja olyan kegyencek és udvaroncok vonásaiból tevődik össze, akiket Svetonius és a világvélemény megbélyegzett. „Száz ajak mozog alig hallható neszsel, mindenik egy eszme által menti magát, mindenik a sors zsarnok törvényeiről szól, melyek midőn a viszonyok hatalmánál fogva megszüntetik akaratszabadságunkat, eltörlik a tulajdonitást és a bünsúlyt”. Gyulai bírálat alá veszi egész multját s nem talál benne semmit, ami őt ilyen bűnök mentegetésére felszólíthatná, mégis úgy rémlik

neki, mintha csak most látná át: az erényt az aljasságtól csupán körülmények választják el. „Ixion kerekéként forgott elméje; mert örökké azon hithez érkezett vissza, hogy egy vad fatalizmus uralkodik tetteink fölött”. (I: 69—70).

Gyulai néha szégyellte, hogy akár életét is kész feláldozni egy olyan elvért — az uralkodó hatalom védelméért, melynek bíborpalástját egy hígeszű ember (Báthori Zsigmond) „harlequin foltokkal tarkázza”: de ezt a gyengeséget kiüzte lelkéből Báthori Kristóf emléke, akinek becsületét köszönheti. Felülkerekedett benne a Zsigmond iránti rokonszenv, melyet — mint a szélvész a cserfát — gyakran megíngatott már az uralkodó viharos jelleme, de csak azért, hogy gyökereit még mélyebbekké tegye. Vannak szilárd emberek, akik valami finom önzésnél fogva a gyengeségben mindig a támasz szükségét látják s életüket megkoszorúzva hiszik, ha — mint a szőlőág a tökére — rájuk fonódhatnak egy szeretett lény gyarlósága. A nők és az uralkodók gyakran találtak már ilyen áldozó önzésre s ilyen módon volt önző Gyulai. (I: 236—237).

Midőn a fejedelemmel közölte a szenátus elhatározását, mely kevés szótöbbséggel Boldizsár halálát szavazta meg arra az esetre, ha bármit is elkövetne a fejedelem ellen, — végleg elvesztette lelke nyugalmit. Megállt körülötte az idő és villámokkal terhesedett, mint általában azokban a sorsdöntő órákban, amikor visszavonhatatlanul határozunk kell a magunk és a mások sorsa felől, amikor teljes súlyával érezzük lépéseink végzetességét és a felelősség elviselhetetlen terhét. „Három golyó mondott halált Zsigmondra, öt Boldizsárra” — ezek a sorsszerű számok lebegtek, lángoltak, susorogtak előtte. Érezte, hogy ha már a kormánytanácsban is három szavazat esik a fejedelem halálára, akkor a tömegben kétségkívül nagy többség kiált „véritéletet”. Nem szabad késlekedni: „Vagy tenni kell, vagy hitetlennek lenni bűnös hanyagsággal politikai nézeteihez, rokonszenvéhez, kötelességéhez. Igen, Báthori Kristóf a fogarasi rabok közül egy háládatlant mentett meg az erkölcsi mocsok bélyegétől, vagy egy ifjat, ki midőn szívében halát esküdött, a viszonyok átkos szövegénél fogva ígérete bevaltásául bűnre is kötelezte magát...” „Tenni, azaz rémitőt vétkezni” — ez a szándék állott újra, meg újra elébe. „Tűzbetűkkel függtek szeme előtt a gyűlés alatt elmormogott szavai: bár mit határozatok, kettémetszések Boldizsár életének fonalát. Minden szöglete szobájának és szívének visszhangozta e sorserejű szavakat. Gyulainak utóljára is kétség jelentésű szándékát értelmezni kellett volna, hogy tervvé alakulhasson. De visszaborzadt, mint egy földidézett rémtől” (I: 240—243). A szabadakarat, a végzetszerűség, az élet két-

ségbeejtő mély talányai álltak előtte s a tudomány mindössze arra tanította, hogy „a világ színpadán fabábok játszanak víg és szomorú szerepeket” (I: 245). A több mint öt-éves forgatómunka egyre ismétlődő színmű neve: sors (I: 246).

Pomponace és Svetonius! — könyveitek miért olyan kétszínűek? — kérdi az elhatározás nehéz óráiban. Tizenöt éve forgatom ezeket a lapokat. A roskadó római birodalom korszakáról írt történelem eseményeket tár föl, melyek borzasztók és aljasak voltak. Miután a bűnök aknájában bolyongtam, rémképek, éjtszaka és fojtó levegő között, mennyire jólesett ismét kilépnem a föld zöld szőnyegére, ahol illatos volt a róna, tág és tiszta a látóhatár, lelket frissítő mind a szellő, mind a vihar. Akkor azt hittem, Svetoniusból ez a tanulság: van drágább kincs az életnél s ez az erény! És Pomponace! — mit hirdet könyved? Nem azt-e, hogy a kijelentésekre vetett horgony nélkül sem süllyed el a reményesség, szeretet, közboldogság és végtelen tökéletesedés kincseit hordozó gálya s hogy a bölcsélet különszakadva a teológiától s magát emancipálva is megoltalmazza önállóságunkat és a szabadakaratot? Félreértettem szavaitokat! A bölcsesség és történelem, az elmélet és tapasztalás alapja: nem sorozni bűn és erény neve alá a tetteket, száműzni a tulajdonítást s az események igazi okává a sorsot tenni meg! (I: 246). A hűség nem az erény monopóliuma, hanem közös jog, melyben ég és pokol igazságosan osztozott, midőn a mindenség meghasonlott és különvált (I: 249). — Így jut el lassan Gyulai a legvadabb fatalizmushoz és pesszimizmushoz s az ezekhez való megérkezése annál bizonyosabb, minél tisztábban átlátja, hogy az eseményeket megváltoztatni, visszafordítani nincs módjában s bármilyen paradoxonnak hangzik is, azok — bár tőle függenek — mintegy különszakadtak tőle, egy más dimenzióban peregnek, amivel ő semmi kapcsolatot nem tud tartani, ki van szolgáltatva nekik. Rádöbben arra is, hogy milyen szörnyű terjedelme van ennek a szónak: h á l a, „hogyan egyedül megtehető a szív két kamráját, uralkodhatik a vér és nedvet felett, szétronthatja az erény keskeny sorompóit, a bűn mérföldköveire tűzheti ki hódító zászlóját, gyermekjáték-ként szórhatja el azon kincseket, melyekért támadott, és a rokonszenv s kötelességérzet talapjairól zsarnokkénnyel, mint a többi szenvedélyek, tűzi ki az élet irányát, az akarat végcéljait” (I: 250).

A bűn felé tántorgó lélek küzdelmeit mutatják ezek a gondolatok és a sarkaiból kifordított élet vonaglását. Ha lelünkben olyan elhatározás született meg, mely jellemünkkel, cselekvéseink eddigi formájával ellenkezik ugyan, de a viszonyok ránk kényszerítik s valami fennálló hatalomtól

kapva táplálékot, némileg csakugyan jellemünk alap-szerkezetéből következik, — ha bünt kell merítenünk éppen abból a kútforrásból, ahonnan mostanig erény fakadt és vágyaink, amelyek eddig örökké szelid szellemekkel társalogtak, hirtelen egy démonnal találkozunk s ennek éppúgy megértik csábítását, mint ahogy amazoknak felfogták igéreteit: természetes, hogy az életnek ilyen „napfordító” pontján mások számára alig létezzünk, — mondja Kemény, — dolgainkat gépiesen végezzük, lelkünk nincs jelen sem kötelességeinknél, sem szórakozásaink alatt s ha a rohanó élet és a tülekedő világ magányunkba visszalépni nem enged, szenvedélyünket magunkba zárjuk s belső küzdelmeink zajával tartjuk ébren, hogy elhagyott órákban, virrasztások között, a megszakított fonalszálokon szője tovább gyötréseit (I: 261).

Mindenesetre Gyulai erkölcsi tévedése ott válik egészen nyilvánvalóvá, amikor ő maga is meg meri fogalmazni önmagának: hálája a Báthori-család iránt oly nagy, hogy magát bűnre is kötelezettnek érzi s ezek a szók: „tenni kell!”, gyakorlatilag annyit jelentenek, mint fölingerelni a gyanútlan Báthori Boldizsárt, hogy a fejedelem elleni törvénytelen tetteivel a bosszúálló igazságnak vérbíráskodásra mielőbb alkalmat adjon (I: 262).

Komor tervei a *kötelesség alakját felöltő bűn felé sodorták*. Rögeszméjévé vált megmenteni Zsigmondot s ez a rögeszme nem engedte, hogy tisztán lássa a valóságot, ami korántsem volt olyan sötét Zsigmondra nézve. Mit tehetett? Hálája Kristóf vajda iránt, ez a lerovandó nagy adósság, folyton arra emlékeztette, hogy Boldizsár megbuktatásában neki kell az eszköznek lenni. Elhatározásával már tisztában volt, de a kivitel eszközeivel még nem. Hogy itt a siker a tett gyorsaságától függ; ez lett meggyőződése és ostora. Százszor is lefestette önmagának a fogarasi börtönt, a becsületét megbélyegző vádakát s a megaláztatást, mely elkerülhetetlen lett volna Báthori Kristóf nélkül, százszor is elismételte az okokat, melyek egy férfit, aki a trónnak meggyőződésből híve, a döntő percben végletekre is felhatalmaznak, százszor is elképzelte a fejedelmet száműzetésben, fogságban vagy a vérpad lépcsőinél s ilyenkor minden vércseppje ezt kiáltotta: most rögtön tenni és áldozni kell, — de egy ösztönszerű borzadás mindig visszatartotta a keserű pohár kiürítésétől (II: 91—92). Valami csodára várt, ami a felelősségtől megmentené, bár tudta, hogy minden erőfeszítése hasztalan, „a végzet soha egy martalékot sem bocsátott el”. Jelleméből, a Báthori-házzal való viszonyából és a kötelességre, hálára vonatkozó rigorózus felfogásából önként következett az a szerep, melyet a „bűn” szóval bélyegzett meg s ezt a szerepet úgy látta kiformalódní saját életéből, mint ahogy a már-

ványból a művész vésője alatt lassanként előtűnik sivár jellemével megrendelt munkája: Cloto, Megara, vagy valami sötét alak Dante poklából (II: 95). Elfogadta a bűnt, ez ténynek látszott előtte, kikerülhetetlennek tartotta Senno megöletését Boldizsár színvallása érdekében. De azért ismételen felmerültek előtte a kérdések: nincs-e joga más belátásnak átengedni magát? „Mindig csak a szándék sivár arcát lássam-e magam előtt?... Féltékeny hitvestársam vagy-e te tett, kivel midőn összeesküvém, nem szabad többé az örömmel kacérkodnom? — Sötét arcú tett, tudd meg, hogy nem egészen tied Gyulai. Életem háromnegyedét szívesen odavetem a bűnbánatnak, — de negyedrészt, lármás lelkiismeretem dacára, az éj lámpái mellett sáppadó s hallgató munkásságnak lesz szentelve. Így akarom. De te bűn szintén akarod, hogy végrehajtsam a szövetséget veled. Természetes igazság. Azonban mit, hogyan és miként tegyek: ezek fontos s eldöntetlen kérdések... Ajtóm előtt áll valaki s találkoznom kell vele. A bűn ez. Szíve, melytől vérforgása, élete függ: titok. S ki láthat be e rejtélyes jelenet szívébe, oda, honnan igazolva volna ő? Senki! Megírják krónikáitokat, népek, hogy a hazugságnak sok oltárai legyenek; az álerények hősei imádtatni, az álbűnök martalékai még szánatni sem fognak. Hogyan merészeltem is néhány lapot írni... történetekről, dicsőségről és gyalázaról? Ki emelte fel a tettek rejtett okainak Isisfátylát? Én bizonyára nem s mégis bíraskodtam erkölcs és szándék fölött az avatatlanok könnyelműségével" (II: 134—135).

Gyulai Pál — bár túlzó, regényes s bátran lehetne mondani: bűnös módon ragaszkodott Kristóf vajda leszármazottaihoz s ez a rajongás gyakran kiemelte sarkaiból jellemét — vérmérsékleténél fogva inkább a tétovázás, mint a tett, inkább a belső küzdelem, mint a cselekvés embere volt. De éppen az ilyen egyéniségeknél fordul elő legtöbbször, hogy ingadoznak a cél előtt, de szilárdak a célnál, hogy hegyeket mozdítanak meg, míg egy lépést tennének, de ha a kockát már elvetették, aránylag hidegek minden előre látható vagy véletlen eseménnyel szemben. Amikor elhatározása végrehajtására az utasítást visszavonhatatlanul megtette, rögtön hideggé, komorrá, makacssá lett, nem örült, de fájdalmat sem érzett, „magát gépnek tartotta, mely halálos golyókat szór, a nélkül, hogy ha egyszer megindított, föl tartóztathassék s a nélkül, hogy a tulajdonostól szétötörve vagy híven óvatva, érezhessen valamit az apró gond vagy rongáló szeszély miatt. Ily tulajdonosnak képzelte személye fölött a sorsot" (II: 235).

Tragédiájának utolsó felvonása akkor kezdődött meg, mikor be kellett látnia, hogy Senno megöletése semmiféle

merényletre nem ragadja Boldizsár grófot s így tettéről lefoszlott minden, ami legalább politikailag igazolhatta volna s csak az maradt rajta, ami bűnné bélyegezte. Gyilkossá vált, semmi egyébbe. Minden motívum, mely célja felé társította „csak fénymáz volt, melybe a sátán takarta csábítási tervét, hogy ragyogjon az, míg elvakít” (II: 244). Szörnyű tette a félreismert kötelesség ballépése volt. Persze, a bűn a maga igazi alakjában csak a „lelketlen” embereknél tűnik elő. A mélyebb kedélyűek kettős büvölet alatt vannak: a megkísértetésekor valami nemesebb, kiengesztelőbb jelet találnak a bűn arcán, a bukás után pedig még a gyengeség jeleit is a romlottság bélyegének tartják rajta. Gyulai, mihelyt magában volt, Sennóra gondolt és lelkiismerete elítélte zsarnokul s nem egészen igazságosan. Lelkiismerete, ez az álokoskodásoktól megvesztegetett bíró, soha nem akarta elhinni, hogy a bástyabörtön foglyát azért ölette meg, mert Boldizsárt törvénytelen ségre kellett izgatni a Kristóf háza iránti hála miatt. Hasztalan volt minden érvelés és védekezés, a lelkiismeret kérlelhetetlen maradt: „Jó barátom! te őrvöngsz s azért képzeled ily költőinek, ily vadregényesnek tettetted. A dolog másként áll. Te megöletted Sennót boszszúból, úri gőgöd nem tűrheté egy póremlernek szítkait. Te kényes nagy úr vagy és vérengző nagy úr. A te szelmed Tiberius vagy Caligula valamelyik kegyencéből költözött Zsigmond kegyencébe. Én elhiszem, hogy Agrippinát és Nero anyját is te gyilkoltattad meg... gonosz lény vagy te s bár mint szabadkozol, elkárhoztál” (II: 304). Így ítélte az elhagyott órákban lelkiismerete. Az elfogult, kínzó és csökönyös autoszadizmusba mámorosodott lelkiismeretnek természetesen soha nincs egészen igaza, de hibás véleményei mégis csalhatatlannak látszanak. Így nem lehet élni s az ilyen sejtelmektől megzavart élet készen áll a feltartóztatlan szétesésre. A halál már csak irgalom számára.

Gyulai tragédiája szinte már az első perctől kezdve elkerülhetetlennek látszik előttünk. Hite a fatalizmusban, Kemény Zsigmondnak ez az engesztelhetetlen és konok meggyőződése, nem engedi, hogy elhajoljon a megkezdett úttól és természetesen jelleme is köti ehhez. Tragédiája a félreértett és túlméretezett halából következik. Ez a hála már szinte patológikus és semmi rést sem nyit etikai eszmélkedésre, mely talán kideríthetné előtte, hogy bármilyen magas eszmény a hűség, nem lehet a javára dönteni, ha egy még abszolútabb értékkel, az étellel kerül összeütközésbe. Gyulai a legaljasabb és legszörnyűbb bűnnek tartotta a hállatlanságot, egyenes jelleme azonban a hitszegéstől való irtózás által egy még nagyobb bűnre nyert lendületet, amin a körülmények alakulása és a sötétben dolgozó (politikai)

erők miatt nemcsak biológiai léte, hanem etikai személyisége is széttörött.

Gyulai sorsát kikerülhetetlennek kell tartanunk azért is, mert Kemény a legtökéletesebb képet adja Báthori Zsigmond jelleméről, akitől élet és halál függött abban az időben Erdélyben. Kemény azt mondja egy helyütt: „Midőn tudsz készíteni oly horgonyt, mely a tengertajték közé fúródva, s a hullámok sötét fürteihez kapaszkodva megállítja a hajót: akkor támaszkodhatol az elvtelen, de érzékeny lények fölötti befolyásodra. Ők mindig rabok ugyan: de a tied s a véletlené együtt. És ki hozná kétségbe, hogy legnehezebb a véletlennel osztozni megcsalás nélkül?” (I: 205).

A fejedelmen a monománia legveszedelmesebb fajtája uralkodik, az a monománia, melynél fogva addig törekszik valaki az embereket bizonytalanságban tartani saját jelleme felől s addig kever legtermészetesebb érzései közé mesterkélteket, míg utoljára én-je saját maga előtt is megfejthetetlen talánnyá válik. A kierőszakolt ellentétek miatt megtárogulnak s lassanként szétszakadnak azok a finom kötelékek, melyek egy ilyen ember eszméit világnézetéhez, elhatározásait elveihez, vágyait hajlamaihoz, érzéseit érzületéhez csatolták, megszűnik a lélek összhangja, teli van rövidzárlattal s ha a központ kialszik, az elfáradt lélek részeinek központi gravitációja kihagy és a tomboló zürzavar felett uralkodni kezd az ön maga iránt kétségbeesett jellemnek az az őrző szenvedélye, mely végletéről-végletre rohan, a változatosság üres és apró örömeiben keres kárpótlást örökre elvesztett nyugalmaért. Nem találja helyét a világban, minden meg-lévő állapotot és helyzetet gyűlöl, sorsa és rendeltetése felől örök kétségben él. Olyan szerencsétlen, mint amilyenek a vándormadarak lennének, ha a hideg ősz szelei felébresztenék bennük az elutazási vágyat, viszont az Isten meleg égálat nem teremtett volna. Határtalan önzés és gyógyíthatatlan kisebbségi érzés ötvözete ez az ember. A csalódásokból nem azok mézét, a tapasztalást, hanem azok fullánkját, a csüggedést nyeri. Oriás, mint a tenger fölé magasodó hegyek, de mindenki, aki körülötte evez, látja, hogy gyökerei elmállottak, öblei kitágultak, homloka ingadozik (I: 206—211).

Az ilyen ember nem tud biztos kapcsolatot tartani az élet igazi értékeivel, talán nem is azért, mintha néha, világos pillanatokban nem ismerné fel ezeket, hanem mert valamikor végképpen elromlott benne valami s a megbillent egyensúly helyreállítására nincs ereje. Értéktudata egészen hiányos és összezavart, éppen ezért közelében csak annyira lehet biztos az élet, mint az összeomlani készülő házak árnyékában. Gyulaiban kialakult értéktudat van. Hatalmas

tévedése ellenére is etikus jellem. Küzdelmei és bukása két határos, de nem egészen koordinált értéknek egy folyton súlyosbodó érzés miatt történő felcsereléséből származnak. Zsigmond ellenben nem emelkedhet az etikus élet magaslátára még legtisztultabb pillanataiban sem, mert benső küzdelmei nem rendezik benne az értékeket, ezek csupán egy önmagába zárt, önmagával meghasonlott, talajtvesztett ember tajtékzásai.

Úgy látszik különben ennek a regénynek az alapján, hogy Kemény a hiúságot tekinti az erkölcsi életre törekvő ember egyik legnagyobb ellenségének. Ez az a tulajdonság, amely legjobban kompromittálhatja az embert az étosz irányában. Ennek illusztrálására bemutat egy embert: Sennót, akinek egész lényegét a regényes kalandok és a dicsőség utáni sóvárgás alkotta. Huszonnégy óráig gályát vont volna, hogy két percig tapsolják. Jellemének alapanyaga a hiúság s ebbe van mintegy beleágyazva minden többi tulajdonsága. A hiúságnál pedig lehet az alvilágban sok „rosszabb kedélyű daemon”, amint Kemény megjegyzi (I: 35), de kártékonyabb egy sincs. Az ilyen jellem végletekben mozgó és a dolgokat sohasem valódi jelentésükben fogja fel, hanem úgy, ahogy a hiúság által átszínezett lelkületén keresztül ömlenek. Ez a lélek sivár és materiális s ezen a tikkasztó materializmuson a legszebb érzések sem tudnak rést ütni, jöjjenek bárkitől és bárhonnan. Bár mindent magához sodor legközöségeőbb hiúsággá aszalódott becsvágya, de el is nyel minden sugarat, mint a fekete szövetek. Az ilyen jellemek vagy egyáltalán nem látják meg a mélységeket, vagy ha belepillantanak, azonnal bele is szédülnek. Vannak jellemek, amelyeket — mint ahogy a vadállatok a halottat nem szaggatják szét — a sors csak azért kímélt meg, mert élet és mozgás nélkül talált (I: 322). Ezek közé tartozik Senno. Kemény hosszan és komolyan jellemzi, nyilván nem azért, mintha nagyon értékesnek találná, hanem mert ez a hedonista, materialista egyéniség az emberek túlnyomó százalékának reprezentálója. Etikai magatartása teljesen negatív.

Kemény Zsigmond álláspontja ebben a regényében a leghatározottabban fatalista és determinista. A szabadakarat? Csupán illúzió. Különben az a helyzet, hogy ilyen illúziókkal teleaggatjuk az életünket. Azt hisszük például, hogy Isten az embert tökéletesedésre teremtette. Ezzel szemben kétségtelen igazság, hogy mindazok a jelenségek, amelyek az emberiség fejlődését látszanak bizonyítani, egészen viszonylagosak s a mai ember, mint etikai lény, lényegét tekintve, úgy t. i., ahogy a morál, valamint a természeti és pozitív törvények gátlásaitól mentesen elhatározásokban, sőt, de a körülmények miatt kivihetetlen tervekben megmu-

tatkozik, — nem haladta meg a neandervölgyi embert. Aki bölcsen gondolkozik, az előtt világos, hogy húsevő állatok vagyunk s leginkább saját fajunkra van szájizünk és étvágyunk. A civilizáció lehetetlenné teszi, hogy fogunkkal rágyujuk egymást, fogainkat tehát a nyelvünkkel helyettesítjük. Írigységünkkel emésztjük egymást, mivel a gyomrunkkal nem tehetjük ezt. Valószínű, hogy egy kicsiség kellene csupán, a törvényeknek egészen enyhe meglazítása s mindaz, amit a civilizációtól kaptunk, széthullana, visszazuhannánk az ősi mozsárba, amelyben először törtek meg és kavartak össze. Az „emberevés” belső folyamatát a szenvedélyek életének mondjuk, külső megnyilvánulásait pedig világtörténelemnek. A tett Kain és Ábel óta ugyanaz, csak az eszközök finomabbak. Különben a két testvér esetével elmondtuk fajunk történetét egészen az utolsó ítéletig. Minden, amit a krónikák följegyeztek s még följegyeznek, csak variációja ennek a régi mesének. Nincs semmi új a Nap alatt. A változás legfeljebb annyi, hogy egyre nagyobb halomban hever körülöttünk az összetört csont és egyre bővebb patakokban ömlik a vér. (V. ö. II: 18.)

Mindezeket Gergely diákkal, a kicsapott iskolamesterrel mondatja el Kemény, de valószínű, hogy ő maga is sokszor volt olyan hangulatban, amikor gondolatai ilyen vígasztalan konklúziókba jutottak. Az emberiség civilizálódhat ugyan, de ez mindig csak külsőséges lesz, erkölcsi téren haladás nincs, történelmünk eddigi része legalább is ezt mutatja s nincs semmi okunk arra az optimizmusra, hogy a következő fejezetek mást mutatnának.

Végletekben mozog és ellentmondásokba jut. Ez különben elég gyakori nála. Egyik szereplőjével ezt mondatja: „Az én vallásom egy púpos nő, mely meggörbedt, szünetlen a föld göröngyei közt keresvén kincseket. Feje nem nyílik égbe, fürtein nincs csillagkoszorú. Neve: siker e bánatvölgyben...” Másutt ezt olvassuk: „Kinek nincs feje fölött ég, lába alatt pokol, keblében lelkiismeret: csak gúnyból kérdezősködik ama titkos összefüggésről, mely porhüvelyeket a szellemvilággal, teteteinket a gondviselés irányával és életünk gyöngé mécsét a csillagok örök fényével folytonos viszonyban tartja” (I: 200). Az ilyen megjegyzéseknél érezzük, hogy felszakad a felhő és napsütés ömlik el ezen a komor világon: a hit és a remény.

De tovább kell mennünk a leszámolásban, mert Kemény ebben a regényében annyi mindent elintéz, hogy alig lehet nyomon követni. Hiábalónak tartja a bölcselkedést is. Ha azt az olajat, amely mellett Chaldeától Magyarorszáig a legkülönbözőbb helyeken virrasztottak a bölcsék, egy csomóba önthetnénk, „oly nagy tenger válnék, mekkora az

özönvíz volt, sőt féltő, hogy az új Noe ez áradatban úszván bárkájával soha még az Araráthegy tetejére sem köthetne ki s mégis... mily keveset nyertünk a bölcsek mélységes vizsgálódásai nyomán a gyakorlati élet számára? (I: 348.)

Illúzió a boldogság, legalább is az a boldogság, amit ezen a földön remélünk megtalálni. Nevetségesek azok az ábrándozók, mondja Kemény, akik ebben a világban, ebben a romvárban keresik a boldogságot, keresik a gyönyörűen színezett freskókat, amelyek a monda szerint csarnokait ékesítik. Ezeket a képeket rég letörölte az idő. Az aranykor eltűnt s azóta ez a pompás épület, melyet világnak nevezünk, dűledezik (I: 369).

Illúzió a szerelem is. Ha lelép a földre: elpiszkolódik, ha pedig nem akar a földön járni: nehezen tud hegyeket mozdítani. Az ú. n. eszményi szerelem pedig hasonlatos a levegőhöz: bizonyos magasságon felül éppúgy fúlaszt, mint az aknák, vagy a mocsarak gőze. S a nők? Az erkölcs doktrínér papjai olyan kötelességeket szabtak eléjük, amelyek a nőnem természetével ellenkeznek. Szívünk mellé még aranyrudakat, gyémánt-diadémot, rubint-övet, egész királyi kincstárt adhatunk ajándékba, mégis „a némbér hű nem lehet. Ez összeférhetetlen ideges nedvalkatával.” Csak egy mákszemnyi úrt áshasson az unalom a te szívedben, asszony, „szíved tüstént oly buborékkönyűvé változik, hogy az erkölcs tengelyeiből minden szellőre kilebben” (I: 380).

Ifjúkorunkban szép álmaink vannak az örök szerelemről, ezeket az álmokat azonban hamarosan meghazudtolja a tapasztalás és kineveti az élet. Az évek eltörlik az érzelme kultuszát és a hideg észnek csak egy álma van s az is távoli, elérhetetlen: a halál utáni dicsőség. Pedig olyan nehéz ábrándok nélkül élni! (I: 51—52.)

Van néha úgy, hogy az önfeláldozás is illúzióknak látszik előttünk. Másokért vérünket ontani örömmel és bármikor, — ebben van valami magasztos, de van valami megalázó is. Úgy tekinteni életünket, mint egy mécset, melyet meggyújtunk s elégetünk, hogy világa által a veszélyek sötétjében útát és menhelyet találjanak azok, akik szívünknek kedvesek, — ez egyszer önzetlenségnek, nagynak, magasztosnak, máskor csekélységnek tetszik, a szerint, amint beállitottságunk éppen patetikus vagy hétköznapi (I: 145).

Keménynek ez a regénye etikai szempontból ott emelkedik a legnagyobb magasságba, ahol az erkölcsi tettekről elmélkedik. *Az élet igazi értékeit az erkölcsi cselekvésekben pillantja meg. Ezek a lélek betűi* (I: 14). Értéküket a szándék határozza meg. A lélekbe nem láthatunk be, ahol a szándék lakik, de az eredmények érzéseinkhez tapadnak, láthatók, érezhetők, súlyuk és alakjuk van. Következményeikben vál-

nak nyilvánvalókká. A cselekvéseket azonban kénytelenek vagyunk konkrét következményeikben szemlélni, nem pedig a halhatatlanság jegyében, hiszen a halhatatlanság alig egyéb, mint „a hiúság rögeszméje”. A tetteinket követő erkölcsi eredmény nem mindig mutatja erkölcsiségünk valóságos értékét, mert egy cselekvés lehet sokkal több, mint amilyen valóban, ha a kedvező körülmények szinte meghatványozzák súlyát és vizont: az a szerencsétlenség, amit tetteink okozhatnak, nem mindig mértéke aljasságunknak, hiszen „egy véráztatott kéz sokat különbözik a másiktól” (I. 203). Bármennyire paradoxonnak hangzik, mégis úgy áll a dolog, hogy az elégtelen erkölcsi cselekvések következményei: a büntudat és a lelkiismeretmardosás, ezek a prométeuszi keselyűk, mindig azokra csapnak le, akikben él az erkölcsi *minőség* fogalma, tehát akik emberi megítélésünk szerint az erkölcsi életre rendeltettek. A gyilkos a gályát tartja a legsúlyosabb bűnhődésnek, holott azok, akik *jó célból* vétkeztek, sokkal nagyobb szenvedésekhez vannak láncolva. „Kegyetlen bíró a gondviselés és fegyelme aránytalan; mert a lelkiismeret csak nálunk Ixion izzó kereke, a sátán cimboráinál pedig megszűnik égetni és örökké visszagördülni” (I: 147). Az erkölcs útjain való járás nem könnyű és az erkölcsi ember kénytelen ezen a földön örökös pokoljárásban élni, — amint Halasy-Nagy József mondja. Kemény szintén tisztában volt azzal, hogy éppen a „prométeuszi keselyűk” és a lelkiismeret örökös készenléte teszik lehetővé számunkra, hogy a hétköznapi dolgoknál nézzünk nagyobbakra is, hogy a *van* világán túl megpillantsuk a *kell* világát és legyünk a „vágyakozásnak túlsó partra küldött nyilai”.

Kemény következő regénye, mely szempontunkból számításba jöhet, az *Özvegy és leánya*. Voltaképpen tárgya ismét csak „az emberi természet, melyet titokzatos szálak kötnek össze a tőlöttünk uralkodó erkölcsi világrenddel, különösen a szenvedély hatalma, mely a romlás és pusztulás szellemét hordja önmagában”.¹⁹ Elöttünk áll a vallásos rajongás a maga végtelenen eltorzult, fanatikus formájában s tanúi vagyunk, hogy ez miképpen írta ki „a női kedélynek legmagasztosabb erényeit”. A végzet itt Tarnóczynében találja meg legkérlehetlenebb eszközét, akit türelmetlen kálvinista hite, elfojtott szenvedélyei, zabolátlan bosszúvágya ösztökélnek szakadatlanul arra, hogy tönkretégye a Mikeseket, akik leányát, Sárát, elrabolták. Tarnóczynéből teljesen hiányzik a kereszténység vezető értéke: a szeretet; felekezetéből és az ótestamentumból csak a kegyetlenség szellemét szívta magába. Péterfy Jenő azt mondja róla, hogy szinte kézzel-lábbal törí

¹⁹ Papp Ferenc i. m. II. 268.

magát a katasztrófa felé.²⁰ Kemény erős vonásokkal jellemzi őt. Vannak emberek, mondja, akiknek kedélye a romok közül kiásott pergamenttekercshez hasonló, melyről ha egy írást lehántanak, alatta egy másikat fedeznek fel, különböző jegyekkel, nyelvvel és tartalommal. S vannak emberek, akik érzéseiket egy ideig a szenvedély magas hőfokán izzítják, de aztán leszállnak annak bűzhődt kloakáiba. Ilyen volt Tarnóczyné (VI: 331—332). A hit úgy összekeveredett benne a képmutatással, hogy ő maga sem tudná a szerep és valóság határát kijelölni. Megvan benne a XVII. század legjellemzőbb szenvedélye, a vallási rájongság és a puritán erkölcsök torzgyümölcse, a képmutatás. „Amint Kálvin megégette Servetet, ő is szeretné az öreg Pécsit s a szombatosokat máglyára küldeni”.²¹ Mindennapi tápláléka s életének egyetlen célja a bosszú és nem törődik vele, hogy egyetlen leánya is áldozatul esik ennek a rögeszmévé merevedett féktelen akaratnak. Valami olyan döbbenetes hatalommá növekszik benne ez a szenvedély, hogy amikor a fejedelem megkegyelmez a Mikeseknek s amikor éppen ezért terveinek teljes összeomlását kell megélnie, ezt nem tudja túlélni s az ünneplő Mikes-ház előtt holtan esik össze.

Tarnóczyné sorsával egyidejűleg bemutatja Kemény Tarnóczy Sára és Mikes János tragikus szerelmét. Tarnóczy Sárában Beöthy Zsolt a kellembeli kiválóságnak az egyetemessel való harcát látja.²² Papp Ferenc pedig túlzott önérzetével és szigorú erkölcsiségével magyarázza tragikumát. „Egy szavával megmenthetné Mikes Jánost, ha meg tudná vallani, hogy boldogságról álmódott rablójának ércmellén, de nőisége tiltakozik ellene. A mily olthatatlan szerelme, ép oly erős akarattal küzd ellene; nem tud sem feledni, sem a viszonyokkal megalkudni. Ez az emésztő küzdelem teszi alakját magasztossá, egyúttal ez adja kezébe a gyilkos tört. Bukásában a költő a lemondó szerelem mártírját koszorúzza meg.”²³ — Mikes János sorsa viszont egy könnyelmű ígélet miatt teljesedik be. Szerelme egész életét betölti, lovagi elvei azonban elháríthatatlan akadályokat állítanak eléje. Adott szava kényszeríti lovagiatlan tette, majd lemondásra. Erről a rosszul alkalmazott erényről mondja Kemény, hogy „az élettörténet végzetes iránya e tartalmatlan nagylelkűséget szigorúbban szokta büntetni a hűtlenségénél.”

Ezeknek a sorsoknak a bemutatása közben időnként megáll Kemény s elgondolkodik az emberekről, az élet nagy kérdéseiről, bűnről, halhatatlanságról. Megállapításai elég

²⁰ Péterfy i. m. 152.

²¹ Papp Ferenc i. m. II. 276.

²² Beöthy Zsolt: *A tragikum*. Bpest. 1885. 20.

²³ Papp Ferenc i. m. II. 270.

csüggesztőek. „Polyva az élet, kihullott tartalma, hadd hajtsa a szél ide-oda!” — mondja egy helyütt (VI: 183). Eltűnődik az emberen s megállapítja, hogy akik csak egy kicsit is ismerik az emberi lelket, tiszta fogalmuk van ennek a léleknek a dialektikájáról, mely a kötelességek összeütközésekor hamar talál feloldozást az aggódó lelkiismeret számára (VI: 259). Legalább is a legtöbb esetben így van. Vannak szerencsés természetű emberek, akik az élet gyorsan evező hajójában csak a parton elvonuló tárgyokról veszik néha észre, hogy haladnak. Nem néznek a hullámokra, melyek emelik őket, sem a messzeségre, amit hátrahagynak, sem a kikötőre, melyhez közelítenek (VI: 18—19). Az ilyen emberek hagyják elzúgni maguk mellett az életet s azon semmit sem alakítanak, önmagukat s a sorsukat nem kívánják formálni, életfeladatokat nem látnak, nagy optimizmusukban mindennel meg vannak elégedve, csak megtartják az életet, de semerre nem mozdítják, áll körülöttük a levegő s ha a halál lecsap egyszer rájuk, valószínű, hogy elhomályosuló retinájukon mégis a rémület tükröződik, mert ebben a pillanatban a sztatikus állapot megszűnik és késői felismerések világosodnak meg a kialakulni készülő tudatban.

Ezer apró szál köti az embert az élethez, még akkor is, ha a nagyobb kapcsolatok már szétszakadtak. Hiába oltod ki a házi tüzet, élni fog szívedben annak melege. A lemondás csak hamu, mely égő parazsat takar. Végre is kinek sikerült teljesen elfeledni a világot, ha kilépett belőle? A csillag, amely fenn ragyog, a végtelen levegőeget juttatja eszünkbe, az ég a felhőt, mely a hegyek fölött elhalad, a hegy a völgyet, ahol a pacsirta énekel, az ének a tavaszt, a tavasz a zöld kertet s a kert a kicsi virágot, melyet a gyermek leszakít, a leány ápolt, az anya ültetett és az apa munkás keze vont termőfölddel körül: s előtted áll a család! Hova lett a lemondás? Dobd fel a követ s az visszahull a földre! Hagyj el mindent és kövess engemet! — szól az Ige. De a mindent odahagyni könnyű, *feledni* nehéz. Messzebb távozzunk lábunkkal, mint lelkünkkel s ez az eredeti bűn (VI: 166).

Milyen rövid az élet! Legjobb volna megfogadni a bölcs tanácsot: *carpe diem!* „Quid sit futurum cras, fuge quaerere, et quem fors dierum cumque dabit, lucro appone . . .” — ahogy Horatius mondja. Az ember azonban nem tudja megfogadni ezt, hanem töretlen utakat akar vágni a végtelenbe. Pedig milyen hasztalan dolog vágyainkat a távoli jövő felé eregetni, sőt, még a holnappal törödni is egészen hiábavaló. Milyen nevetséges lehet a vakondok napimádása, vagy a kérész álma a halhatatlanságról! Mivel vigasztaljuk magunkat? Vigasztaló-e, ha azt mondjuk: mindnyájan halandók vagyunk!? Pedig egész életünkben csak ez érdemel említést (VI: 304).

Minden más: hiábavalóság. Csakhogy ki tudna megnyugodni ebben? A lemondásból kisarjad a remény, mint ó sírok földjéből a virágok s ez a remény azzal vigasztal, hogy mégsem vagyunk teljesen hiábavalók ezen a világon, célunk és küldetésünk van, amint ezt a mindnyájunkban közös erkölcsi érzés tagadhatatlanul bizonyítja. Ha ez nem volna: az emberiség nem tudná magát fenntartani s az erkölcsi rend kihaltával fajilag is kihalna — mondja Kemény (VI: 353). Éppen itt emelkedik Keménynek ez a regénye a legnagyobb magasságba: biosz és étosz szétbonthatatlan egységének megpillantásában.

Úgyancsak a XVII. századba vezet bennünket Kemény legnagyobb regénye: *A rajongók*. Ez a század „izgatottan kutatta az embernek Istenhez, a végtelenség urához való viszonyát s mély vallásos meggyőződéséért, mint az emberi életnek legnagyobb értékéért, mindent feláldozott.”²⁴ Kemény azt mutatja meg itt, hogyan lesz a vallásos hit a legtisztább erkölcsiség forrása, de azt is, hogy miképpen lehet a szenvedélyek áldozata s miképpen lesz egyeseknek vagy milliók-nak áldásává vagy átkává. Az események Pécsi Simon szombatos főúr és Kassai István kancellár körül alakulnak ki. Kassaiban, akárcsak Tarnóczynében, minden akarat egyetlen célra összpontosul: a szombatosokat kiirtani, mindenekfelett pedig Pécsi Simont tönkretenni. Hogy az eszközökben nem válogat, az természetes. Egyáltalán nem érez lelkiismeretfurdalást, hogy Laczkó István szombatos papot földönfutóvá teszi, miután előbb a jobbagysorba való visszataszítás kilátásba helyezésével kiforgatta sarkaiból jellemét és áruelővét. Tervei azonban mégsem válnak valóra, mert bár a szombatosokat szétszórja és Pécsit tönkreterzi, de a szombatosok balázsfalvi gyűlése alkalmával fogadott fia, Elemér, is életét veszti.

A regény kristályosító központja Pécsi Simon személye. Ezt az embert, aki a porból emelkedett a legnagyobb állami méltóságra, „rendkívüli szerencséje hiúvá, roppant vagyona fényűzővé tette, de mindkét gyengeségét enyhítette tudományszeretete, költői kedélye s finom ízlése”.²⁵ Mint minden korban és minden műveltség mellett számosan, ő is rabja volt az előítéletektől kezdve száz, meg száz olyan benyomásnak, melyek érzéseink felett az értelem és a szabadakarat leigázásával uralkodnak s „melyeket mi, hogy még sötétebb titkokkal keverjünk össze, a delejes erők működéséből igyekszünk megmagyarázni” (VII: 81). Pécsi kétségtelenül erényes életre volt teremtve, de „a viszonyok nyomása miatt” bűnössé lett. Családját a bűnnel akarta megmenteni, becsületét a bűn

²⁴ Papp Ferenc i. m. II. 355.

²⁵ Papp Ferenc i. m. II. 358.

veszélyes eredményeinek elhárításával. „Helyzetünk által gyakran elítéltetünk; *helyzetünkben van sorsunk és bűnünk*” — mondja Kemény (VII: 139). Pécsi csak a balázsfalvi gyűlés után veszi észre a teljes összeomlást, holott szinte tudatosan ment sorsának elébe. Az események végén megtörtén így beszél leányához: el van tévesztve életünk, de nem azért, mert a hatalomból kiestem, hanem mert alacsony származásom ellenére hatalomra törekedtem s mert ismeretek után szomjazó lelkemet kincsekkel akartam kielégíteni. Átléptük a számunkra kijelölt sorompót s *a boldogság feltételeit felcseréltük a világi szerencsével*. Pécsi akkor tévesztette el életét, amikor olyan feladatra vállalkozott, amelynek kivételére egyáltalán nem lehetett alkalmas egyéniségénél fogva. „Ő, a tudós ábrándok embere, akarja a rajongókat lemondásra tanítani; ő, az irigyelt főúr, akarja a kunyhók népének vágyait kormányozni”.²⁶ „Bukása szükségszerű következménye részint álmodozó lelkének, részint annak az erdélyi társadalomnak, mely a lelkiismereti szabadságot egyoldalúan magyarázta”.²⁷

Kassai István éppen az ellentéte Pécsinek. Megveti a haszontalan ábrándokat, amik „a konyhára semmit sem hoznak”. Kevésre becsüli a tudományt is, a rabulán és bizonyos machiavelli ügyességeken kívül, melyek által „a tömeget akaratunk eszközévé s a politikai hatalmat házi érdekeink ügynökévé, hiúságunk udvaroncává és szenvedélyeink bérszolgájává lehet tenni” (VII: 85). Saját kézműves rokonait szégyellte, a feletle állókat pedig inkább magához lerántani igyekezett, mint hozzájuk közelíteni s a demagóg tulajdonságaiból csak az irigységet sajátította el. Nála a gyűlölködés is, mint minden indulat, nem az ablakon tört be, hanem — mint a művelt vendéghez illik — az ajtónál kopogtatott s folytonos látogatások által majdnem észrevétlenül házibaráttá lett (VII: 87). Tipikus „szatócs”-lélek, morálja hedonisztikus-utilitárius morál, világképe mechanikus világkép. Az ilyen ember „önmagát teszi meg a lét egyetlen értelmének, s önösségében a világot és embertársait nem látja egyébnek, mint annak az alkalomnak, amelyből neki a legtöbb kellemességet és hasznot lehet a maga számára szereznie. Megmarad tehát az érzéki-természeti valóság síkján. Nem kívánja ezt elhagyni, s hozzá való viszonya a kellemes és hasznos kapcsolatok keresésében, s a kellemetlen és káros kerülésében merül ki.”²⁸ Kassaiiban soha egy pillanatra sem merül fel az a benső kényszerítés, hogy ebből a világképből kilépjen, az erkölcsi törvényről nem vesz tudomást és könnyörtelenül átgázol minde-

²⁶ Papp Ferenc i. m. II. 358.

²⁷ Papp Ferenc i. m. II. 359.

²⁸ Halasy-Nagy József: *Ember és Világ*. 219—220.

nen, ami útjába kerül. Bűnhődése azonban éppen az, hogy meg kell éreznie az erkölcsi törvény hatalmát, amely alól nem lehet kibújni.

Papp Ferenc úgy emlegeti Kassait is, mint „tragikus” hőst. Kétségtelen azonban, hogy őt, mint „hős”-t, csak negatív értelemben vehetjük. Benne Kemény — amint maga mondja — „oly szörnyet tett hőssé, kit a szenvedők és üldözöttek diadalának mámorában buktatnak meg” (X: 216). Ami pedig a „tragikus” jelzöt illeti, dolgozatunk elején már rámutattunk arra, hogy ehhez egészen másféle élet kell, mint a Kassai Istváné. Itt egyszerűen értékvakságról van szó. Sőt még csak bukásról sem beszélhetünk vele kapcsolatban (legfeljebb: politikai bukásról), hiszen az egész regény folyamán egyetlen pillanat sincs, amelyben fölemelkedne az erkölcsi személy magasságába. Még az a mód is, ahogy fogadott fiát, Elemért „szereti”, valami egészen torz és meggyalázott formája ennek az érzésnek.

A regény egyik legrokonszenvesebb és legtöbbet szenvedő alakja kétségtelenül Laczkó István, a szerencsétlen szombatos pap. Azok közé tartozik, akik meghajolnak egy bűn előtt a nélkül, hogy eltörpülnek és részvétünket eljátszanak. A hős „önmagát valami nagy egész tagjának látja, s helyzetéből kötelességek merednek eléje, amelyeket meg kell tennie, ha életének útján előre akar haladni. Szemében az ember nem szabadon lebegő atom, hanem olyan sejt, mely egy organizmushoz tartozik... Létének értelmét nem önmagában, hanem egy ideában találja meg. Ennek a fényénél idegenkedve tekint a hédonisztikus egocentrizmus rontó és bomlasztó törekvéseire, melyek ellenségesen viselkednek az Egész javával szemben. Az eszme embere ideocentrizmusánál fogva életét szolgálatnak és áldozatnak szánja a magas ideálok oltárán.”²⁰ És mivel a hős ilyen ember, nyilvánvaló, hogy Laczkó István „fordított hős”, akiről mindezt el lehet mondani, csak hogy negatív értelemben. Kassai István pokoli ötlete nélkül sohasem esett volna az árulás bűnébe, de ez a moral insanity-ben szenvedő vén cinikus olyan helyzetet teremtett körülötte, amelyből másképpen kikerülni lehetetlen volt s bár áldozatul adta életét, az ideát csak bűnös úton szolgálhatta. Az ő helyzete tipikusan az a helyzet, amikor az ember elől talán a tenger is kiapadna, ha nekimenne s csak két lehetőség van: vagy a halál, vagy a bűn. Laczkó az utóbbit választotta, de ez ebben az esetben nem sokat jelent, hiszen legfeljebb csak késlelteti az utolsó akkordot, ami majd felold, de meg is rögzít. Erkölcsileg meghalt a bűn elkövetésekor s aki utána is megmaradt még egy ideig, voltaképpen

²⁰ Halasy-Nagy József i. m. 222—223.

alig volt más, „csak a teste”. A jobbagysorba való visszazuhanás természetesen nem volna elég mentség tetteire, ha csak saját magára lett volna tekintettel, de majdnem kizárólag felesége és gyermeke miatt volt kénytelen választani azt az utat, amit választott. Az ő töprengései Kemény legmegrendítőbb szavai a büntudatról: „Számát feltörhetetlen lakkal zárta be a bűn! Mit használ a fehér ruha és munkától föl nem tört kéz, sötét büntudat és megtört lélek mellett! Adjátok vissza a börtön békóit s vegyétek le a bilincseket, melyek szellememet az öntudat pellengérére szegzik, hogy öröktől örökre magam legyek magam előtt megszegyenítve! ... Késő vád, hasztalan vergődés! Hol van, aki küzdhet végzete ellen! A sátán rámtette körmét... illetésének nyoma lelke-men fog maradni” (VII: 113). Büntudata teljesen kiforgatta önmagából, még felesége iránt érzett nagy szerelmét is átalakította. Mohó, sivár, kielégíthetetlen lett ez az eredetileg finom és gyengéd indulat s nemcsak materiálisabbá vált, hanem nyugtalan, „rémes” és idegenszerű elemek is szivárogtak bele egy olyan lelkiállapotból, melynek titkai „sejtetlen mélységben laktak” (VII: 116). — Mit tudhatják a tapasztalatlan szívek, kérdi önmagától, hogyan támad a bűn s „hogyan szívta táplálékát gyakran éppen azon nedvből, melytől a büszke erény virít? Engem még senki sem vádolhat, bízzuk a bölcsere a szabadakarat felőli hiú okoskodást” (VII: 120). Vezekeljen, öltözzék zsákba és hintsen hamut a fejére az, aki a szabadakaratról tud a világ nagy szolgáságában álmodni. Szégyen és megvetés a jámbor együgyűsége! Minden cselekvésünk tükör, melyben a végzet mutatja meg arcát... „Ö gondviselés! Miért nem hirdethetem létedet a gonosz bukásában s az erény ünnepnapjain? Miért kell nevednek mindig eszünkbe jutni, ha a világra fordítjuk szemeinket? S miért fosztott meg uralkodó székedtől fattyútestvéred, a kényszerűség? Ő vak és érzéketlen, de rólad az írástudók komolyan mondták, hogy szemed van és szíved” (VII: 128). Ez már az út vége s ami még jön: az örület és a testi halál. Laczkó István sorsa a büntudat döbbenetes hatásának legnagyobb arányú megnyilvánulása Kemény művészetében.

Kemény ebben a regényében is, akár a többiben, elég kiábrándult lélekkel nézi az emberi élet mozgató erőit. Úgy látja, hogy minden élet előbb-utóbb belezuhan a magányba, sőt talán a magány az elsődleges állapot. Pedig milyen szörnyű egyedül lenni, — mondja — ha vádak és emlékek jönnek elő a múltból, ha álmokból, ferde benyomásokból és infernalis érzésekből egy megvadult sokaság támad, fölvert rajként zúg körülöttünk, fullánkjaival fenyeget s akár védjük, akár elhagyjuk magunkat, egyaránt ki vagyunk téve bántalmainak. És százszor kín ez a magány, ha úgy érezzük,

hogy idegeink zaklatottsága olyan tükröt tarthat elénk, amely által önbecsülésünk csökken. Aki átélt már néhány percet úgy, hogy önbecsülése elveszett, az az eltört gyémánthoz hasonlatos, mely soha többé nem tudja tökéletesen összegyűjteni és visszaverni a sugarakat. Nem minden vádból vagy bűnből támad az a mély szomorúság, mely a hang és az arc derűjén mindig utat tud törni magának s örök tiltakozásként vegyül a szerencse és boldogság közé. *A belső meghasonlást csak az idézi elő, ha tetteinkből hiányzott a nemesség s ha azok a jog látszatát hordták ugyan magukon, éppen ezért a tömeg helyeselt nekik, de annál inkább elítéltük önmagunk* (VII: 144). Életünket a reménytelenség és hiábavalóság szikláján való széttöréstől megmenteni csak abban az esetben lehetséges, ha jogos önbecsülésünket mindig megtarthatjuk s ez akkor következik be, ha cselekvéseink nemcsak látszólag erkölcsiek, hanem valóságosan is azok. Persze az erkölcsi élet útjain való járás végtelenül nehéz, hiszen te vagyunk olyan gyarlóságokkal, amik lépten-nyomon felbuktatnak bennünket. Ilyen mindenekelőtt a büszkeség; ennek előfordul olyan változata még nemesebb természetekben is, „mely inkább retteg a balhelyzet szégyenétől, mint a bűn súlyától” (VII: 103). Elhomályosítja eszmélkedéseinket s elzárja útunkat a bűnbánat, tehát a megtisztulás és benső újjászületés elől. Ilyenkor áll elő az az állapot, melyben a bűn miatt elvesztve önbecsülésünket, a szégyent nem tudjuk elhordozni s mivel elvakult gőgünk a kivezető utat elzárta, a tisztító bánat helyett a vad kétségbeesés örvényébe szédülünk. Segít ebben hiúságunk is, amelyet oly nehéz megölkölni magunkban! Még az erény is általában hiú. Vétkeinkkel nem merünk közelíteni azokhoz, akiket szeretünk s képesek vagyunk inkább vállalni a közvélemény ránkdobott köveit, mint az ő szelíd tekintetüket, gyengéd és könyörületes hallgatásukat. — Azután bizonytalanok és gyengék is vagyunk. Nem tudunk megbirkózni fantáziánkkal, mely „csalfa állításokkal vérfagyaló bűnöket nemz s az aljasra az erény álcát vonja” VII: 23). Nem tudunk felülemelkedni az emberi aljasságon, amely néha olyan hatványozott mértékben áll előttünk, hogy iszonyatossága megöli bennünk az Istenben való hitet, a vallást, összetöri az érzéseket és végletekbe taszít. Nem tudunk erőt venni eredendő emberi természetünkön sem, ezért újra meg újra a bűn fertőjébe esünk. Bűneinkkel futunk, menekülünk, rejtőzünk, és ez olyan hasztalan dolog, hiszen a bűn legnagyobb átká éppen az, hogy nincs számára hely és sötétség, ahova elrejtőzhetnénk. „Midőn őt kutatják, világossá lesz az éj s ha más tanú nincs ellene, beszél maga a „kiterjesztett erősség” s elmondja, amit a fül soha meg nem hallott volna, a szem soha meg nem látna” (VII: 267).

Kemény Zsigmond életéből s természetesen alakjainak életéből is hiányzik a keresztényi megváltottság ténye. Életük éppen ezért hasonlatos a hatalmasnak indult katedrálisokhoz, amelyeket századok építenek, de még mindig befejezetlenek. Hősök ők, de a reménytelenség hősei. Sorsukból hiányzik az Írás szavainak derüje: „Ha azt mondom, a sötétség bizonyosan elborít engem és a világosság körülöttem éjszaka lesz, a sötétség sem borít el Előled és fénylik az éjszaka, mint a nappal”.

Így jutunk el Kemény utolsó, lenyűgözően komor és hatalmas regényéhez, a *Zord időhöz*. Történelmünk egyik leg-szomorúbb korszakában járunk, az 1540-es években. Keménynek azonban nemcsak az a célja, hogy megmutassa a nemzetünk felett harcoló hatalmakat, hanem az eseményeken túl az emberiség örök értékeire kíván rávilágítani. „Szembeállítja a szabadakaratot a történelmi kényszerűséggel s azt akarja megmutatni, mily tragikus törvényszerűséggel gázol végig a kor szelleme az egyén törekvésein”.³⁰ Szembeállít két világnézetet: az ideálist, melyet az erkölcsi törvény feltétlen tisztelete épít ki a lélekben s a materiálist, amely átmeneti eredményekért az emberiség legszentebb céljait is feláldozná. Az előbbit Komjáti Elemér képviseli, aki „ha korona volna is fején, alázattal hajlanék meg az oltár, a vén ember s a szenvedő előtt”.³¹ Sorsa szükségképpen tragikussá válik, de nem tévedései, hanem nemes gondolkodása miatt, amely teljesen ellentétben állt a kor „vad erkölcsével”. Elemér ellentéte Barnabás diák, aki minden embert gyűlölt vagy megvetett. Káncsal szemmel nézett az egész világra s meg volt győződve, hogy minden öröm, minden boldogság, mely más arcán ragyog, tőle van ellopva. Mindenben ön maga ellen irányuló összeesküvést szimatol, amelyben részes ismerősein kívül a véletlen, a szerencse, a gondviselés s minden erő és hatás, mely a szabadakaratot korlátozza s kívül van magán az egyénen. A kevély Tarquiniussal együtt azt óhajtotta volna: „Bár egyetlen feje volna az emberi nemnek, hogy egy kardcsapással vághatnám le!” Csordultig kóstolta a keserűség, méltatlanság ürompoharát, de az emberek igazságtalansága és az Isten látogatásai a tisztát még tisztábbá, a romlottat még gonoszabbá teszik (VIII: 72). Az ilyen ember bosszút liheg és mindegy, hogy ezt kin töltheti ki, mindenesetre úgy érzi: szörnyű tetteket illik végbevinnie, hogy elromlott életéért valami módon elégtételt vegyen. Mivel Komjáti Elemér esik leginkább a kezeügyébe, az ő életét pusztítja el, Elemérnek egy *látszólagos* vétségéért. Barnabás „szívének sötét hullá-

³⁰ Papp Ferenc i. m. II. 421.

³¹ Papp Ferenc i. m. II. 423.

mait nem köti határokhoz sem az értelem, sem az önbecsülés, sem a törvény, sem az erkölcs”.

A regénynek két kiemelkedő történelmi személye: Werbőczy és Martinuzzi. Mindkettőjük sorsa tragikus. Beöthy Zsolt Werbőczy tragikumában főképpen az erkölcsi törvény megsértését veszi figyelembe, mert — nézete szerint — Werbőczy a nemzeti és keresztyén eszme szolgálatától eltért s a törökkel szövetkezve a keresztyénség és a nemzet elnyomásának lett az eszköze.³² Kétségtelen, hogy ez hatalmas tévedése volt Werbőczynek, de azért mégsem lehet ezt ilyen nyersen megfogalmazni a nélkül, hogy igazságtalanok ne legyünk vele szemben. Amit tett, semmi esetre sem a magyarság érdekeinek ellenére tette s amit föltétlenül méltányolni kell benne minden tévedése ellenére is: a jóakarat, a szándék nemessége. A hiba az eszközben van. Kemény Werbőczy katasztrófáját inkább naivságból magyarázza, amely nagy bűn a politikában és kérlelhetetlenül megbosszúlja magát. Ugyanazzal vádolja Werbőczyt, amivel Széchenyi vádolta Kossuthot a szabadságharc előtt: „midőn vezéri tehetség nélkül vezetni akar, az események erejétől sodortatik”. — Kemény történelmi és etikai állásfoglalásai kérlelhetetlenek, amin nem is lehet csodálkozni, hiszen átélte már a 49-es nagy összeomlást, amely — meggyőződése szerint — kizárólag Kossuth lírai politikájának lett a következménye.

Martinuzzit viszont az elbizakodott önző akarat sodorja tragikus harcba és bukásba. „Bármily következetes is nagy politikai eszméjéhez, mégis önmagával jut ellentétbe, mikor az erkölcsi kötelék alól magát feloldozva, az ellen a királyi család ellen fordul, melyhez politikai múltja a hűség ezer szálával kötötte”.³³ Martinuzzi sorsa a regény folyamán még nem teljesedik be, de hogy elkerülhetetlenül bekövetkezik, azt félelmes erővel jósolják Pallavicini Sforza szavai, amiket „kétszínűségéről” mond.

Maga a magyarság is úgy jelenik meg előttünk ebben a regényben, mint tragikus sorsú nép. Tragédiáját a végzet készíti elő. Nemzetünk fő bűne, „mellyel a végzet szeszélyét magára zúditja, tulajdonképpen határtalan hiszékenysége s rövidlátó optimizmusa”.

Papp Ferenc a *Zord időt* Kemény költői vallomásának tekinti, melyben az író az élet legnagyobb értékének nem a boldogságot, hanem a küzdelmet tekinti.³⁴ Rámutat arra is, hogy Keményből majdnem teljesen hiányzik a boldogságban

³² Beöthy Zsolt i. m. 397—399.

³³ Papp Ferenc i. m. II. 432.

³⁴ Papp Ferenc i. m. II. 441.

való hit. Eszményeihez törhetetlen hűséggel ragaszkodik, de inkább tud lemondani, mint reménykedni.

Az öregedő Kemény Zsigmond áll már előttünk, amint szomorúan tekint vissza kiüresített éveire s ha előre néz, szelíden ismerkedik az élet legnagyobb hatalmával, a Halállal. Néha olyan érzései támadnak, melyek az őszi hangulatokhoz hasonlóak s nem sötét képekkel népesítik be lelkünket. Hanem az elmúlás, hervadás, halál szelíd üzeneteit hozzák, ez nem is bánat voltaképpen, hanem csak valami határozatlan vágy a bánat után.

Gyakran látta, hogy a vadállatokat leigézi az ember szeme és visszadöbbsenti, mikor támadásra készülnek. Ilyen megbabonázható fenevad a halál is, — mondja, — aki bátran elébe lép és a szeme közé néz, az elől meghunyászkodva vonul tovább. Az élet titka a kockázatás bátorságában van (VIII: 68—69).

A regény szerint az emberi élet legértékesebb etikai élmenye a *részvét*, mert aki ezt az érzést nem ismeri, „vagy hideg bölcseségben felül áll az embereken, vagy aljas indulataival alább süllyedt az állatoknál” (VIII: 237). A legpusztítóbb negatív érték pedig kétségkívül a *kevélység*, mert ezt minden esetben a bukás követi és semmi sem természetesebb, mint hogy „a kétszínűség arcáról az álcát végre is le fogják vonni” (VIII: 470).

A determinizmus ismét csak mint legyőzhetetlen erő jelentkezik, ami ellen nincs mentség: úgy hiszem, hogy a dolgok néha erősebbek, mint az egyének, mondja Kemény, s így feloldozzák a vád alól azt, aki bűnösnek *látszik*, s megfosztják a babértól azt, aki dicsőnek képzei magát (VIII: 263). Az ilyen megállapításoknál érezni lehet, hogy Kemény eltűnődik egy pillanatra: továbbvigye-e ezt a gondolatot, vagy ne? Mivel elsősorban regényíró és nem filozófus és mivel előre látja, hogy körülbelül hova érkezne el a logikus eljárás útján, inkább megáll. Mert ha továbbmenne, azt kellene mondania: a bűn csak látszat, mindennek úgy kell történnie, ahogy történik, bűnbánatra nincs jogunk, hiszen ez nem más, mint a Gondviselés bírálata, ahogy Strindberg mondja. Egy-egy cselekvést morálisnak vagy bűnösnek nyilvánítani annyi, mint emberi kategóriáinkba belekényszeríteni. Az Írás azonban azt mondja: Isten útjai nem a mi útaink s az ő gondolatai nem a mi gondolataink. Lehetséges, hogy egyetemes szempontból a cselekvések milyensége egészen másképp esik tekintetbe, mint ahogy mi elképzeljük. Különben is, ha a cselekvések szükségképpeniek és ha minden tettünk fölött a végtet uralkodik, akkor nincs más hátra, mint az etikai nihilizmus álláspontjának elfogadása. Idáig azonban Kemény nem akar eljutni, hiszen ez a legnagyobb mér-

tékben ellenkezik világnézetének alaptételével, mely szerint az emberi élet feltétlenül erkölcsi módon való életet jelent, amint ezt már előbb kifejtettük. Nem lehet feloldani semmi módon ezeket a kérdéseket, csak úgy, ha Keményt, mint sztoikus elmélkedőt tekintjük: a világ és az élet fölött feltétlenül Rend uralkodik s az erkölcsi élet eme világrénd (vagy ha úgy tetszik: világvégzet) belátásának és elfogadásának intellektuális egyenértéke. Ez nem feltétlenül a természettudományos gondolkozás kényelmes determinizmusa, hanem annak a belátása, hogy mindennek úgy kell történnie, ahogy történik s a történéseknek ezzel a rendjével szembeállni nem ész-szerű és nem is erkölcsös magatartás.

Nem tartoznak ugyan szorosan tárgykörünkhöz, de mégis meg kell emlékeznünk Keménynek a forradalom után írott tanulmányairól, — *Forradalom után, Még egy szó a forradalom után*, — mert ezekben a forradalom erkölcsstanával s a magyarságnak a forradalomban kivilágló etikumával foglalkozik az író. Elítéli azokat, akik a forradalomban olcsó népszerűséget kívántak csupán szerezni és elfeledkeztek magasabb szempontokról, amiknek tekintetbevétele megmenthette volna becsületüket az utókor előtt, de legalább is részben igazolhatta volna őket. Általában el lehet mondani, hogy legdrágább értékeinkből sokat megmenthetnénk, ha olcsó népszerűség helyett erkölcsi bátorságot keresnénk a népszerű téveszmék ellen (XII: 10). A forradalom megmutatta s a magyar élet vezető egyéniségei világosan láthatták: miképpen lehet egy országot tapsok között eltemetni, hogyan lehet áldozatul dojni a feltámadt szenvedélyeknek s az erkölcsi értékek iránt meghibbant tömegnek, éppen ezért valószínűnek látszik, hogy bizalmatlanok lesznek ezután a hatásnak minden olyan eszköze iránt, mely egy nagy népszónok kezében a veszély fegyverévé válhat s több pusztulást terjeszthet szerte az országban, mint Batu kán csordái. *Céljainkat megismerni és rendeltetésünket felfogni egyedül az önismeret által leszünk képesek s ez az önismeret feltétlenül kizárja az elvakult szenvedélyeket. Tévedni a halandó gyengesége, de önismertre törekedni az Isten parancsa, a világvégzet, amely az egyéneket és népeket csalódásaik által bünteti* (XII: 11).

Hangsúlyozza a magyar nép józan értelmét s azokat a nemes erkölcsi tulajdonságokat, melyek visszatartják a fanatizmus és hazafiság palástjába takart bűnöktől, aljasságoktól, melyek hasonló körülmények között másutt elő szoktak fordulni s egyedül ennek köszönhető, hogy a forradalom végső pusztulásából olyan csodálatos módon megszabadultunk. Igazán illő, hogy ezért a csodás menekülésért votiva tabellát akasszunk a templom falára, szedjük össze vagyunk maradványait s dolgozzunk a körülményeknek megfe-

ielően szakadatlanul és józanon. S ha majd becsületes fáradásunk gyümölcse megéri, ha a magyarság erejéhez mért vágyak által törekszik sorsának naponkénti megjavítására, akkor lehet még boldog, bár nem valószínű, hogy eléri mindazt, amit forró fantáziájú álomlátói jósoltak neki (XII: 7—8).

A jövőendő Isten kezében van. Egyének és népek megváltoztathatják jellemüket egy nagy szerencsétlenség által, vagy a mindennapi élet állandó kísértései között. Az athéni Timon, a kozmopolita és legkedvesebb háziúr, egy perc alatt különc és embergyűlölő lett, viszont voltak olyanok, akiket a borzalmas csapások fölemeltek és megtisztítottak, de a körülmények apró kellemetlenségei meghunyászkodókká és álnokokká tettek. A lélektan, mint a mérőn a tengeren, sohasem mutatja a lélekben a legnagyobb mélységeket. A magyar nép — bár egy bámulatos erejű és makacs forradalmon esett át s ez kétségtelenül befolyásolhatta bizonyos mértékig az erkölcsi gondolkodást — mégis talán egész Európában a legkevésbé hajlandó életirányává tenni a változtatási törekvést, az erőszakos felforgatásokat. A magyarság gondolkodásmódjában és érzületében nincsenek meg azok az elemek, amelyekből másutt következetesen és elmaradhatatlanul robbannak ki a nyugtalanságok (XII: 14—15).

A magyarság mindig egy kicsit a mostoha gyermek szemével tekintett Nyugateurópára, mintha volna valami szégyellni valója. Valami általános faji kisebbségi érzést lehet tapasztalni nálunk, mintha a nemzetek értékét a földrajzi terület és a számszerűség határozná meg, nem pedig az etikai értékek. Valóban az a helyzet, hogy minket jónéhányszor elkönyököltek más, dúsabb nemzetek, de ettől függetlenül emelt fővel járhatunk a világban, mert népünk olyan szellemi és erkölcsi kincsekkel gazdag, amelyek legfeljebb a hibbant századok szemében közömbösek, az etikai eszmélkedés számára azonban mindenkor tagadhatatlan értékek.

A magyar jellemvonása a nyíltság. Nem bosszúálló, s ha azt hiszi, hogy valakivel le kell számolnia, ha egy valószínű vagy képzelt bántalmat megtorlatlanul nem hagyhat önérzete megcsorbitása nélkül, akkor ezt ország-világ előtt, a legnagyobb nyíltsággal szerzi meg magának. De ha nem mestersege az alattomoság, még kevésbé lehet példát találni a bűn legsúlyosabb nemére, az orgyilkosságra nézve. A magyar a vérengzéstől nem irtózik, de orozva nem gyilkol. Orgyilkost a rejtett bosszú kielégítésére nem fogad. Orgyilkosnak nyereségvágyból be nem szegődik. Köztünk oly ritka ezeknek a bűnöknek akármelyike, hogy aligha akad egész Európában még egy nép, melynél az idevonatkozó statisztika magasabb ne lenne (XII: 18).

Azután nálunk aránylag bámulatosan kevés az összees-

küvés is. Ez a komoly faj, ez a „nyílt homlokú és merész szívű nép” nem folyamodott olyan fegyverekhez, amelyeket azok szoktak használni, akiket a szolgáltság félnékké, a szenvedés erkölcstelenné, a bosszú óvakodókká, a szerencsétlenség aljasokká tett (XII: 19). A zavarosban halászó és sötétben dolgozó klikkek munkájának hatására az általános helyzet rendszerint kínossá, elviselhetetlenné változik, mindenki érzi, vagy legalább is sejti, hogy az élet alá van aknázva, a hangulat a nagy megrázkódtatásnak előlegzett félelemben merededik meg, az eszmék lassan elvesztik súlypontjukat, a szenvedélyek atmoszféra-nyomása a maximumra ugrik s a legtehetségesebb és legtisztább fejű emberek is a változások rossz sejtelmétől sodorva egyik végletből a másikba esnek, remény és vigasztalás nélkül (XII: 20). Nálunk a helyzetnek ennyire való elmérgesedése a legritkább eset.

Különb is az a helyzet, hogy a magyar falu lakosságának soha sem kellett gondolatait rejtegetnie, — legalább is Kemény így gondolja. Tanakodott, beszélt kívánságairól és aggodalmairól. Miért tanulta volna meg a titkolódszást? — Itt a kockázatos fellépésekre lehet találni embereket, de az óvatosan eltakart konspirációkra soha.

Bármilyen magasra csaptak is a forradalom hullámai, a magyar nép nem spekulált a hajótöresre, hogy olcsó zsákmányhoz jusson és amikor összedőlt minden, ami rendezett volt azelőtt, nem azért járt a romok között, hogy az elhagyott épületeket kifossa, hanem hogy segítsen (XII: 33—34).

A mi népünk eléggé büszke arra, hogy hízélgéssel és sílány kegyvadászattal senki irányában sem vádolható. Komolysága visszatartja mindentől, ami nevetségesnek látszik, bátor szíve nem fogad el semmi meghunyászkodást.

Kemény mindezekben elsősorban a magyar falvak népét, a magyar alaprteget jellemzi, amely sokszor nagyon is mostoha körülmények között századokon át túrt, várt és a körülmények konjunktúrájának rendkívülinek kellett lennie, ha ebből a magatartásból kilépett. Ma, amikor olyan sokan keresik a magyarság erkölcsi egyéniségének lényeges jegyeit, — hivatottak és kevésbé hivatottak, sőt olyanok is, akiknek ehhez a néphez teljességgel semmi közük — nagyon tanulságos és érdemes Kemény sorait olvasni, aki a forradalom tüzeiben, a szenvedélyek lobogásában és egy rendkívül szuggesztív államférfi (Kossuth) hatásában tükrözötti népünk jellemét.

NAGY SÁNDOR.

A FRANCIA KLASSZIKUS DRÁMA A MAGYAR KLASSZICIZMUS KORÁBAN.

— Részlet egy nagyobb tanulmányból. —

Egyetlen európai irodalom klasszikus korának sincsenek oly szoros kapcsolatai, olyan mélyre nyúló gyökerei a romantikában, mint éppen a magyarnak. Ez is egyik fontos oka érzésünk szerint annak, hogy a magyar klasszicizmus annyira egyedülálló, semmi mással össze nem hasonlítható. Sőt, mintha nemcsak a romantikából, hanem vele párhuzamosan, csak föléje nőtt volna a magyar klasszikus irodalom, míg az alsóbb rétegekben — bár mindinkább elfajulva — a romantika él tovább. Ez még a nagyobb igényű költőknél is különös ötvözetekre vezetett néha, s a két ízlés keveredésének furcsa példáit figyelhetjük meg; a legvilágosabban talán az elméleti irodalom mutatja a romantikus elméletek, ítéletek továbbélését, a letisztult, kristályos, általános emberi iránt, a mind erősebb vágyat, belső szükségét.

Kemény Zsigmond még szinte teljesen romantikus szemmel méregeti a klasszicizmust,¹ szemükre veti „az aristotelesi három egység még szorosabbá vont bilincseit”, amivel szűksgtelenül, sőt károsan korlátozta a drámai tárgyválasztás lehetőségeit; s még ami megmaradt is, azt is „az igazi valóság helyett csak conventionálissal” állította színpadra. Stílusukat is hibáztatja, sőt szemükre veti a történetietlen multszemléletet is. „E hibák megannyi okok voltak a francia irodalom terjedésére a külföldön.” Őszinte dicsérő szava neki is csak Molière-ről van, mint körülbelül mindenkinek az 50-es évek körül. Aranyról is biztosan csak azt tudjuk, hogy Molière-t még szalontai korrektor korából ismerte²; bár nagyon valószínű, hogy a tragikusokat is olvasta, legalább *Bánk bán-tanulmányainak* egyik helye erre enged következtetni,³ s ha következtetésünk helyes, akkor nem lehetett jó véle-

¹ A *Classicizmus és romanticizmus* c. tanulmányában; *Báró Kemény Zsigmond összes művei*. Gyulai kiad. Bp. Franklin. 1907. XI. k.

² Önéletrajzi levele Gyulai Pálhoz, *Arany János összes prózai művei és műfordításai*. Bp. Franklin. 1081. l. Ismerjük Kasza Györgyi igen gondos anyaggyűjtésű értekezését (*Arany J. és a francia irodalom*. Pécs, 1941.), de e ponton nem érthetünk vele egyet: témája mintha a francia klasszikusokról szóló fejezetében elragadta volna (13—15. l.).

ménnyel róluk. Az ő Kisfaludy-társasági igazgatóságához fűződik a Társaság egyik nagy kiadói vállalatának, a magyarországi Molière-kultusz legnagyobb dokumentumának, a teljes Molière-fordításnak a megindítása⁴. Ez tulajdonképpen Kazinczy Gábor három fordításából nőtt ki sorozattá, s Arany csak Kazinczy fordításainak sajtó alá rendezésében segédkezett: sok becses nyelvi jegyzettel, magyarosabb fordulattal segítette a fordítót⁵. A kiadás anyagi részével is sok baja volt: Kazinczy állandóan akadékoskodott, késedelmeskedett, s levelezésük nagyrészt teszi Arany unszoló leveleinek sora; néhol már a kétségbeesés határán könyörög a kéziratért⁶. A fordítás nagyobb arányokban csak 1871 után indul meg, mikor báró Orczy Bódog, a Nemzeti Színház igazgatója, felerészben a színházra vállalja a kiadás költségeit. Maga a teljes kiadás tehát, mely húsz esztendő alatt jelent meg (1863—83), nem Arany vezetése alatt készült, de a kezdeményezés az övé. S bár a klasszikusokról egyes véleményyt nem találunk tőle, talán nem helytelen idéznünk a *Koszorú* egy névtelen ismertetőcikkét Nisard francia irodalomtörténetével kapcsolatban, amely örömmel konstatálja, hogy a németek „kezdenek kigyógyulni francia-gyűlöletükből”, s ennek illusztrálására egy német bírálót fordít le, amely elismeréssel szól a könyvről s a francia klasszikus korról különösképpen. E cikk Racine-t csak mentegeti, de Molière előtt leborul: a legnagyobb komikusnak állítja.⁷ Ha a cikk írója talán nem is Arany (bár tudjuk, hogy folyóirata nagyrészt maga írta), de lelkiismeretes szerkesztését ismerve meggyőződéssel megegyezőnek tartjuk a cikk állításait.

Neki is tehát Molière az igazán nagy, csak őt ismeri el kifogás nélkül: ebben szinte minden kortársával megegyezik. Greguss Ágost *A komikumról* írva⁸, Molière műveit bőven elemzi, míg a tragikumról szóló Szász Károly⁹ alig említi Corneillet és Racinet.

³ „Csak ezt találok kissé inkább vígjátékba, mint ily magas pathoszhoz illő helynek:

Tiborc: Oh mint örültem, hogy szabad valék!

Bánk: Miként örültem én *bílcseimnek*.

Nagyon is *öntudatos* játék az ellentéttel, a francia klasszikus drámák... dialógusa ez; Bánk helyzetéhez éppen nem illik.” Arany J.: *Össz. Műv.* Franklin. 100. l.

⁴ Ennek történetéhez v. ö.: Voinovich Géza: *Arany János életrajza*. Bp. Akad. III. k. 1938. 104—7. l.

⁵ *Arany János levelei Kazinczy Gáborhoz*. Abafi-féle Figyelő. XVI. k. 83—4. l.

⁶ „Mindenre, ami szent, kérlek, unszollak, esedezem: örvendeztess meg már, hadd lássam Tartuffe-öt is!” U. o. 96. l.

⁷ *Koszorú*. 1863. 1. félév. 428. l.

⁸ Greguss Ágost *Tanulmányai*. Pest. Ráth. 1872. I. k. 237—258. l.

„A francia classicizmus tragikusairól... felesleges itt hosszasan szólni. Ők a görög tragikai felgogas felé fordultak”,

mondja, s még egyszer megemlíti őket, a köztük levő különbségeket sorolván fel a körülbelül velük egykorú méltatások formája és módja szerint. Egész tanulmányán át Shakespeare-t elemzi, belőle von következtetéseket; Névy László, a Kisfaludy-Társaság koszorús tragikum-elmélet írója meg sem említi a francia klasszikusokat, csak egy jegyzetben.¹⁰

Legmesszebbre Szigligeti megy, aki a hármas egységről szól ugyan, de a franciákról tudomást sem vesz, és általános érvényűen kijelenti, hogy

„Ellentétben a minket csak tévútra vezethető antik drámaköltészet formáival, az újabb korban egyedül üdvözítő, helyes és megállható drámaköltészetnek megváltója Shakespeare”,

de Molière-t ő is a „megváltó” mellé helyezi¹¹, éppúgy mint Greguss Ágost, aki szintén teljes elismeréssel adózik Molièrnek a lélekbúvárnak, sőt hangulati rokonságot, egyformán tragikus világnézetet vél benne és Shakespeare-ben felfedezni.¹²

Szász Károly már nem is Shakespeare mellé, hanem bizonyos szempontokból fölé emeli a francia vígjátékíró.

„Shakespeare után, hogy többet ne mondjak: az új kor drámai irodalmában Molière-t illeti az első hely. Sőt, tisztán csak a vígjátékot véve, nem utána, hanem mellette és felette is. Molière az a vígjátékban, ami Shakespeare a tragédiában...”

Molière-ben inkább, mint bármely íróban a világon, egy költői műfaj egész fejlődési története áll előttünk, kezdő pontjától legmagasabb tökélyeig. Molière vígjátékai a vígjáték egész történetét, emelkedése összes lépősein, magokba foglalják.”

Dialogusát is páratlannak, az angol költőénél jobbnak mondja.¹³

Az újságok is foglalkoznak időnként Molière-rel. A Diavatcsarnok = jelű írója számára

⁹ A *tragikai felfogásról*. Ért. a nyelv- és széptud. köréből. II. k. 2. sz. Idézet a 19., az összevetés a 27—8. l.-on.

¹⁰ A *tragédia elmélete*. Pest, 1871. 43. l. jegyz.

¹¹ Szigligeti E.: *A dráma és válfajai*. Bp. Kisf.-Társ. 1874. 56., 109. l.

¹² *Shakespeare pályája*. Bp. Ráth. 1880. 203—4. és 302. l.

¹³ *Molière-fordításainkról*. Kisf.-Társ. Évl. U. f. VI. 22—82. l.

„Molière szinte nagy mestere a jellemzésnek, csakhogy az eszmék, a képek, mit tolla alá vön, többnyire csekélyek... műveiben még szinte sok nyersség van...¹⁴

de Feleki Miklós, a neves színész, nyugati utazásairól beszámoló cikkében a legnagyobb rajongással emlékezik meg hajdani lángelméjű pályatársáról, sőt pályájának egészen különös képét rajzolja:

„1637-ben adták először a „Cid”-et nagy tetszéssel. Ez alatt Lyonban is társulat keletkezett, és annak vezetését Molère vállalta el.

1653-ban Molière-nek — „Les Avurdis” [így!] című vígjátéka oly hatást szült Lyonban, hogy XIV. Lajos, ki egész udvarával jelen volt az előadásán, rögtön meghívta Molière-t egész társulatával Párizsba.

Molière elfogadta a király meghívását, és a Hotel Bourgognene-ban kezdte meg előadásait.¹⁵

Úgy gondoljuk, Feleki csak hallhatott Molière pályájáról — az *Étourdí* különösen torzult alakja legalább is erre vallana — s amire emlékezett, azt mondta el cikkében.

Egressy Gábor, a legnagyobb magyar színészek egyike is rajong Molière-ért: rövidéletű *Magyar Színházi Lapjába* Dallos Gyulával, a pesti egyetem későbbi angol magántanárával irat cikket róla, mint színészlől.¹⁶

Míg Molière-ről ennyi és ilyen dicsőítő cikkek jelennek meg, és míg őt az egész közvélemény elismeri, Corneille és Racine érdekében nem történik szinte semmi. Rachel ugyan bemutatja Corneille *Horace*-át és Racine *Phèdre*-jét 1851-ben a maga társulatával, s a Nemzeti Színház *Cid*-bemutatója talán az ő hatásának tudható be, de valódi megértést még az ő páratlan interpretálása sem tudott kiváltani a magyarokból. Az egyetlen Jámbor Pál, a negyvenes évek közkedvelt és sokat gúnyolt Hiadora, élvezi igazán Corneille-t, de ő is párizsi emigráns-korában tanulta meg, mennyi szépség rejlik a nagy francia tragikus pátoszában.¹⁷

Az ötvenes évek másik nagy tragikájának, Ristorinak, 1856-iki vendéjátéka volt tulajdonképpen megindítója a Lessing és Schlegel kritikai egyeduralma elleni magyarországi ellenhatásnak, melynek fő mozgatói Gyulai és Salamon voltak. Gyulai már az 1853-iki *Cid* bemutatóról írva jólesően,

¹⁴ 1854 júl. 25. 956. l.

¹⁵ *Párisi és londoni utamból*. Hölgyfutár. 1857. 25. l.

¹⁶ *Molière*. I—II. 39—40. sz.

¹⁷ Jámbor P. (Hiador): *Párisi emlékek*. Szabadka. 1861. II. k. 134—141. l.

elismerően említi meg „a Corneille- és Racine-féle művek kellemes feszességét, finom ragyogását, rhythmusos páthoszáat s korlátolt szenvedélyeit”.¹⁸ Az igazi támadást csak 1855-ben kezdi, amikor gróf Nádasdy Tamást kísérve külföldi tanulmányútján, Berlinben Ristori vendégjátékát látja. Lessing németországi hatásáról beszélt, de egy kicsit úgy, hogy odahaza is értsék:

„Szegény Lessing, ha tudtad volna, hogy midőn hazád irodalmát a francia irodalom jármától megmented:... Hány jámbor földid fejét zavarta meg a te nagyszerű polémiád! Azóta a legrosszabb német drámaíró is megvetően tekint Corneille- és Racinera, a legeggyűgyűbb német színész is figymálva emlegeti Talma vagy Rachel páthoszáat s még a legderekabb német kritikus is hazafias kötelességet hisz teljesíteni, ha legalább életében egyszer neki ronthat a francia vagy általában a román művészetnek.”

A továbbiakban Ristori művészetének leírását adja, s drámaíróikon, színészeinken egyaránt a még meg nem született tragédiát, a magyar színpadi és irodalmi tragikus stílust követeli.¹⁹ Mint Gyulai életében annyiszor, most is igazolódott Greguss állítása, hogy „nagyképű nemzet vagyunk, s inkább tudunk lelkesülni, mint bírálni. A kritika mindenütt hálátlan mesterség, de nálunk kétszresen az.”²⁰ „A legrosszabb német drámaíró” nevében Jókai, úgyis mint az akkori idők tragikájának, Laborfalvy Rózának férje, a „legeggyűgyűbb német színész” nevében Egressy Gábor támadják meg a *Vasárnapi Újságban* és a *Magyar Sajtóban*. A cikkek közül különösen Egressyé érdekes, mert ő fiatal korában nélkülözések közt is Párizsba utazott csak azért, hogy Rachelt láthassa: tőle tehát joggal várhatnók a klasszikus stílus értékelését, érzelését. Rachelnek nagy csodálója, de a klasszikus dráma ellenzője volt egész életében, s ebben a polémiában a személyes ellenkezés is fűtötte: nagyon igazságtalanul, szurkálódva támadt rá Gyulaira.²¹ Ekkor is, Ristori következő évi magyarországi vendégszereplése alkalmából újra, még határozottab-

¹⁸ *Dramaturgiai dolgozatok*. Bp. Franklin, 1908. I. k. 38. l.

¹⁹ U. o. I. k. 137–164. l.

²⁰ Greguss Á.: *i. m.* 387. l.

²¹ Példa polemikus stílusára: „A francia klasszikai dráma...« miben klasszikai? és miben dráma?« igen természetes okoknál fogva»... mik ezen természetes okok?...« nagy mértékben kifejté a francia színiéletben a pathoszt, »a kaviárt?...« az emelkedett szavalatot. »Mi az az emelkedett? és mi az a szavalat?... kaviár?« Ez és cikkeinek legnagyobb része közölve: *Egressy Galambos Gábor Emléke*. Saját műveiből... rendezték fiai. Pest, Emich. 1867. 272. l.

ban kimondja, hogy e nagy művésznőnek anyagot szolgáltatató művek, Alfieri és Racine „drámai semmiségek”, amelyekbe csak az előadó zseniálitása varázsol annyi-amennyi életet. Végül, XVIII. *levelében a színvilágból* egy csapással elintézi őket, így aposztrofálva valamennyi klasszicizáló drámaíró:

„Ama renegátok, kiknek nincs egyéb bajok, mint hogy halva születtek... amaz olasz és francia majmok...”²²

Egressynek feelve ajánlja először Gyulai, hogy pillant-sunk végre a német határokon túlra is, s vegyük észre azt, ami jó távolabbra Nyugaton van.

„Miért ne mondhatná valaki közülünk, hogy a német színészet befolyása nem volt reánk mindig jótékony s nem árt másfelé is tekintgetnünk? Miért ne mernők sejtteni, hogy nyelvünk hangzatosabb mint a német és több és másnemű pathoszt kíván?”²³

Azt mondhatnók, Ristori személyesen jött segítségére 1856-ban, amikor Pesten is eljátszotta Alfieri *Marriáját*; az ő előadásaihoz fűződik Salamon Ferenc Gyulaiéval rokon irányú fejtegetése is. Nem támadja vagy hazudtolja ő sem Lessinget, csak rámutat polemiájának indítóokaira: ma már szinte ugyanazok az okok kényszerítenék a magyar színművészetet a klasszikusok felé fordulni, amelyek a németet tőle elfordulni kergették.

„Bármennyire elismerjük, hogy Shakespeare a világ legnagyobb költői közé tartozik, nevetséges csak őt ismernünk el tragédia-íróként. A mi az egész francia, olasz és német nemzet kebelében egész nemzedékeken át mindig visszhangra talál, az annyira pozitív, hogy túl van azon, hogy némely itézi iskola elismerésére szoruljon!”

„Lessing és Hugo Viktor hazája itészetének s költőinek látkörét igyekezett szélesíteni, midőn Shakespeare-t mutatta fel mint a gyanánt.

Nálunk ellenkezőleg van. Nálunk az fogja szélesíteni látó körünket, a drámára nézve, ki a Lessing által kárhoztatott alakú tragédiákat mutatja be.”²⁴

Ezzel elméletileg meg volt alapozva a klasszikusok magyarországi bemutatása, a következő lépés a gyakorlatba való átültetés lett volna. Mint majd látni fogjuk, ha nem is ekkor,

²² U. o. 294. és 318—9. l.

²³ Gyulai: *i. m.* I. k. 204. l.

²⁴ Salamon F.: *Dramaturgiai dolgozatok*. Bp. Franklin, 1907. I. k. 435—6. l.

de nem sokkal később, Szigligeti vagy még inkább Paulav. nem annyira a klasszikusok iránti elismerésből, mint legnagyobb színésznőjüknek, Jászai Marinak megfelelő szerepekért, hozzá-hozzá nyúlnak a francia klasszikusokhoz is, azonban a közönség szempontjából szinte mindig kudarcot vallanak: minden előkészítés, kellő hagyomány nélkül a magyar közönség mindig értetlenül fogadta a klasszikus drámát.

Gyulai minden alkalmat megragad, hogy népszerűsítse a klasszikus irányú drámát: megmutatta, hogyan kell a sajtó útján egy helyesnek tartott drámai irányynak emelkedett színvonalú és egyben hatásos propagandát fejteni ki. A legnagyobbnak ő is Molière-t tartja, s az ő érdekében mindig síkra száll: midőn Zilahy Károly egy *Tartuffe*-előadás kapcsán Molière-t, mint a „romanticizmus legnagyobb vígjátékíróját” megtámadja, Tartuffe-öt „torznak és az undorítóig kétesnek” állapítva,²⁵ védelmére kel, s pontról-pontra cáfolja a teljesen fölületes kritikát; sőt tovább megy, s magával Rousseauval vitázva a *Fösvény* egy előadása kapcsán, nagy fölénytel és finom érzékkel utasítja vissza az erkölcstelenség vádját a művészet nevében.²⁶ E mellett a tragikusokról sem feledkezik meg, s ahol csak teheti, szót kerít rájuk, mert „kétségtelen, hogy Corneille és Racine költőibben és igazabban fejezte ki a francia szellemet, mint Hugo, Dumas...”²⁷

Végül egy nagyobb lélekzetű tanulmányt írt 1867-ben *A francia classikai drámáról*.²⁸ Csak vázlatot ad, saját bevalása szerint,

„de ily vázlat nem éppen fölösleges irodalmunkban, hol a francia classikai drámáról oly keveset írtak”.

Bevezetésében rámutat a klasszicizmus fontosságára, a dráma területén való áldásos hatására: „a classicizmus érintésére indul fejlődésbe mindenütt a keresztény dráma”, majd

²⁵ Magyar Sajtó. 1863. márc. 11. 227. l. Zilahy aztán teljesen személyes tere terelte a polémiát *Hivatlan bíró, fogadatlan prókátor* c. cikkében. (*Zilahy K. Munkái*. Pest, 1866. II. k. 249—275. l.)

²⁶ Gyulai: *i. m.* I. k. 344—356., 384—391., II. k. 144—164. l.

²⁷ Gyulai P.: *Katona és Bánk Bánja*. 2. kiad. Bp. Franklin, 1907. 183. l.

²⁸ Először a Csengery-féle Budapesti Szemlében. U. f. IX. k. 256—282. l. Újra közzétéve *Dramaturgiai dolgozatai* II. kötetében, 291—339. l. Halász Emma nemrég megjelent doktori értekezése (*Désiré Nisard*. Kolozsvár, 1942) ezt az egész klasszikus irányzatot Nisard befolyásának szeretné betudni Magyarországon. Mégis úgy érezzük, itt mélyebben fekvő okról van szó, mint egy külföldi tudós átmeneti hatásáról: a magyar és francia klasszikus kor belső megfeleléséről, a sok eltérő vonás ellenére is. Hogy Gyulai dolgozata nem egyszerű utánzás, azt Halász is elismeri, bevallja, hogy Nisard „nem igen jutott el megállapításaival Gyulai kritikai észrevételei mélységéig”. (62. l.)

angliai, spanyol- és olaszországi szerepének rövid áttekintése után kimondja, hogy Franciaországban volt „a legnagyobb és legáldásosabb a hatása”. Amellett, hogy ismeri fontosságukat és felismeri szépségüket, nem feltétlen híve a klasszikusokat nyűgöző szabályoknak, sőt bizonyos szempontból (tárgykör túlságos szűkítése) károsnak is tartja;

„De bármilyen félszegek legyenek a francia classikai dráma némely elvei és szabályai, mindamellett e korlátok között kitűnő, sőt egynéhány remekművet hagyott hátra. Drámái erős összeütközések rajzai ezek tiszta tragikái vagy komikai alapon s bámulatatos technika kíséretében. A fennköltség szelleme lebeg rajtuk s nagy gondolatok tárházai.”

Véleménye szerint a klasszikus dráma legnagyobb baja, hogy inkább a szenvedélyeket, a személyesített tulajdonságokat ábrázolja, mint magukat a személyeket; amit általában szemükre szoktak vetni, „hogyan tárgyairól letörölte a kor, hely és nemzetiség bélyegét”, nem tartja komoly bajnak, hiszen ebben „többé-kevésbé közös majd minden tragikái költővel”.

Az egyes költőkre térve, Corneille-ről elmondja a legfontosabb tudnivalókat, hogy nemcsak a francia tragédia és drámái nyelv, hanem a jellemvígjáték és a középfajú dráma, az úgynevezett „néző játék” is benne látja őseit. „A három egység szabályait inkább csak tisztelte, mint szerette”, s a spanyolok utánzása, még a hatásos jelenetek túlságos kedvelése sok kárára volt.

„A nagy eszmék, dolgok és emberek iránti előszeretettel a francia szellemből merítette s költőivé emelve visszalehelte nemzetére. Bizonyos római erényt hirdet, keresztyén szellemmel vegyítve, francia finom formák alatt: az önmegtagadás, a becsület és hazaszeretet szenvedélyeit, szemben a szív más szenvedélyeivel.”

Éppen ez, a hősies és nagyszerű iránti szeretete akadályozta meg, hogy valódi tragikus költő legyen, aki mélyen tragikus hatást, „katharsist” tud kiváltani.

Racine szintén a szenvedély és kötelesség harcát írja meg, de neki „a szenvedélyek iránt van előszeretete”, ami egy csapásra tragikusabbá teszi; tragikumra pedig Sophokles és Shakespeare-ével rokon, mert egy szenvedély és tévedés földidézte szenvedés áll a középpontjában s mely így tiszta szánalmat indít.

„Racine doctrineire, merev, s a classicizmusnak szigorú törvényhozója, de egyszersmind ő az, ki a tragiku-

mot a franciáknál először képezte ki a maga teljes erejében... s majd minden művében a költői magasság egyenlő fokán találjuk."

„De mindkettőt felülmúlja a francia klasszicizmus harmadik hőse, Molière”; ennek megfelelően neki is jut a legnagyobb rész, a tanulmánynak jóval több mint a fele. Azonban éppen itt mondja a legkevesebb újat kritikáihoz képest: ez a három évvel korábbi *Fösvény*-kritika újraöntése, a Schlegel és Rousseau elleni polémia helyenként szó szerinti elismertlése. Visszafordítja a német kritikus vádját, aki azzal vetette el Molière darabját, hogy elrontotta Plautus vígjátékát; mert annak egyszerű indítóokait több szenvedély keverékével cserélte fel. Ez igaz, mondja Gyulai, de ha emiatt kárhoyzatható egy drámai költő, úgy elsősorban Shakespeare az, mert mégis ő a bonyolult jellemzés mód legnagyobb mestere. s lám, Schlegel mégis folyton rá hivatkozik! Nála újra feltűnik Molière szubjektivitásának gondolata, mellyel Zerffinél már végtelenül túlzott formában talákoztunk; ez az eszme hatalmas karriert fut be Európaszerte a következő negyven évben, s nálunk is még sok termékével fogunk találkozni. Gyulai bölcs mértéktartással még csak azt mondja, hogy

„költői munkásságát saját élményei táplálták... önszívének vizsgálata, erkölcsi mély érzése, illúziói, szenvedései, türelme, philosophiája, képezték költészete legfőbb forrását”.

Ebben a fogalmazásban a tétel még igaz is; mert hiszen csakugyan tévutakra vezetett egyeseket ez a gondolat túlhajtott formájában.

Gyulai csak „töredékes vázlatot” ígért, de annál sokkal többet nyújtott: a francia klasszikus drámának nem túlzottan aprólékos, könnyen áttekinthető képét, amely biztos útmutatóul szolgálhatott volna a magyar közönségnek a francia klasszikusok szeretete felé. Sajnos, a magyar közönség nem ezt választotta, hanem egyéb „népszerű” műveket.

Ha volt korszak a magyar múltban, amikor a francia klasszikusok meggyökerezhettek volna hazánkban, akkor ez volt az, a nemzeti klasszicizmus kora, amikor már a közönség elég érett volt befogadásukhoz, a színészek is elég műveltek sikeres előadásukra, s a legnagyobb magyar szellemek világosan érezték is e művek meghonosításának szükségességét; mégis csak Molière volt az, akit a magyar közönség befogadott, s aki szinte a mai napig eleven hagyománnyá válhatott: mert hármuk közül valóban ő van legközelebb a magyar színijátás egyetlen eleven hagyományához, Shakespeare-hez.

NAGY PÉTER.

ADATTÁR.

BALASSI BALINT KORTÁRSAI.

(Második közlemény.)

Telegdy Pál levelei megőrizték ennek a tragikus 1594. évi törökellenes hadjáratnak nem egy érdekes epizódját is, melyek között szerepel a Hatvan alatti ütközetnek egy rendkívüli eleven leírása is, ahol Balassi Bálint öccse Balassi Ferenc tűnt ki vitézségével. Közvetlen ezután történt, hogy Balassi Ferenc, ki az Esztergomban ostromlott törökök segítségére érkező tatárok seregét feltartani próbálta, Nagyszöllös mellett tatár nyíltól találva hősi halált halt.

Telegdy leveléből kiderül, hogy seregét előbb céltalanul vezették ide-oda, úgy hogy a vitézek parancsnokkal, ecsedi Báthory Istvánnal, az „Úrral” együtt már-már kifáradtak. Közben Balassi Ferencet elküldték Esztergomba Mátyás főherceg táborába, de Darholcz Kristóf is járt ott követségbe s hozta a hatvani táborba Mátyás főherceg levelét és nyugat mesésnek látszó segítségéről szóló tudósításokat.

Ennek pedig az az irodalomtörténeti érdekessége is van, hogy ugyanekkor szállt táborba Esztergom alá Balassi Bálint is s így ott utoljára kibeszélhette magát öccsével. Itt látta utoljára Darholcz Kristóf is, aki aztán a Balassi testvérek emlékét a halálukra írt gyűjteményes kiadásával örököltette meg.

Telegdy Pálnak Várday Katához meghitt, családi tónusban írott levelei igen részletes és eleven képet nyújtanak a Hatvan körül harcoló sereg járás-kezeléséről és magáról a hatvani ütközetről. A jóízű, színes stílusban írott leveleket érdemes átadni az utókoroknak.

Az első levél a hadjárat készületeit ábrázolja nagy optimizmussal, érezzük benne, mennyi reménységgel ment az egész Magyarország ebbe a háborúba:

Köszönnetem, magam ajánlása után, agion Isten mjnden jot jo egjsíget felöletek hallanom ides rokonom mjnd az apro gjermekekel egjetemben. Mi Istennek hala bekjuel uagjunk. Az itualo allapat felöl aszt irhatom, hogj tegnap Mohjba mentwnk uala az Vral vgjan jwtnkn-

ben, *Darhoc Christoph az mj nemw köuechiget hozza onnat felwl az Hercegtwl be ada az herceg leuelit, es szoualis eleget szolla* Summaja az hogj mjndenekre jo ualaszt teszen irt es parancholis hogj ide ala mÿs meg uesswk magunkat, w is ezelmult Zerendan indult el bechböl aszt írja hogj mjngjart meg szallia esztergomot, biztat hogj az tatarok sem bantak mert moszka chaszar nagj igjreteket tet hogj wis rajtok leszen. Sok kwlömbfele irasi utan aual aigezj el leuelit hogj w sem illeti narahajat uirit nem szanja először Istenjrt, azutan magjar orszagjrt el költenj mellettwnk leszen mjnden segjchigel. W felsegeis az w szerelmes batia ne uilljwk aszt hogj el feletkezett uolna rulunk, ki sok louag gjalog njetet, es nagj summa pnsztis rendelt ez ide ualo gjeneralis kapitanhoz, nem sokara elis irkeznek uele. Ez jöüo hetfwn az tiszantul ualo uarmegyek köuetej es fü nepek is ide Mohjra jwnek ot uigezwnk felöle ha altal hozukj wkot mennyi, es mjnt hogj es mikor indulunk, az az immar nem kiswnk, ha mit kiswnkis, aual kjswnk hogj ha altal hozwk azokat, sokaig lehet költözkodjsek mert nagj ar uiz uagion, mert mj ide kisen uolnank chak holnapis indulhatnank, jolehet Eperjesrwl jw ket ezer nimet gjalog asztis uarjak, harmadik ezere hatrab uagion, azokat ugjan nem uarjak. Thouaba asztis irhatom hogj spaniaj kiralj es Papa, tizenhat ezer szip es jo gjalogot kwldenek azokis nem felette messe uadnak, abais szakasztanak ide ala. Az spaniaj kiralj masfelzaz ezer lo tereh ilest kwld ide ala az had szwksegjre, immar elis erkesztek njmelmjel, *latta darhoc* vgjmint Veres bort, malosat, kwlömbfele jo ides borokat malosza szöliöt, tengerj szöliöt, és egjeb affele olaszorszagi ilist. Moszka chaszaris ötuen tonna aranjat adot az mi chaszarunknak ez hadra, es igen kirette es ugjan Istenre kiseritette a chaszart, hogj frigjet ne uessen török chaszarral hanem uighez uigje el kezdet jó szandikat, wis nem uonsza meg magat keresztienség mellöl az köuetetis szip ajandekokal ajandikoszta meg, Török chaszarnakis köuete ugjan az mi chaszarunkeual egjw jutot uolt oda, kjneken igen k(ö)njw es felszer ualaszta let az tonnakban melljet kwldöt egikben 25 ezer aranj uagion. Közölhed ez hireket Sos Andras Vrammalis. Irj edes Rokonom mikor alkalmatosagod uagion nekem, örömet hallom uala az szerinj lejankam mint jara az himlöuel. Touaba ides Rokonom ne epeszt farazd el magadat az giermekjnk mellet, hanem mulachagotis uigj magadnak. Im az louajdat meg kwltem de az te kochisod az korchoma roszt ember ittis meg kereste az w riszjt, meg gjeszttette magat. Sos Andras ne es Tatajne. loniajne aszoniomhoz kjhez el mehec, es Echedheis. Isten tarchon meg ides rokonom. Irtam Pelejen 6. Aprilis 94.

Az te io akaro atadfia
Telegdi Pal

(Megjegyzés: Az ü hangzót jelölő kettős vesszővel ellátott w helyett egyszerű w betűt szedünk.)

Majd egy újabb levélben már a fáradság tüneteiről számol be: ide-oda járatják a sereget hasztalan, a sereg parancsnoka ecsedi Báthory István országbíró is kedvetlen, Ónod táján hevernek hiába. Balassi Ferencet, a tokaji kapitányt küldik Mátyás főherceghez, az esztergomi táborba utasításért. Tán, mert tud németül és latinul és közülük való:

Mi nekwnk mjnd ezjdeig ualo jargalasuk sem ir egj barackot, chak hjaban hurcolanak farasztanak benwnket az sok saron, hegjen, uizen. az Vralis uelwnkis, eleget költetjnek hjaban. Immar kj mjnd anjalis nehezbe most it onod tajan uagjunk it heuerwnk hjaban. Az Vrak Balasi Ferencet kwldek Egrwl az Herceghez az Vrak es mjndenöt ualo.

hadak csak iten körül lesznek majd adig míg w onnat meg nem jw, az pedig tiz tizenkettőd napra, ha meg jw.

Latiuk az Vr keduetlen uoltat meg ezjedig kjrezenj sem mertwnk twle, jolehet reja uetjwk magunkat, ha csak egj uagj ket nap lehetnjnk othonnis mjngjart uisza jwnnk, csak lathatnank beneteket, de tudom hogj csak hjaban lesz kjrejswnk, meg egj pjrongatast uezswnk fel, De am zugodnik az jo Vr csak bochatana el, es ennel ez leuelnel juthatnank eleb haza. It hallom hogj az Batiam Vjonal let fjacjkaja meg holt, es az Angiomatis az nehessig igen törte, kin bizonyj szjuem szerint bankottam, bankodomis, tuduan az batiam busulasat. Irj ides rokonom nekem it Onod tajan leszwnk mjnt uattok, es erősen kertiszkeggel, varj szip kertekre haza, Ingeket chjnalj nekem, ez sokadalomban uites giolchot. Isten tarchon meg ides Rokonom. Irtam Peljen kedden 94.

Im egj kalant kwlttem ides Rokonom egjel szerdiket uele. Mikor ezen leuelem kezedhez megjen ha attul fogua negjed uagj ötöd napra haza nem megjunk irj nekem mjnt uattok, es mit gjarattok

Egj röuid ezwt sarkantjum uagion uagj az en hazamban ualo few öreg Zekrinben kjualokjpen az fjaban vagj az Tarhazban ualo Ezwstös szerszamos öreg zekriniemben uitest fel menjhert kouachal keresd fel es ad chicheri Ambrus keziben. egjaranios sarkantjum uagion ot de nem az az, hanem röuideb annal.

Jól esik ezeket a rettenhetetlen vitézeket hallani, amint a meleg fészekbe vágynak szerelmesen, elképzelik az otthon hagyott feleséget kertészkedve, varrogatva a piacon vett gyolcsból ingeket a táborban sínylődő férjnek. Telegdy csupa gyöngédség: nem engedi, hogy az asszony ő miatta epossze magát és csak a pici gyermekekkel foglalatoskodjék, biztatja, hogy mulassa az időt, járjon vendégségbe. Az öreg szekrényből vagy a tárházból meg az ezüst sarkantyút kotorássza elő. Kanalat is küld, hogy „szerdéket“, afféle yoghurtot egyék vele az asszony!

Balassi Ferenc esztergomi követsége jó ürügy volna arra, hogy hazaruccanjon Kisvárdára, vagy Szentmártonba a férj uram. Egyik rossz állapotban levő leveléből is annyit ki tudunk olvasni, hogy „míg a hercegtől megjű Balassi, mi is megjöttünk volna akkorára“, de hát ilyesmiben nem „telik kedve az jó Úrnak!“

Majd hirt kapunk arról, hogy Hatvant ostrom alá fogták, bizonyosan a főherceg rendeletére. Május első napjaiban aztán súlyos ütközetre került sor a felmentésre érkező török sereggel, melyet megleptek a magyarok, bár azok látván a felvonuló keresztény erőket, visszavonultak a vár környékéről. A magyarok utánuk eredtek, mire a törökök visszafordultak és Turánál megütköztek a magyarokkal, akik aztán nagy győzelmet arattak a törökökön. Balassi Ferenc is megsebesült, sokan elesetek ebben a csatában. Telegdy Pál színes, eleven stílusa, és az esemény is megérdemli, hogy megismerkedjünk csataleírásával:

Meg erttettem ides Rokonom leueledből, hogj az ket fjunkat a hjdeg lelte, de remilled hogj el hagja wket, az egjebtwl ninchen aszt gondolom, hanem mjnthogj erőtlenek szeginjek az betegség mja, es jancanak michoda rancigalodik michoda az gjermek meg serszik azirt lelj. de ugjon jok azok az oruosságok kjkel giogittatad wket, az kenisis jo

uolna, Az mj az lejankankat illetj, bizon dolog hogj ezutanis filelmes leszen hogj uyoban meg ne hjmlőzik, most azirt nem feltem, hanem ezutan ha Isten eltetj egj nihanj esztendőuel.

Magunk es taborunk allapatja eben uagion. el mulek egj hete hogj hatuant meg szallottuk. meg most sem fogtunk ugj hoza hogj meg uenők, hanem tauolj föld löuöldőszték be az Varasba és Varaba, oka ez hogj ertettwk uala hogj kwwl meg segjtik, aszt uartuk, megis segjtek mert ez elmult zombaton joue ide az Begler Bek, es Budaj Passa, hat uagj het bekel bwsegesen (az Tömös uari hadis uelek uala) uoltak tizenket ezeren mjnd annakis talan nem uolt zaz gjalogja mjnd louas török uala, Mi inset uagjunk az zagjuan taborban w tull alla az Varas melle, hanem mjnd fel wltek, az nap es egj egisz ýel, mýs mjnd fen wltwnk, Masnap ugjmint Vasarnap mjnt egj het uagj niolc orakor tajban regel el indulanak azon az uton uisza, az kin jöttek el, Mi sok sibongas utan, adig untatak az kiralj kipit, hogj fel wlenk, utannwk menjnk, jolehet elig nehezen uehetek reja. wmaga egjk riszjuel az hadnak az Taborban maraduan. Az Zagjuan altal keljnk, ki noha milj uala, de aual sem gondolank. Egj Tura neuw Falunal jol egj közeletöttwk uala wket, myrthogj sok saron uizen, hjdon, es gaton kelletek nekwnkis altal kel-nwnk, mig altal kelenek wkis annit haladanak, hogj az sik mezőben alig lattuk wket. Eszt latuan meg allank es sokat tanachkozank az Vrak felőle ha el hagjuan az gjalogokat utannok mennwnkj auagj nem, Mindeneknek, es az fegjuereseknekis az tecek hogj meg terjwnk es az előttwnk ualo dologra, ugjmint az uar szallasra uiselljwnk gondot. Meg terenk. Ez alat az török nem tugiuk bizonnioson, zinet uiuj azon hogj meg terenk alituan hogj w twlok uala fjltwnkben tertwnk meg, auagj ugjan mezőben akart uelwnk meg uinj. Vtanunk fordula, melliet ertujn az Vrak Visza fordulnak rejajok, seregeket ujoban szipen el rendelujn. Az Vr Bathori Istuan, uala előtte az Eleől Jaronak, uele ljujn Humonnaj Istuan *Balasi Ferenc*, Zekel giörgj, Pető Gaspar az Egri sereg es ezen kwwl sok fw nipek es seregek, az az ugj intisztwk hogj az elől jaroban voltunk — job kez felől mellettwnk fekete fegjueres — Bal kez felőlis fegjueresek — es azok mellet az gjalogok louag gjalog öt ezer ha uolt jolehet az zine az gjalognak nem uolt uelwnk, hanem az sancban hattuk uala. Vtanunk segítő seregben Forgach Simon uala mjnd ezekel egietemben ha uoltunk öt ezeren.

Az törökök uestzeg allottak rendelt seregekel hold formara chinalua az w seregek. Öt seregeket aranzottak hogj uala jolehet annj föld uoltak egj mastul hogj chag alig ismerszet, kwlön seregeknek lennj az középső sereg inkab mjnd feir lobogos uala aszt montak leenj az beglerbek hadanak job kez felől melleleg előtte 22 tarackja es egjnihanj sereg bontoja, balkez felől az szonokj had, azok melles felwl rajtok, az Giemliak igen szip seregel, mjnd zold lobogojok uala, az feir had hatso ueget allott egj nagj sereg kj derik seregjvk uala. Igj rejajok menuin hozank swtegetek tarackjokat, es sereg bontojokat, kiket noha mj nem tuttunk hogj uelek legjenek es wkis fw bizodalmodkat aban uetettik uolt, mjnd azon altal meg szolongatuan egjmast es Az mj jo es kegjelmes Istenünket segjchigwl hjuan semmjt meg nem tartozank hanem belejek uontok kopjankat. Mi az Vral, es Humonnaj Istuan Vrammal szinte az feir hadra talalank öklelnj. Az Gemljak az fegjuereseken uitezwl el vontak kopjajokat, de az segítő seregis mjng-jarast rajtok terme az Gemljakon es Zonokjakon, meg; nem alhatak hanem el futanak, az harc heljen sokat le uaguan benne, Igen meleg wdő uala derikkipen koran sem wsztkwk wket egy milj földgis, az kj leg touab uoltis wzőben kj chak keues uala, egj mily földnel nem uolt sokal touab. A török fejeket az kjralj kipe satorahoz hordak masnap, kj olj rakas uala, hogj az kj nem latta talam el nem hiszj. Az Sancban fel rakatta uala az kjralj kipe wket, az zaszlakat is kjt harmincnek

zamláltak akor, jolehet azutannis mjnd hortak mjnd az török fejeket, mind pedig az zaszlokat, Az török fejet mongjak lennj az kiket elő hosztak töbnek harmad fel ezernel maga sok marat test mind fejestwl az mezön, es vízbeis sokan holtanak, fw emberek is hazokhoz sokat kwltek. — Török zantalan sok sebes kösztök az paraszt emberek besziltik hogj az melj falukon által futottak olljakis uoltak hogj alla, orra, zaja kette hasat felwl töltögettek uizet az torkaba. meg uigjre nem mehettwnk kjk uezszenek olljak az harcon.

Mi közöttwnkis sok sebes uagion, aszt itilljük hogj uagion niolc szazig ualo Az Vr Bathori Istuan Vramis sebes az bal labanak az ikrajat hegjes teorrel sertettek meg, jar mostis egj Vnj kwö bele; de meg giogjítja az jo Isten meg eböl. *Balasi Ferenc* Kataj mihalj, Barchaj Janos, töb sok fw emberis *uagion sebes* Sarközy Mihalnak fejt uiuek, Banfj Sigmondot halua talaltak az harc heljen rut uagdalasok ualanak az fejn, es kezün egjnihanj uyais szakat uala el, It egj Homokon tisz-tessig el temetök, Petkj Palt az tarack öle meg, Szenmariay Mihalis el uezset, Petkj Ferencis, Mosdosi Peteris. Ezen kwwl köz leginjs alkolmasint, de nem felette sok. Chernel Palis ot uezset.

Az Balasi Vram inassat az Horuath gasitis az Tarack ölte meg.

Tegnap irt uolt az Budaj Passa egj leuelet ide az Hatuanjaknak kit beis hosztak uala nekjk (mert mostis kis be jarnak az Zagjua kapujan) az Vrak lesettik ezjel kezbe akadot az köuet, az aszt beszilj hogj igen reminkednek az Hatuanjak az Passanak hogj meg segichik üket, ne hagian ennj huszorman nemzetet ot uezsnj. Igen bisztatja üket az Passa hogj meg segítik ismet wket, De arrul tagadást tettek előttök hogj meg vertik uolna wket, aszt izente az Passa nekjk hogj chak az előljárojokat vertik meg.

Az Bwdaj Passanak az hasat talaltak puskabol lünj, immár nem tudom ha meg emiszthety uagj nem. Az agjukat meg az sancban nem uihettwk mert nagj sar uiz előttwnk, soha ki nem uonhattjak blöle, ha-rem im most chinalnak hjdat gatat rajta azon uolnank hogj ez ýel bel uinnik wket, kihez segjchen az jo Isten bennwnket, hogj hamar uigit vinnök ezeknek, kjk [vgj itilljwk] bizonj uitezek, igen kjaltjak hogj nem az fjlekjt talaltuk, ugjs uagion mert immar egjnehanszer kj wtöttek az sancra, az Zagjua kapujan kis be jarnak, katonat, drabantot, ökröket, louakat ragadoznak be, aszt itilljwk uadnak masfel ezeren benne, ha töben nemis, jolehet ez az török harom ezerek mongja. W felsiginek bar gongja uola rejank, akar chak az ezer fegjuerest kwldj uala közenk, az Eperjesi lancokis meg el nem jutanak. Esztergomotis ugj ertjwk meg, meg nem szállottak, Budara pedig most hét ezer niugot török jöt, bi-zonioson beszillik.

Ezeket akaram ides Rokonom ueked meg irnom hogj teis erched Isten tarchon meg, és agja, hogj mjnden jot halhassak felöletek. Istam Hatuen alat 5. Maj. 94

A te jo akaro atiadfia
Telegdj Pal

A levélből remekül domborodik ki a magyarok harcias lel-külete. Mikor a segítséget hozó törökök elvonulnak a vár alól, nagy zsbongással veszik rá az országbíró, a „király képét“, hogy egyezzék bele az üldözésbe, majd nem törődve ágyúval, tarackkal, seregbotókkal vad rohamban verik széjjel a török hadat „beléjük vonva kópjaikat“. Ez a csata illeti hozzájuk: nyílt mezőn vere-kedni a törökkel! S ott vannak mind, akiket Balassi Bálint éle-téből ismerünk: az első sorban öccse, az egri hadnagy, aki első sebét ott kapja, s több emberét veszti a rohamban, ott Forgách

Simon, kinek fia üti el Losonczy Annát Bálint kezéről, ott Székely György, aki Perényi Zsófiát kapta el Bálint orra elől és ott van Pethő Gáspár aki feleségét csábitotta el mellőle... Sebesült Barcsay János, egrí hadnagy is, akivel Egerben akkora csetepatéja volt, hogy haditanács elé is került az ügyük. Ő meg az esztergomi táborban készült a halálos rohamra, hol is ugyanúgy indult a várfalakra mint öccse és régi bajtársai „szolongatván egymást és az mi jó és kegyelmes Istenünket segítségül híván meg nem tartozánk, hanem beléjek vontók kopjánkat.” Ebben a levélben benne van a régi magyar vitézség minden tanúsága.

A csatában elesett Petky Pál (vagy Ferenc?) apjának vagy fitestvérének Petky Jánosnak maga Balassi Ferenc írta meg a gyászhirot. Erdemes ezt az Erdélyi Múzeum levéltárában őrzött levelet is elolvasnunk, hadd lássuk, mennyi gyöngédséggel és katonai tartózkodással, férfias egyszerűséggel értesítették a hozzátartozókat a hősök haláláról és kis vitézi holmijának likvidálásáról:

Zolgalatomat irom Kegyelmednek mint io akaro vramnak barathomnak Algya megh isten kegyedmedet kyuansagha zerint valo sok jokal.

Atta volna isten hogyd kegnek iob hyrt irhattam volna az kegd attiafiat az vristen ky uiue ez vylagbw, eni sok uitéz emberek keozeot, mys akartwk volna, ha az Vristen touab eltette volna keoztwnk, de akar hwlys tiztessgesben megh nem halhatot volna mint it eny vitez keozeoth. Az mi marhaja, louaj, zolgai, voltak kegnek im Haza kultem, az zolgaitwlys. Kgd vegere mehet hogj mostan semi jaro Paripam ninczen az kys zegh louat it hagiattam, arrat az zolgaj nem tudok zakaztani: kedt kerem kegd írja megh mi legjen az arra kegnek mingiarast megh kuldeom. isten eltesse kegd sokaig io egissigben.

Irtam Hatuan alat ma czoteorteokeon. Anno Dni 1594

Régi ioakaro Baratja zolgal Kegnek

Balassi Ferencz Gyarmathy

Akárhol is tisztességesben nem halhatott volna meg mint ennyi sok vitez ember között! — írja Balassi Ferenc Petky Jánosnak öccséről. Ez az egyszerű levél volt egyetlen írott emléke a családnak a hősi halotról.

III. Felvidéki humanizmus.

Balassi Ferencnek, aki ezt a rövid búcsúztatót írta, persze nagyobb irodalmi emléket emeltek ismerősei, többek között Rimay János és az a Darholcz Kristóf, aki vele együtt volt az ónodi táborozásnál. (Részt vett-e ő is a turai ütközetben, nem tudjuk.)

Fintai Darholcz, vagy ahogy Telegdy írja, Darhoc Kristóf sárosi nemesur volt, akit úgy látszik gyengéd baráti kötelékek fűztek a Balassi testvérekhez, bár a bártfai, 1595-ben kiadott halotti emlékvers-gyűjteményen kívül nem maradt ránk ennek a barátságának írott emléke.

A Darholcz-családban erősen dívott a humanista költészet. A Kapy-levéltárban találtam hat olyan latin epitaphiumot, mely

Darholcék környezetéből kerültek ki.¹ Háromban Darholcz Kristóf apját siratják: egyiket maga a fia, kettőt pedig revisnyei vagy tolnai Balogh János, kis és nagy-zicsi és demeczei predikátor írta. A költemény élén ez a felírás: „Ad tumulum Generosi et egregii Domini Pauli Darholcz de Cassa, 7 die februarii Anni MDXCII pie in Christo defuncti Epitaphia scripta”. A másik három Kapy András kislányának Juditnak halálára készült, kinek anyja, úgy látszik Darholcz nagynénje volt, mert itt az egyik darab alatt Darholcz Kristóf (C. D.) magát a „sororculae charissimae frater moestus”-ának nevezi. Itt a címben ez áll: „Jwdithae virgunculae suavissimae, Strenui et Generosi Domini Andreae de Kappy filiulae, 20 die febr. Anno 92 mortuae epitaphia scripta”. Kettőt megint Balogh mester írt, „pastor eccles. Kys Nagy Zych et Demethe”, egyet meg Darholcz Kristóf.

Ugyanez a Balog János írta a Darholcz-féle Balassi-emlék legelső darabjait: az ajánló disztichonokat, két nagy elégiát, és öt epigrammát, egyenlően megosztva a dicséretet Balassi Bálint és Ferenc között.² Demecz vagy Demete Sérosban Darholcz—Máriássy-birtok volt, — innen írja számos levelét — tehát Balogh afféle házi papja volt Darholcznak.

Az úr befogta munkába házi tanárját is, a németlipcsei születésű Mudrony Andrást is, ő is ír szép latin elégiát a gyűjteménybe a bizonytalan halálról (De incerta morte) Balassi Bálint tiszteletére (II. 635), dicsérve latin tudását és nagy tudományát. Erről a Mudronyról írja Darholcz Máriássy Andrásnak, hogy csak küldje bátran fiát az ő házába, Eperjesre, majd ő taníttatja mesterével: „Mivel Kegd emlekezet volna fya feleol, hog Kgd hozzam akarna adni. Az eleotis tudom hogy vot szo feleöle, Azert bizodalmas jo akaro uram, Isten is meg verne enghem, ha haladatlan lennek Kegnek, hozzam valo jo letedert. En nem csak ebben, hanem nagyobb dologbanjs akarok kedveskedni Kegnek, es jo kedvel zeretettel hozam veszem. Jo Mesterem vagion ki az fiamoth tannittia. Id deakul es Magyarulis egizer smind tanulhat, en zinten ugi gongiat viselem, mind magam mind atjamffia felessegem mint tulaidon magunk giermekenek.” (1597 okt. 18.)³

A gyűjteményben még egy sárosi házi tanító, a privígyei Petri Mihály is közreműködött: ő Bártfán tanított Orle Mihályéknál.

Ilyen előzmények után már könnyebben érthetjük meg, miképpen készült a Balassi-testvérek epitaphium-gyűjteménye is. Darholcz alighanem a Kapy-testvérek révén ismerte Balassiékat, hiszen Bálintnak Kapy Sándor legbizalmasabb barátja volt: hozzá írta sokszor titkos írással, legmeghittebb hangon írt leveleit éle-

¹ Az 1591. év alatt. (Országos lt.)

² Balassi Bálint minden munkái. Dézsi Kiad. II. 628.

³ Máriássy András leveleskönyve 98. lapján: Eperjes 1597. okt. 18. (Radvánszky lt. Orsz. Lt.)

tének legzaklatottabb éveiben. Balassi Bálint meg tán a szomszédos Bökiből, Eperjes alól többször átrándult Darholczhoz Fintára vagy Demetére hugánál Paczoth Andrásnénál tartózkodván vagy eperjesi oktávákról jövet-menet. Bizonyára jól megértette magát a humanista költészetet kedvelő úrral.

Máriássy András leveleskönyve Darholcz Kristóf nem egy levelének másolatát őrzi, hol Darholcz Máriássy Andrásnak latin szólásokkal, Nagy Sándor életéből vett idézetekkel biztosítja barátját hűségéről, sőt egyszer egy tetrastichonnal ékesítgeti magyar nyelvű érvelését, mert benne a magas tátrai csúcsok alatt fekvő Batizfalváról vesz búcsút, Máriássy András birtokától:

Villa Batisz semper gelidasque respicit alpes
Non com...¹ Baccho sed mihi grata vale
Tu quoque Marte gravis virtute insignis et arte
Andraea, reliquus inter amande vale.

Ez a sárosi humanizmus magyarázza, hogy Darholcz nagy veszteségnek érezte, mikor a két Balassi-testvér elesett, mert nemcsak a vitéz és hazájukért vértanúhalált halt magyarokat látta bennük, hanem — különösen Bálintban — a tudományok művelőjét, a múzsák kegyeltjét.

A többi költőt Liptó szolgáltatta, Balassiék vármegyéje. Egyeseket Mokosi Márton, szintén Németlipcséről, a németlipcsei iskola rektora és Mokosi Lénárt a liptai egyházak „seniora”. De a legtöbbet a znió-váraljai (turóci) jezsuita gimnázium növendékei adták: hiszen az ő emberük állt Balassi Bálint mellett utolsó perceiben, de lehet, hogy meg is fordult náluk többször a költő, hiszen részletes beszámolót adnak humanista ismereteiről.

Úgy amint van, ez az epicedium-gyűjtemény az északmagyarországi humanizmusnak érdekes kollektív megnyilatkozása: a magyarság hősei és nagy költője mellett, mindenesetre jelenti azt a közösségi érzést, ami Balassi Bálintot hozzájuk, a tudóskodó latin verselő tanárokhoz és tanulókhöz fűzte.

De a költő tisztelői minden jóindulatuk ellenére sem értették meg kortársuk nagyságát és szándékát, hiszen latin verseikkel, a latin humanizmus szellemében dicsőítették azt, aki egész opusát a magyar nyelv szellemében, a magyarság dicsőségére alkotta. Rimay János volt az egyetlen, aki megértette a költőt és Balassi Bálint is tudta ezt, mikor szellemi örökösévé kijelölte s halálos ágyán emlékének megörökítésére felkérte.

ECKHARDT SÁNDOR.

¹ Máriássy valami lehetetlen „covoriantem”-féle alakot másolt könyvébe. A Máriássy leveleskönyvébe igen sok hibával másolták a leveleket.

DÖBRENTAI GÁBOR LEVELEI BUCZY EMILHEZ ÉS HORVÁT ENDRÉHEZ.

(Második közlemény.)

Döbrentei Gábor levelei Horvát Endréhez.

1.

Budán, Decemb. 18dikán 1827.

Karácsoni és Új Esztendei kívánásul e következőt adom tudtadra, édes Barátom, még minekelötte Gr. Teleki Jósefnek majd hivatalos levele menne Hozzád.

A Nádor Ispány Ö Cs. Kir. fő Herczezsége, a mult Decemb. 1ső napján Gr. Teleki Jósefet nevezte-ki azon Tudósokból állandó Bizottság Elöl-ülőjének, melly az Ország-gyűlése adta planumot a Magyar Nyelv és Tudományok Akadémiája tárgyában által fogja nézni s bel-sejét is alkotni. Gróf Teleki fel van hatalmazva a Bizottság Tagjainak egybe-hívására. A Grófhoz ment levél mellé, külön jegyzésben. Ö fő Herczezsége e következőket nevezé-ki. Azért tudósitalak felöle csak privatim s barátságból, mivel Te is közöttük vagy kiknek projectálására majd meg tudod.

1. Horváth János, püspök, s. a. t. 2. Fejér György, 3. Horváth Endre, 4. Prof. Bitnicz, 5. P. Guzmics, 6. Superint. Kis János, 7. Superint. Budai Esaiás, 8. Báró Mednyánszky Aloyz, 9. Gróf Desewffy Jósef, 10. Dr. és Consil. Bene (Az Univerzitas részéről.), 11. Prof. Schedius (Az Univerzitas részéről.), 12. Kazinczy Ferencz, 13. Kislaludy Sándor, 14. Kulcsár István, 15. Jankovich Miklós, 16. Horváth István, 17. Prof. Ercsei (Debreczenből), 18. Szemere Pál, 19. Vitkovics Mihály (felekezetéből).

Közöttük vagyok én is. És így mindössze huszan.

Hasonlókép Decemb. 1sőji költ levelében meghívta a Nádor a négy Első Fundálót is. Kik, tudod.

Az össze hívás alkalmasint Martzius közepe tájára leszz, a mikorra a más Országos Deputatiok elvégezték már nagyjában ülésüket és Al-Bizottságokra oszlottak, mivel a mint látod, az Akadémia planuma kidolgozója közt is vagynak a kiknek elébb ott leszen dolgok.

Adja Nemzetünk Ör lelke, hogy mind a belső el szerkeztetés olly jó rendnek eredjen melly könnyen fogja az Intézetet fenntartani, mind a nyelv útja úgy legyen ki tűzve, hogy igaz lelkében nőjjenek-fel pálmáji.

Tudósítsd erről kérlek nevemben Izidor barátunkat is.

Hol legyen és hogy legyen Nektek Vidékről jövöknek szállástok és diurnumotok arról most foly a tanácskozás.

Az öreg Trattner könyvnyomtató műhelyét, Veje Károly István vette által December 1ső napján. Jó kézbe jutott.

Elöre kérlek újra, hogy majd a mikor jössz számomra ülj Simónak. Eddig festé már: Kazinczyt, Gr. Rádayt, Bersenyit, Virágot, Gr.

Majláthot, Gr. Teleki Jósefet. Annyi dolga akadt, hogy sehova se küldöm.

Minden jót derék Endre.

Hiv barátod
Döbrentei Gábor mk.

2.

Budán Július 19^d 1830.

Egy hírt Neked még ma, minekelőtte lefekünném. Gondold csak Endre barátom mit tevék ma. Gróf Esterházy Mihály 400 forintot fog adni Váltó Czedulában Árpádod nyomtatására. Ezt ma eszközöltem a Grófnál. Úgy örvendek mint a gyermek. Az én jó Endrémet lephetem meg ezzel.

Elfogadod úgy é bár? Barátod érti a becsület kényességét, úgy intéztem, hogy se Te se Ő compromittálva nincs.

Árpádod Gr. Esterházy Mihálynak fogod ajánlani minden előbeszéd írása nélkül, mert azt kikötötte, ezt nem akarja, hanem néhány velős hexametert ír sz önérzessel, szokott ajánlói gyáva hízkeledés nélkül, csak csinosan érezteted vele Munkád iránti szivességét. Egyebet semmit.

Ezen Gr. Esterházy Mihály Talloson lakik Poson Vármegyében. A MAkadémiához 10,000 forintot adott pengőben. Kapitány volt egy ideig azután megházasodott, jószágára ment. Az egész ajánlás czíme észszerűleg így lehet:

Galanthai ifjabb Mélt. Gróf Esterházy Mihály Cs. Kir. Aranykulcsos Úrnak, Szardíniai Mórítz és Lázár RendeK Vezérének.

Mikép történt ez ma, elbeszéllem majd vagy megírom. Emberséges őt nagy karakterű ember azt írhatom, becsületére lesz Neve halhatatlan Munkád előtt.

Már tehát csak itt nyomtattasd a Velencei szép nyomtató papíroson. A Gróf nem kíván többet 2 példánynál, Te adsz neki 5—8 bekvötte. Eddig vetted küldött mustrajimat a nyomtatásra nézve. Írj, minél előbb.

Az Akadémia iránt a Resolutio lejött. Holnap publicáltatik a Consiliumnál. Urunk csak azt tartja fenn, hogy Elölülöt 3 candida tag közül maga nevez-ki. (Csuf factiok vannak Pesten, he ha csak lehet kiviszem, hogy Kisf. Sándor, Bersenyi Dani és Te a Vidéki Tagok között legyetek a filológiában 300 forinittal pengőben). (Az Akadémiáról Izidornak is mond meg a hírt, és ha neheztelne rám, engeszteld. Valami kis érzékeny levelezésünk támadt.

Otthon lesz é Augusztusban? Atyámat akarva meglátogatni, s úgy gondolom jövet feléd jövök.

Isten áldjon meg.

Hived
Döbrentei Gábor mk.

3.

Budán Május 12^d 1831.

Becsült és szeretett Barátom,

Április 19dikén költ leveledről csak ma vallo, még hogy engemet az kimondhatatlanul el csendesített. Nem ingó karakteredben biztam ugyan, de mégis nyugtalankodtam hahogy valamikép az a nemes bánásmód mellyel leginkább barátainknak tartozunk sértve lett volna Thewrewk kinyilatkoztatása miatt s kedvetlenségbe jöhetősednek okául neheztelve néztél volna, azonban Te tapasztalom, barátoddal jót rosszat együtt megosztasz. Tarts Te is ekképpen számot rám. A haszontalan veszekedések lám folynak még mind s a költsönös védelemre szükség van.

Szalay Imréhez elmentem, megmondtam neki, hogy Thewrewk és Sági Ferencz számára Árpádból egy-egy példányt adjon; Ságival is ez iránt magam szólottam. Szalaynál még akkor nem voltak példányok, de ígérte a dologban eljárást.

Beimelnek megint adhatnék 33 forintot, de nem tudom hol jár. Egy új vevőt is szerzek megint Báró Forray Andrásné által, t. i. a Nádor Ispánét. A mint a Báróné beszéllet Árpádodról, a Fő Hercegasszony mindjárt annak példányát vette által, s Forraynének később újat adtam. A Nemzeti Casinóban Május 2dikán tartott bálban a Fő Hg. Asszony magához hivatott s egyéb beszéd közben megköszöntem neki, és azután fő Udvari Mesternéjének hogy Árpádotat megvevék.

Több illyest rád és más Iro pajtásinkra nézve kedvezőt örömmel irnék mindenkor, gyulna szivem ügyünk haladásain, dicsőséget éreznék midőn uj uj koszorusaink nemes lélekkel virradoznának fel, de mikor most csak a piszkos veszekedések folynak, elfanyarodva mondom: E hazából semmi se lesz, egyenetlenkedő irigy, pulya firkálóji miatt, mert most ujra lásd Kazinczynak utját Pannonhalmára, Esztergomba és Vácra. Rólad és rólam milly megvetéssel ir!

Ha talán még Guzmics által kezekben nem volna, itt olvasd a 23^d lapot:

1. „másnap a fő Apát ebédre hivatá Horvát Endrét, Pázmánd helységnek, hol született plébánusát, a most megjelent *Árpádiák* Íróját. Ebéd után néhányan gyalog menénk-le az ő magányába. Ez az ő szülőháza közel áll a Monostor kertjéhez

2. ő itt lakik inkább mint benn a faluban, mert plebaniai lakja egészségtelen és szük.

3. *Lelke elevensége (egészen)* elhagyta; ritkán lobban dévajságra vagy erővel. Társainnak nehézne tetszett gyalog vissza menni, s kis sekeret kérték ki mellyen felmehessünk s Endre is feljött.

Az Apát tudni akará ha Endre adá e az én nevemet is valamely fájának, a mit *tenni szokott*, midőn író látogatja meg;

4. ő *kénytelen* vala megvallani, hogy az most eszébe nem jutott, ám-bár ott szó vala arról, hogy egy elbér mált fája a mult télen kifagyott. Guzmics úgy akarná, hogy menjünk le a Pázmándi magányba még egyszer,

hogy a mit Endre emulaszta, helyre hozathassék, de én azt óhajtanám inkább, hogy a Monostor kertje tartsa fenn itt létem emlékezetét. Szavamon fogtak. Lemenénk hát a sűrűség partiájába, s hogy a mit csinálunk félig téve ne legyen, egy *Alanthus* kérgére a Guzmics betűjét egy fekete nyárréra a Szemeréét, egy *Gleditshiára* a magamét, egy *Rhu-* egy *S* betűt, egy *Platánra* egy mászt metszettem fel, alávetve a magaménak az esztendő számát is... Akarom hogy Pannonhalma ne felejtse hogy látott..."

Békének helye volt eddig jó Endre magányod, szíves lelkesség hirteli, oda megy a pindirka ember s itt a zenebona. A szegény különben is kifagyott Gáborfája keresztelése olta járt ott Horvát István is, s nem üte lármát, hogy *szokásod* szerint nevére nem béráltál egy fát, de a pindirka várta, s mivel nem téved, mit mivel. Ládd nem felejté 1829[ben] ellene irt recensiódat a csalárd. — Engem más lapon még vadabban bánt, s végre Bajzát gazolja le. Most Bajza megint felelni fog neki, a mint mondá Schedel. Nem tudni még kit ért a Párduczos Árpád iróján, s pörölyözött hexameterai, Vörösmartyt é vagy téged. Vörösmarty magára veszi. És így ez is bosszus ellene. Negyed napja választottság ülésének kell vala lenni nálam Vörösmarty és Schedel eljöttek Kazinczy és Szemere nem. S mi hárman végezzék.

A becsületes Szeder Fábiant egészen el mellőzi utjában mellyet az ő Iszidorjához tett.

Most midőn hazai ügyünk szent szavának minden eddig voltat inkább folytatni kellene, inkább még lázit az öreg gyerek.

Iry minél előbb. Fogd jobbomat mint tántorithatatlan barátod

Döbrentei Gábor.

4.

Budán Junius 4^d 1831.

Kedves Endrém,

Epen küldém Károlyi Istvánhoz azon meghívás példányát, melly a magyar játékszin ügyében a társaságtól Hozzád is megy, hogy városai által Győrnek Pázmándra kerítesse, midőn jött tegnap előtt irt leveled.

Előbb arra ezt: Minden kezemnél, Kivonatod a kritikai lapokból, amellyekben igaz, emberséges lélek szóll, s a Streibignál kijött Káté. Ezek meg pontban jöttek Május 30dikán midőn délután 5 óraker az ülésbe Pestre indultam. Magamnál fogám tehát a jövő hétfőig, holnap utánig, de az Elölülőnek megjelentém. Dél előtt jött 30diki Guzmics kivonatja Szalai Imre és Mailáth grammatikájiból és Kovács Eneiséből; ezeket mingyárt általküldém az Elölülőhöz s felolvastam az ülésben.

A mit Kazinczyra a hiuság caricaturájára nézve irsz, *helyben hagyom*. Én elébbeni leveledből az öt hazugságot akartam kiirni, s ami abból kiadandó volna a tudományos gyűjteménybe tenni. Megis szólítottam már iránta Schedelt, hogy előre Vörösmartynek jelentse, mert vele nem szólhattam. Előbb azonban az említett meghívás expeditiója

után irni akartam Neked e felől és kérdezni ha engeded é, mert külön kell tennünk a mit teszünk, se Bajzára se másra nem szórulva. Baiza a mint ma is hallám, tegnap mondá hogy csak végezze Auroráját, Kazinczynak megy, megakarván mutatni Schedel szerint, hogy Szarka Uramnak az örök Szépség vadászta mellett a nyelven semmi principiuma nincs, a mit hiszen már én is mondtam az Élet és Literaturában.

Szükség valóban hogy Kazinczy csapodársága, bujtogató lelkes hirtadászatja, nyelvgázolásai, hazugságai elérjesszessenek. Ird meg tehát a mit garabonczás Pannonhalmi utjára nézve Te akarsz, mutasd ki 5 hazugságát, nemes erővel, nevelt tonussal, s küldd hozzám. Én vagy a TudGyűjteménybe vagy a Sasba adom tüstint. S ennek haladni nem kell, míg frissében az utja emlékezete. Már mondtam is, hogy felelet nélkül nem marad. Különösen kaczagják, hogy nem az Apát hivatott s ő azzal akar fényt adatni magának, hogy *fákat bérmálni* nem szoktál s hogy az almafa ez idén is termett, holott ő kifagyatta. Fát várt ő is elneveztetnt magáról, s ezt nem levén csufolódik! Igazad van, utazott volna inkább nyomorúságban szenvedő feleségéhez és szegény gyermekeihez.

Rám számot tarts e dologban is. Nálam igen sok van Kazinczy rovásán, de hallgaték, ez előtt egészségtelen voltom miatt, majd néha az is tartóztatott hogy ő ajánlván Erdélybe jó helyre, ha bármi igazat fedek is fel, ő csóválásaival háladatlannak kiáltoz, most pedig magam külön azért nem szólottam még fel, mert Szalai Imrétől azt hallám, hogy ő s pajtásai (kik azonban utja miatt tőle elállottak) addig akarnak engem boszantani, míg a Titoknokságot le teszem s én azt gondolám, nemes türessel, győzőm-meg őket, okot nem adva, hogy a Titoknokot perlőnek hásártosnak ne kürtöljék. De barátom sértése kiköszörülésében részt veszek, s nem sokára eléállok én is. Itt küldöm ő reá Gr. Desewffy József epigrammáját, melynek kiadása hatalmamban volt, annyi idő oltá levén nálam. Most ha a Gróf nem bánja, a Sasban jö ki. Thaisz felveszi. már mondtotta. — Részre hajlóságait én ítéleteiben s egyéb karakterizálását a Conversations Lexicon cikkelyeibe is hagytam, a mit, rossz lelke mintha gyanitana, mert Csernetzkyt meglátogatta, dicsérte s keresi kedvét, nyilván hogy róla a nem kedvezőt fel ne vegye. Vörösmartyval is illy czirogatást kezdett. Által adta utját az ülésben s azt mondá; valóban Vörösmarty az az egy magyar költő akinek legtöbb színű oldala van, de Vörösmarty azolta nem ül mellette. Még a holnap utáni ülésben is itt lesz, — akarja elébb kivinni Tessedik utazását, mellyben ez a tapasztalatlan jó ifju, dicséri.

Árpádodért még csak 4 nem fizetett. Nem jöttek-el. A többi pénz nálam. Beimel nem mutatja magát. Akaratodat teljesitem. Szalai Imrének megmondtam hogy Károlynak is adjon, de Beimel még nem adta neki a példányokat. Imre 4ed napja volt nálam. P. Thewrewk alapmondásai 4 füzetkéjében szöll Rólad, olvastad é.

Isten áldjon meg. Köszönts Szedert.

Mindenkori hived
Döbrentei G.

Budán, Julius 3^d 1831.

Kedves Endrém,

Még ma a Császár feredőben künn voltam, — mert aranyerem tyrannokodását ott oszlatom — hozta valaki, Jun. 26dikán költ becses leveledet. Arra e válaszomat csatlom a meghívó levélhez mellyet már tegnap általadtam Cameralis Secretarius Szögyéni Lőrincznek, ki Bécsbe utazik.

Jó hogy már készen apológiád s jó még magadnál tartanod hültebb általnézés végett, mert eleven legyen de magas csendességű. Az ilyen ver, lapit, igazán. Elmaradnia nem kell, nem lehet nem szabad Kaz. hazugságait való gyanánt Rajtad száradva hagyni gyávaság volna s én nem volnék az Igaznak barátja s Tiéd ha így nem szöllanék. Hinni fogod pedig hogy így ebszélnek, ha a Gáborfa elfagyása iróniás említése által s egyéb gorombaságával engem nem sértett volna is. Diadalod bizonyos ha a már velem közlött hazug pontokat felhozod s midőn emlited hogy az almafa ez idén is terem! Hiszen csak ez egyedül kaczagás tárgyává teszi a bőrében meg nem férő hiu embercsét.

Csak azt nem tudom itt lel é apológiád kéziratja. Mert én Korompára akarnék indulni Gróf Brunsvikné Ő Exceljához egy kis nyaralásra. A cholera állapotját várom egyedül most melly felől az a tudósítás jött a Helytartó tanácshoz hogy Tiszá Ujlakon Ungvárbán, Tokajban Miskolczon már haltak benne emberek, s innen tegnap indult a Hessen Homburg gyalog ezred 3dik bataillonja Eger és Miskolcz körül cordon vonásra, Pesten pedig ma már állott a cordon a Váczi uttol a Soroksáriig köröskörül, s a Nádor ma indította fel Bécsbe minden gyermekeit, maga a főhercegnével itt maradván. Ha ez ne történjen, én negyednap mulva indulni akartam s feltételem volt, Korompáról NSzombat mellől, Széchenyi István Gróf hívására Czenkre menni, onnan pedig Augusztus 12dik körül feléd térni vissza. Elvárom már, igaz é a fenn említett helyek cholerezása vagy nem. Ha igaz, itt maradok, ha nem, indulok. Ezen gyönyörű várákozásba eltelik e hónap 12dikéig vagy kitudja meddig is az idő, addig bizonynyal kaphatom, ha nem és én megyek Pázmándról magam hozom-el ha pedig épen nem mehetek, akkor küld mikor jó alkalmad van s már küldeni jónak leled. Én mint szoros barátod, innen is megírom reá vélekedésemet ha valamiben változást ohajtanék. Mert győzelmedet bizonyosnak akarom látni a mit mondom szokott egyenes-ségeddel teendő beszéded ereje s nemes csend magassága ád.

Elölülök Junius 24dikén elindult Pestről Szabolcsba, onnan Erdélybe s csak Aug. 21dikére tér vissza. Gr. Széchenyi pedig nem akarván az előlülést vinni mert most *Világ* czimű 35 ivnyi munkáját végzik Landerernél s azután Czenkre megy, Gr Teleki az ülésekből kettőt anticipált, az elmaradandókat pedig visszajöttével pótolja. Így, versezetedet vele mostanában nem közölhetem. Addig engedd meg Döbrenteidnek azt mondani hogy simogass széplelkű hexameteredén, hagyj-ki belőlek és

tégy hozzájuk. Ugy mint az első hexameter caesurája nem kedvest lejtető helyen esik:

Az 5dikben is a *kapcsait* helyébe ha *kapcsát* jöne, édesb lenne a caesura.

A Király és Nádor ditsérete rövidebb legyen, mert ugy nyomosabb és költőibb. És miért nem említve hogy a Nemzet kívánságát teljesítették.

Egy szóval Augusztus 21-dikig az én Endrém ennek fennzengőbb életet ad.

Im itt egyszersmind hivatalosan Lukács Lajos Virányait küldöm a Junius 25dikén volt heti ülés meghagyása szerint kivonat végett. Kapod még Egyed Antal Elegiáját is, de azok még nincsenek nálam. A Kritikai lapok kivonatjának fel olvasása nagy zajt indított, az ég is épen a disputa alatt egyet nagyot dörrent, Szemere ujlag megharagudott reám. A többség és az Elölülő mellettem volt.

Isten Veled, jó Endrém. Vigyázz a cholera ellen egészségedre. Itt most minden beszéd csak arról foly. Reggel ki nem kell menni éhomra, a has flannelle legyen körül kötve, Zsidót kerülni kell, mert ezek conductorai, a test tisztán tartassék, este hivesben nem kell járni. Ha pedig eljő még is, azt kell mondani, Animula blandula hospes comesque corporis, quae nunc ahibis in loca? s azzal, adieu szép világ! De ezt nem féleimesen kell ám mondani, mert aki fél épen azt lepi meg a szep cholera, mint a tüzes ember a lélekzetet lelkendezve huzót. És ezen salutare consiliumok után, jó éjszakát barátom; én is mingyárt lefekszem.

Beimel rég nem volt nálam. Sz. Imre adott már Ságáhnak s másoknak, Thewrewket kivévén a ki Posonban mondja még mind alapjait.

Szedert köszöntsd nevemmel. Hived.

Az emberséges Tisztelettel
köszöntet.

6.

Kedves Endrém,

Tegyek a mit jönnek látok, irád, a Pátfalvi Márk és köztted levő levelekkel. Teljes bizalommal ime azokkal ezt tevém.

1. Ujra irtam le a leveleket a nagyobb 8adban nálam 20 lapra mentek. Czimek ez: Felvilágosítás Kazinczy utjának 25dik lapjára. Motto: Des eitlen Herren Maske soll herab.

2. Minden fő ideád sőt egész lapjaid irásod szerint vannak, csak a) Beléirtam a 25^d lapot is, hogy az olvasó mindjárt innen lássa összevetésből K. facsarosságait.

b) A hol kelle bővittem, s példákat hoztam belé.

3. Somogyi Gedeon említését kihagytam, mert azt pasquillusnak (ámbár jól talált sokat) hirdették, s főkép, mivel azt mondták hogy Neked és Kisfaludy Sándornak s Téli Takácsnak benne része van. Ne hogy tehát az a per megint feltámadjon. Van egyéb elég sok e levelekben a mi Kazinczynak inát szegik, a mint mondod.

4. A Monostor kertje fájira volt betü metélést is elhagytam. Annak

említésével csak Guzmics embereivel lenne bajod, s minék. Lesz idő még azt a gyerekjátékot akkor emilteni midőn majd esztendő mulva a betűk hasításaiba macska méz fakad.

5. A brekekét csak caustice említettem.

6. Mint tanítá Fábcsics hogy a név után kell mondani a hivatalt elhagytam hogy mélyebb grammatikai fetegésbe itt ne álljon, mert úgy egészen ki kellene meríteni Kaz. képtelenségeit.

Mondom egyéb iránt mindened benne van. De hogy küldjem el, azt ird-meg. Egy kis vastag levelet tesz, hanem elébb tudni akartam, hogy Győr nem zárta e el egészen úgy magát a mint hire van, hogy bé senkit se bocsát, a minél fogva levelemet is ki vinné ki Hozzád? Midőn majd megkapod, Te megint azt tedd az én némelly változtatással a mit akarsz, de nyomtattasd Győrött külön. Mert Schedel a mint látom Neked nem barátod s neki Vörösmartyra befolyása van. Majd ezek még, a mint a Redactor szavából is kivettem concertálnák s ezt amazt kihagynának vagy a Censorral kihagynának. Hogy pedig az ő gratiájoktól függjünk, nem akarom.

Aug. 7^d.

Véletlen akadály tartóztatá e levelemet itt maig. Tegnap szállék a Casino Udvari mesterével, ki Posonból Győrön jött keresztül s azt mondja ott is halnak már számosan a cholera-ban. Tehát még ezt teszem ide! Tudósíts, mikép kaphatod a tudva levő levelet. Barátom, alkalmasint elterjed ez a halás Győr vidékein is. Ma mondá egy Tiszt nálam hogy Szejevárott is uralkodik már.

Várom az Elölülő válaszát hogy mit hirdettek a társaság üléséről. Én azt hiszem nem lesz. Későbbre halasztatik.

A magyar törvényosztár compilatora Puky Károly tegnap előtt hala meg Pesten.

Tartson Isten Téged becsült szeretett Endrém.

Hived

Döbrentei Gábor

Thaisz többeket gyógyíta ki már ezzel: Méhfű (melissa) theához venni kell egy egy csészébe 6—10 csepp Hoffman cspet és annyi fahéj esszentiát, mindig inni, izzadásig s jól dörzsöltetni a beteget kámfor-szesszel, lábához melegített téglát.

7.

Későre halada válaszom. Október 19dikén Szirákra mentem az Elölülőhöz, hogy a műszavak végett begyűlt könyvczimeket hióssza. 26dikán jöttem vissza, azolta mindennap expediálok az osztást. Tiédet, vásári alkalommal küldöm.

Igensajnálva olvastam hidegglelési állapotodat. Eddig jobban lesz. Légy, kívánom. Az Elölülőnél kimentettelek.

Szeptemb. 18d. ezt írod: Pátfalvi leveleit ha Thaisz már kiadta, legyen, ha ki nem adta, oda neki, kihagyhatja, meg halt már az érdeklett tárgy.

A dolog így van. A cholera miatt későbbt adhatám által Thaisznak e leveleket. Érkezett Kazinczy halála hire. Akkor (mivel Rám bizád) kitöröltem mindent a mi élesebb volt, s csak azt adtam által a minék az igazság felfedezése végett etiam post fata, kilehete jöni, mivel historiai személyről nil nisi verum, utja még is fennmarad. Azonban Thaisz panaszolt a kézirat eltévedése felől. De érkezvén leveled, elég későn Nagy Bencze volt legénye által, már most tehát *nem jö ki felvilágosításod*. És így a kéziratot visszakértem s hozzád küldjem, úgy é?

A hazai tudósítások Redactora most Somogyi Cs. Sándor. A Jelenkorról h iradását most osztja Helmecczi.

Az Elölülő e hónap 10dikén lesz Pesten. Az után kezdi a héti üléseket. Igazgató tanács ülése Januarius elején lesz. Nagy gyűlés talán Februariusban vagy Martziusban. Az Elölülő szeretné a Nádor jelenlétét. Ha így József napi vásárkor lesz a hid benn áltakor, hozzám szállasz úgy é hiv Endrém! Számot tartok Reád.

Kölcsey semmi kritikába nem ereszkedik Arpádodra nézve, csak kivontot küld, javallatja szerint, ezt felelte levelemre.

Isten Veled. Fekszem le. Jó éjtszakát. Sokat irtam már ma. Majd osztályod küldésekor megint irok De csak válaszolj azért addig is.

Mindenkőri híved
Döbrentei Gábor mk.

November 5d 1831.

S felkelvén, ma Guzmicsnak egy levelét hozák. Istenem! mondám reá, már megfogom mikép éghete el az ártatlan is tüszakason!

Nagyon meg vagyok indulva, Endre. Barát kellene közel, mellém, — ah hol van! hogy kebelére döljek. Guzmics azt fedi fel előttem, (minnekutána 8 hónapig elnyögte!) hogy azt a fenyegető levelet melly irva vala neki a mult febr. a Vadászkuörthöz, h. Pap nem lessz secretarius, hanem D. ha Bajza ellensége is, *én irtam*, mert közös barátink nekem tulajdoniták. Mondtam, szóll Guzmics, a fejét mosolyogva csóváló Endrének etc.

Es Te nem szóllál nekem Endre, hogy millyen gaz gyanu van ellenem. Ez fájl! Mert rólam azon ostobaságot vagy alattomoságot csak nem hihe'tted.

A vád vagy olyané ki nem ismer, vagy hunczfuté. Alattam csusza-el, feljebb vagyok mintsem magamat mentegessem, barátom előtt. De ma érzem legelőször hogy az ártalanság önnérzetét is megkapja a keserűség, mert Guzmics hívé, hiszi, — s azt irja ne is mentsem magamat csak valljam meg. Illy gyalázatot rajtam száradva akarni. A barátság-nak ma, köztte és közttem vége, ha ki nem adja a Gaz vádlót, s másképnem ir.

Veled, Istenem, Endre.

8.

Budán, Endre napján 1832.

Kedves Endrém,

Ma, neved napján szívesen emlékezem Rád. Isten tartson s rendelje életedet, a mint kényed kedved ohajtja.

Tegnap előtt kapott leveledre, mindjárt este irtam Gr Telekinek Bécsbe s azon kérdést tettem, ha nem jó volna é, hogy minden megjutalmazott magyar munkából egy példányt az Igazgatóság, Pártfogója által, a bécsi császári udv, könyvtárba megküldene. Mert ez legjobb lenne Reád nézve is, hogy kényes érzésed mentve legyen s a társaságnak becsületére szolgálja.

Megvárom mit felel az Elölülő. Minden esetre jó lesz egy példányt köttetned, azt én ha elfogadja Elölülő s Igazgatóság említett javaslatomat beadom majd Posonban, ha nem fogadja, akkor a Nádornak nyujtom bé, általad irandó leveled mellett. Kérdés, van é Györött, bécsiesen parisisan s londoniasan kötő Compestor, mert a kötésnek igen jó izlésűnek kell lenni. Ha nincs, ird meg, s rendelj hozzám Beimel által egy velinpéldányt, majd béköttem én itt Budán Langgal, ki a társaságnak is köt, valóban szépen.

December 4^d.

Héti üléseink Somssich Vice Palatinus előlülése alatt folynak. Jól viszi, mondhatom.

Gondolkodásod leveledben a feljebb menetel iránt olly szép, hogy é leveled, nálam fenn maradván, kijegyzésre szolgál lelkednek. Csak, még ki nem száradt szobáidban ne lakjál, az Istenre kérek.

Kállay, Gyüri béköszöntöttek Nov. 19^d. Perger Decemb. 2^d. Jól mindenik.

Beimel, képedből néhány példányt adott s én elosztottam. Kisebb költeményeidből egy példányt a társaság számára, beadom.

Ercsei nem fogadja el a rendes tagságot. Betegeskedése miatt, mind, nem felelhetne meg. Marad levelező tag. Fáj neki, hogy Stettner eleibe van téve.

Életírásodat belé adom a közhaszon ismeretek tárába.

Brestyenskyt sürgessd, hogy kéziratot küldjön bé.

Mikor megyek, még nem tudom, Posonba. Isten áldjon meg, Szívéből ölel

Döbrenteid,

Versezeted a közülésre a küldöttség kezénél van.

9.

Kedves Endrém,

Felette haragszom káplánodra. Az emberiség csak annyi é benne? S Irántad tisztelettel többszörösen is tartozik.

Tüstint mindent kövess el. Költözködjél kérek Magányodba. Parancsolj. Az egészség első. Ha nyirkos lakodban maradsz, véged.— Pedig Téged elveszteni! Endre az Istenért.

Ma kaptam az Elölülő levelét, melyben 1833 feruaris 3dikára hiv fel. En elébb megyek, hogy ott is készülhessek. Indulok 28 v 29. Pázmándnak visszatértemkor jövök, a mint egyezénk.

Árpádra nézve az Elölülő elfelejte válaszolni. De azt gondolom, kötless hát példányt Györött, tétesd el Jan. 28dikáig a Benedictinusoknál, irj melléje levelet vagy az Elölülőhöz vagy ehhez is és az Igazgatósághoz szöllva, abban kérd, hogy nyujtsa bé a Pártfogó által a cs. udvari könyvtárba. Majd meglátom én, előre, akarják é tenni, vagy nem? Ha nem akarják, akkor különösen a Pártfogónak nyujtom bé. De, ezen esetre is, a Palatinushoz szölló leveled is legyen.

Ha bejöhethnél Györre, mulatságból melly nap ott leszek, ird meg. En akkor meghatározom a napot és órát is mikor termek bé a Klastromba, de csak Veled lételre, mert ismeretlen lévén ott, bé nem szállok.

Felmenttemben azért nem megyek Feléd, mert vagy Szalai László jó velem, vagy Wigand Ottó.

Szerencsés uj esztendőt kíván hived:

Döbrentei Gábor.

Tisztelendő Plébános és Táblabíró Ur,

A hazafiu szivü Matus Ferecz néhai Plébános, 114 Váltóforintnyi hagyományának, a m. t. társaság pénztárába adásához két út lehet: Vagy,

1. Leküldi a summát hozzám, levél mellett, s én azt a Pénztárnoknak hivatalos utasítással általadom és a nyugtatványt Tisztelendő Urnak megküldöm, a történetet pedig az Igazgató tanácsnak Posonban Február 3dikán tartandó ülésében eléterjesztem, vagy

2. Tisztelendő Ur maga, az Igazgatótanácshoz jelentést ir a hagyomány felöl, s ezen jelentést a 114 ftal együtt Györre a T. T. Benedictinusokhoz Januarius 27dikéig 1833 béküldi, s azt én, ki innen az említett ülésre Januarius 28 v, 29dikén indulok fel, magamhoz veszem s az ülésben a dolgot eléterjesztem.

Megkülömböztetett tisztelettel
a Tisztelendő Plébános Urnak

alázatos szolgálja:

Döbrentei Gábor titoknok.

Budán Januarius 1sőjén 1833.

A 114 f. V. pengőben kell kitenni 45f 36 kr.

Ez a levél a Horvát Endréhez 1833. jan. 1-én írt levél harmadik oldalán olvasható.

10.

Kedves Endrém,

Itt kapod a pénztárnok nyugtatványát törvényesítésedre.

Most is sajog fájdalmam hogy nem láthatlak. Szücs István Agensnek ki iránt háladatosság is vonsz, mert Biztossá ő tett nagy részben, bort kellene vennem így arra jönnöm és sietnem, mivel a posoni

ülések expedíciója sürgető. Ha Majusban jó időben meglephetnélek, Szeretném, hogy a fa elnevezések is jelesen megessenek. Ezt projectálom: Hinád meg Hozzád bizonyos napra rajtam kívül Fáy András, Szemerét, Szalai Imrét, Vörösmartyt, Petrovichot. Lenne elnevezve Teleki fája, Széchenyi fája Sándor fája (Kisfaludy), András fája (Fáy), Pál fája (Szemere), Dániel fája (Bersenyi), Ferenc fája (Kölcsey). Szeder, Bresztyenszky és Czech is jelen lennének.

Újra irom ne tarts a Bélteky ház bírálatjától, Fáy meseiró, nem románé. Senkinek se kell a munka s így a közvéleményt mondd ki.

Posonból küldött levelemre az a jegyzésem, hogy elvéve van benne februar 11^d mert 8^d este irtam. Így még hibásabb a győri posta mester.

Legrády azt ígerte nekem személyesen hogy a Felsőnél járt köszöntő Deputatio Posonba tértével, mindjárt meghalgotást kér s Árpádot maga bényujtja. Eddig meg is tehetta, mert ígérete Bécsben februarius 10^d költ. Majd ir, hiszem, ha késnék tudakozd.

Isten Veled.

Örök hived
Döbrentei Gábor

Budán februarius 19^d 1833.

11.

Jó reggelt kedves Endrém,

E kívánással kezdem e levelet, mert épen most bujtam ki ágyamból s pörén ülök itt, mert Miklós Mercurius sürget.

Közlöm veled édes barátom Legrádynak hozzám intézett levelét egész kiterjedésében. Lásd jó szándékait. Ha nem teljesedik is a mit akar, látom Te fel se veszed, de ha valahogy beütne, annak csakugyan elköltjük áldomását. Ugy hallom az én melletted ejtett szavam is használt volna, mivel primo loco candidált a Cancellaria Kanonoknak Győrre.

Csak egészsége legyen az Én Endrémnek. Majd Majusban megüljük a tavaszt. Hanem notabene, Vörösmartyt csakugyan nem hívom. Én csakugyan mindent elköveték a Társaság becsületéért, de az az ember neveletlen, dölyfös irigy.

Dolgaink némelyben nem rendében mennek. Az Elölülő irt Schedelnek, hogy a Tudománytárt nyomtatassa, a Másodelölülő eltiltotta kétszer. Könyvek megbirálásával ennélfogva csak lassabban haladunk, úgy veszem észre, a nagy gyűlésen több leszen úgy is ellene s tárunk nem lesz.

Azonban e jelentésben, mellyből itt 2-öt küldök, feltalálhatod. Így szépen ellentmondunk magunknak.

Miklós sürget. Máskor többet. Ölel tiszta szivéből

mindig hived
Döbrentei Gábor

Budán Martius 20^d 1833.

12.

Kedves édes jó Endrém,

Elkeserített leveled. Téged elveszeszelek illy hamar? De nem akarom eszembe gyökereztetni kimulásod. Az Istenre vigyázz magadra. Hivásd a legjobb orvost tájékozod, akármibe kerül. Lásd megmondottam, hogy eleinte nyirkos szobáidban ne lakjál.

Tudósíts minél előbb. Mert rendkívül nyughatatlan vagyok. S mikor láthatlak pedig, nem tudom. Maig se jött Gróf Telekitől hívás Posonba. Kí tudja mikor lesz igazgatói ülés. Dolgaink folytatja rendetlen mindenfelé.

Simai emlékbeszédére ezek megjegyzéseim. Kellett volna szólnod vigjátékairól, úgy hogy idejében mi hiányon segített milyen volt stylusa? mikép vitte a játékszini költés ideáját. És nem kellett volna annyi latin citatumokat belé szőnöd. Még ezekre nem felesz, nem adom bé az ülésnek. Az után úgy, amint akarod.

Szemere Péczelen. Ha bójó szólok vele, s izeneted megmondom.

Velem ez történt: Németh Péter eddigi primor Subst Prov. Commissariusus helyét kívántam. Fő Directorom azt mondá: hátha akadályul tétetnék az Urnak a secretariusság „Akkor lemondok felelém. Decretumom így jött ddtó 17 Aprilis: „G Döbrentei etc. Vacantem in districtu Budensi primor subsaprovCommissarii[!] stationem Eidem ea lege benigne collatam esse in numeri Secretarii renuneiare *teneat*.”

Gróf Teleki ezt írta: Németh Péter helyét elnyerte ugyan Kegyed de nem egészen úgy, mint én több tekintetekből óhajtottam. Mi volt ennek oka, annak idejében meg fogja tudni.”

Resignálásom csak nagy gyűléskor eshetik. Megtartani szerettem volna még 1835beli nagy gyűlésig csak azért, hogy aratásom vetését még én lássam. Úgy is veszték 165 pengő forint fizetést. Megyek egyébiránt Szalai Imre helyére 500 forintra. El jöjj a nagy gyűlésre.

Örök hived
Döbrentei.

Budán Majus 10^d 1834.

13.

Kedves Endrém,

Leveled későn jött kezembe, azért nyelvtudományi kérdésedet nem referálhattam, épen érkezése előtt való napon döntetett el a kérdés.

A Cancellar levelét Hozzád általadtam. Helmeccynek kiadja. A felség feleljen kanonoksággal.

Auróra példányát ígért Károlyi. Vagy küldi vagy küldöm. Mert még kötve nem volt tegnap előtt.

Rám nézve a nagy gyűlés jól folyt, 16 szavazat volt mellettem 8 ellen. Annyi adattal a régi magyar nyelvemlékek redactiójá... melylyel annyi fizetés lesz egybekötve mennyit titoknokságom megszüntével veszték. Így maradok szokott jövedelmemmel s ez elég nekem. Resigna-

tiomat azonban nem fogadta el a nagy gyűlés. Halasztotta a közelebbi elegendő ülésig. Viszem tehát legalább 1835beli Augustusig. Posonba kell mennem igazgatói ülésre 1835^d Januarius vége felé.

Beimellel egyhamar végezni nem lehet. Az csaváros frater. Mihelyt végeztem, küldön a kívánt könyveket.

117 akó borodnak elköltéséhez eladásához erőt egészséget kívánok.

Új tiszteletbeli tagunkká választatott 25 szavazó által Szalai Imre 19 Horvát István 13 szavazattal. Ez utolsó hallom megint nem fogadja el.

Sajnálom hogy el nem jöhettél, mert még gyógyulatlanságodat mutatja. Itt volt Bitnicz, Szilasy, Szalay, Csech, Szlemenics, Dr. Horváth, Gr Desewfy József.

Hogy a 200 [frt-t] nem egészen Kisfaludy Sándor nyerte, fogással történt. Én Kisfaludynak akartam s ezért Vörösmarty halálos ellenségem Legyen.

Buda, Nov. 23^d 1834.

Hived
Döbrentei

14.

Kedves Endrém,

November 20^d költ leveledre a takács mesterrel itt megy válaszom.

1. Beimelnek felolvastam soraidat, s megmondtam, hogy ha kedden, Dec. 8^d mindenről számadást nem hoz hozzám, Thaisznak az ügyet általadom. Megszeptent, fogadta hogy mindent elhoz. Várjuk hát. Ha nem, megírom s küld kötelezményeit, s a port rajta elüssük.

2. Károlynak a 4 Aurorát visszaadtam. Azt mondta, tiszteletdíj adá, nem eladás végett. Talán hát Napoleon életéért nem veszi el a 6 f. 15 kr. VCz [!]mit még magamnál tartottam. A Tudományos Gyűjtemény 1836beli folyamáért lefizettem árrát 14 f V Cz. Itt megy róla nyugtatvány. 15 kr [-t] a takácsnak adtam.

3. Eggenbergerrel szóltam. Az ide tett nyilatkozása szerint semmi sem költ el az utolsó számadása óta nála. De nem is hirdeti. Mondtam, hirdesse. Látod abból Farkas Amerikája nem kaphatását. Az én példányom nincs itthon kezemnél.

4. Kivánt bizonyítványom is itt megyen, nyakas mesteredre nézve, kiről én úgy szólok mint nem pontos notariusrol.

Mint hogy társaságunkba Sz. pártszellemet hozott, sokkal nyugalmasabban élek s inkább kényemre dolgozom most már mint titoknak, s ennek kuszált hivatalánál inkább szeretem a Régi magyar nyelvemlékek szerkesztését. Sz. rossz szívü ember. Mióta *Hitele* felől az rebbent meg az országban hogy slytusa enyim, nem övé, mindig üldöz. Barátimat térítgette s fenyegette e nagy gyűlés alatt is tölem.

Isten áldjon meg, Téged Endre.

Hived
Döbrentei Gábor

Budán, Decemb. 6d. 1835.

12.

Buda, Aug. 24d. 1839.

Becsületes Emilem, A Te embereid felkötik a harangot Nálad, így hozzák *magok* leveledet hozzám, amúgy, a Lutheranus becsületes atyámfiatól az Urban, hozott levélkédet kaptam Medgyaszaitól, véletlenül boltjába betekintvén, a másikat pedig hozá egy gyermek-ifju. Már most megmegyen-e, ez enyém, ki tudja?

Küldök 1 Magyar német Zsebszótárt 1 helyesírást, 1 Vásárhlyi Introductiot. Összesen áruk 3 f 20 kr mivel Te, mint akadémiai tag 20 plentumot[!] kapsz a 2 elsőbbitől. De most nagyon bocsánatot kérek, nem tudom, még mennyivel tartozom. Küld-meg, hogy ahhoz szabjam kötelességemet, mert első jegyzésem valahová menykőbe eltévedt, írásaim között. Bizonyosan fog tartozni Neked az akadémia újabbi leiratásaidért, csak bocsásd utnak, s akkor a Jelenkorra is előre fogok fizetni. Eggenberger árjegyzékét is kapod.

Bizony kár hogy Mayert nem látogatád meg, s Urimagamat sem. 1840ről el ne maradjon Hiszen sokadalomra könnyű kijöni, még pedig kényelmesen. Nálam a szállás.

Főtisztelendő Kanonok és mély s magas tudományu Csillagász vagy égkém [!] Ur igen hanyag söt rest ember. Tetszett a mit én irtam Buczy Emilkéről, méltán, a béperesített magyar Conversations lexiconba, s lám ő másról, hallgat, söt lirum larumnak tartja más becsületes embőr munkáját.

Mit csinálnak Plátóbóli forditmányaid? Dolgozunk e valamit vagy lasciam passere i nubi a nagykolostor, tág udvaru zárda Gyula v. Károlyfejérvár hegyén.

Budáról valaki szivesen ölel s az a Te

Döbrenteid.

Aug. 25d.

Igaz! Még valamit kell — A Professzorotok által küldött vers, Anyosé, s azt Faludi nem írta le. De a szándékért köszönet.

Barkaszy semmit sem kívánt még, így neki semmi pénzt sem küldöttem. Megait mostig sem láttam.

Közli: JANCSÓ ELEMÉR.

A NÉMET ÉRZELMES DALKÖLTÉS ZET MAGYAR EMLÉKEI.

15. Ach, warum musst ich dich sehen . . .

Szemere Pál *Dalok azoknak, akik szeretnek* c. ifjúkori dal-füzérének (1806) javarészt németből fordította. (V. ö. EPhK. 1913. 360. l., IK. 1929. 338. és 1940. 49. l.) Néhány forrására — szám szerint hétre — maga is utal Kölcseyhez 1813. június 14-én írt levelében. (ÖM. III. 175. l.) Csak a kezdősorokat idézi, a szerzőket (Eschenburg és Schiller kivételével) nem nevezi meg; az a gyanúm, hogy maga sem tudta őket, hanem csak divatos német érzelmes dalokat ültetgetett át, amelyeket kedvesének vagy másoknak ajkáról hallott, talán maga is énekelt, vagy kéziratossal daloskönyvekből ismert. Nincsen a Kölcseynek felsoroltak között *Keserv* c. költeménye, vagy annak forrása. Egy, a múlt század első évtizedéből való német daloskönyv töredékét juttatta kezembe a véletlen s abban akadtam Szemere e versének forrására. Ime:

K e s e r v.

Ah, mért kelle téged látnom
Ha a sors ily kínra tett?
Mért repült rád pillantásom,
Mely tőlem mindent elvett?
Boldogságom, nyugodalmam,
Szép örömem mind oda!
Mind örökre feláldoztam;
Bár ne születtem volna!

Ach, warum musst ich dich sehen
Warum war das Schicksal mir so gram
Dass ich dorthin musste gehen,
Wo dein Blick mir alles nahm
Ruh und Freude sind verloren,
Sind geopfert, sind dahin,
Ach, warum wurd' ich geboren,
Da ich so unglücklich bin.

Eddig csak a néma szírtáj
Halla tőlem jajt panaszt;
Néked ami e szívben fáj,
Nem szabad fölfednem azt.
Érzed te a gerjedelmet,
Melyet bús szívem elzár;
Szeretet az, szép szeretet,
De mely engem kínra vár.

Lange hab' ich meine Klagen
Stumm und in mir zugebracht,
Ach ich durfte dir's nicht sagen,
Was ich leide Tag und Nacht.
Kenntest du die heissen Triebe,
Die so sehr mein Herz verhüllt,
Die Liebe, die unsel'ge Liebe,
Die mich so unendlich quält.

Végkép, végkép kell hallgatnom,
Szörnyű e tiszt énnekem;
Nem szabad magam mutatnom,
Így akarja végzetem.
Végkép fog lelkem gyötretni,
Érted örök kinnal vív:
De, ha nem szabad szeretni,
Legalább becsül e szív!

Ewig, ewig muss ich schweigen,
Schrecklich fällt mir diese Pflicht
Und ich darf es dir nicht zeigen,
Denn das Schicksal will es nicht.
Ewig, werd' ich mich betrüben,
Immer fühlend diesen Schmerz,
Und darf ich dich gleich nicht lieben,
So verehrt dich doch mein Herz.

A német ének szerzőjét nem tudom megnevezni, a dal nem szerepel sem Friedländer, sem Hoffmannsthal (Prah) gyűjteményében. Valószínű, hogy színműből való.

¹ V. ö. IK. 1940. 31. l.

16. Dahin sind meine Freuden...

Szemere Pál *Epedés* c. költeményének forrásával kapcsolatban (Paësiello, Die schöne Müllerin) rámutattam, hogy egy hasonló dallamú, de folytatásában eltérő változatnak is kellett abban az időben járnia, amelynek *Mich fliehen alle Freuden...* helyett *Dahin sind meine Freuden...* volt az első sora: így idézi Szalontai Madass Sándornak a *Hasznos Mulatságokban* (1817. II. félév 8. szám) megjelent átdolgozása. (V. ö. IK. 1940. 49. l.) A fentemlített kéziratot dalkönyvben ennek a szövegét is megtaláltam s össze tudom vetni Madass dalával:

Ének.

Örömmim oda vannak,
Bú emészt engemet,
A keserves fájdalmak
Át marják szívemet.
Oh öröm térj meg önként,
Térj vissza nyugalmom!
A bú elnyomván másként
Szerentse meghalnom.

Elhervad az életnek
Virág koszorója,
Mert a megvetettnek
Nincs vigasztalója.
Csak könnyek mosogattyák
Halavány ortzámat,
És azok áztatgattyák
A sírig utamat.

A Bóldog napok fényét
Az éjj setétíti,
A Panaszok örvényét
Nevelni segíti:
Oh öröm, térj meg önként,
Térj vissza nyugalmom,
A bú elnyomván másként
Szerentse meghalnom.

Dahin sind meine Freuden,
Mich foltern Gram und Schmerz
Und Hohn und bitter Leiden
Durchbohren mir das Herz.
O Stunde, kehre wieder,
Ach Ruhe, kehre zurück,
Sonst drückt der Gram mich nieder
Und sterben ist mein Glück.

Der Blüthen Kranz des Lebens
Welkt ab und ist dahin,
Ich flehe nach Trost vergebens,
Weil ich verlassen bin.
Nur Tränen fließen immer
Die blasse Wang' herab,
Sie nassen ganz die Wangen
Hinab zum kühlen Grab.

Den Glanz von frohen Tagen
Verdunkelte die Nacht,
Nur sehnsuchtsvolle Klagen
Ersteigen auf mit Macht:
Ach Freude kehre wieder,
Ach, Ruhe komm' zurück,
Sonst drückt der Gram mich nieder
Und sterben ist mein Glück.

17. Der Mond ist aufgegangen...

Kovács Ferenc XVIII. századi kéziratot énekeskönyvéből, amelyet a M. Tud. Akadémia kéziratára őriz, Bartha Dénes közli (*A XVIII. század magyar dallamai*, 1935. 277. l.) ezt a szép, régi dalszöveget:

A nap már elenyészett,
Rettentí az merészet
A sűrű setétség.
A hold és a csillagok
Bátorítanak nem magok,
Csak az Isteni segítség.

Mit félsz hát éczakára
Inkább, mint virradtára.
Mindegy az Istennél,
Akár éj, akár nappal,
Van ő az igazakkal
Hát bizott miért ne tennél (lennél?)

A dal utolsó sorának szövege (Bartha szerint az ének dallamközlése is) romlott. Az egész pedig német szöveg nehézkes átdolgozásának érzik. Bartha a dallamváltozatról jegyzi meg, hogy „*Der Mond ist aufgegangen*. Ismert német ének.” Ennek az éneknek azonban forrását is, szerzőjét is meg tudjuk nevezni. Claudius Mátyás, a „*Wandsbecker Bote*” írta az ilyen kezdetű, *Abendlied* c. költeményt; a „nótáját” maga is készen kapta: *Nun ruhen alle Wälder... kezdesű dalban jelöli meg*. Ez viszont Gerhardt Pál *Abendliedjének* (1647) a kezdősora.

Claudius verse először a Voss-féle, 1779-re szóló göttingai Musenalmanachban jelent meg 1778-ban s mint a Friedländer-féle gyűjtemény utal rá (*Das deutsche Lied im XVIII. Jh.*, 1902. II. 255. l.), Herder nyomban átvette a *Stimmen der Völker in Liedern* éppen akkor megjelent kötetébe (V. könyv, 26. dal) s példának közli, hogy milyen az igazi népdal. Az ének valóban nagy utat járt meg: sokan zenésítették meg, köztük Reichardt, a dalköltő Bach, az idősebbik Haydn és Schubert is, de igazán népszerű Schulznak a dallama lett. Szövege pedig eljutott az iskoláskönyvekbe is.

A magyar dalnak a dallamán — és természetesen a versformáján — kívül csak az elindulása hasonló Claudius énekéhez:

Der Mond ist aufgegangen,	Der Wald steht schwarz und schweiget
Die goldnen Sternlein prangen	Und aus den Wiesen steigt
Am Himmel hell und klar.	Der weisse Nebel wunderbar.

A Claudiusnál hét (Herdernél öt) strófában a gondolat másképpen alakul. Gerhardt példájára így szól:

Nun ruhen alle Wälder	Ihr aber, meine Sinnen
Vieh, Menschen, Städte und Felder,	Auf, auf, ihr sollt beginnen,
Es schläft die ganze Welt:	Was eurem Schöpfer wohlgefällt.

A tárgy valamenyinél ugyanaz: leszáll az est, de az történik, amit Isten akar. Ha nem a Gerhardt-, vagy Claudius-féle szövegnek egy megmásult, a nép ajkán átalakult változata, akkor egy előttem ismeretlen protestáns egyházi ének volt a magyar szöveg szerzőjének, talán egy Németországot járt diáknak a példája.

GALOS REZSŐ.

MADÁCH IMRE KÉT LEVELE PAJOR ISTVÁNHOZ.

Pajor István (1821—1899), kir. tan., ez időben Balassa-Gyarmaton ügyvédkedett, majd Nógrád vm. árvaszéki elnöke volt. Széleskörű irodalmi munkásságát birtokáról vett írói nevével (*Csalomjai*) folytatta.

A. Sztregován
1864 Feb 11én

Kedves Pistám!

Eleinte Gyarmathra készültem, újév után pedig nagy szemgyuladásban szenvedtem, s ez vólt oka, hogy igen kedves leveledre csak most válaszolok, most engedtetvén csak meg az írás. Szellemdús verseid közlése mindannyiszor kellemes napot szerez, s azokból többet együtt olvashatni szívességéből kétszeres örömemre szolgálna, mind az álltalok okozott mulatság miatt, mind azért, mert becses barátságod egyik tanújelének venném. S bár magamat általában műbírának nem tartom, s nem tarthatom, mert aestheticai elvem igen egyszerű s rövid, minél egyebet nem ismerék: „Szép az ami tetszik, ami vágyunknak jól esik.” S így bírálatomnak, ha akarnád is, egyáltalán hasznát nem vehetnéd; mégis ha másrészt nekem akarsz kedves dolgot cselekedni, szavadnál foglak, s újabb szerzeményeidet elvárom. Megvallom ugyan, hogy még inkább szeretném, ha a társasági szabályoknak megfelelőbben nem mint árva gyermekeket küldenéd hozzám, de annak rende szerint apjokkal mutattadna be, ki nekem még sok oly szellemdús dolgot mondhatna el, mit gyermekeivel még nem üzen. — Egyébben becses barátságodba zárt vagyok tisztelettel igaz barátod

Madách Imre.

Kedves Pista barátom!

Bár névtelenül hozzám küldött versezetedet a Budai népszínházra mindjárt s mint tiedet ismertem fel, s benne valóban mint igen jól sikerült szatirában gyönyörködtem. — viszonzásul én is kedveskedem neked valamivel.

A Nővilág 6ik számában a Koszorú munkatársai Schulfuchsoknak vannak gúnyolva, ugyan azon számban pedig még e cikkecske is áll körülbelül: *Rímek*: Minap a Szécsényi lígétben sétálva, és a Koszorúról gondolkodva következő rímek jöttek eszembe: Apa, kapa, bátor, gátor, Andor, kalandor, Daru, saru, Apor, kapor. Ökör, gyönyör, botló, kotló. Ezekben ugyan nincs semmi értelem, de rimelnek elől hátul, keresztül kasúl, ajánlom azokat tehát a Koszorú munkatársainak, s különösen fáradhatatlan buzgalmú Szászainknak Károly, Béla, Péter, Gerő, Tuhutum s a't, hogy csináljanak belőle ríkmust a Koszorú számára. — Erre én ily levelet írtam Vajdának. Az ajánlott rímeket köszö-

nettel vettem, úgy hiszem sikerült beléjük értelmet is hoznom s rímkusra alakítva itt küldöm önnek, a nővilágnak felajánlva

Szász Tuhutum.

Ríkmus

Azt üzeni neked jó Kazinczy apa,
 Hogy kezedbe nem lant való, csak a kapa,
 S bár politicában is vagy nagyon bátor,
 Fejed nem tölt pincze, csak üres rozsz gátor,
 Erős férfit jelent ez a szép név Andor.*
 Nem nevezhetlek így hát irkász, kalandor,
 Szavad fenhéjazik mint repülő daru,
 Még piszokba merül lábadon a saru.
 Csak úgy kóvályog, mit versz, körüléd a'por
 De nincsen fűszere, legfeljebb is kapor,
 Hogy is lenne másképp dulakodó ökör,
 Aki bögéssel mindegyre csak gyötör,
 Nagy ügyetlenséged ide oda botló,
 Soha ki nem költő, noha mindég kotló.

Egy másolatot Aranyinak is küldtem, ki sokakkal jót nevet rajta s közli. — Én pedig köszönve megemlékezésedet még egyszer, öllelek s vagyok

igaz barátod
 Madách Imre.

Schulfuchs

Borítólapon kívül: Tekintetes

Pajor István Úrnak
 tisztelettel

Helyben

A Kisfaludy-Társaság birtokában.

Közli: KÉKY LAJOS.

* Andreas görögül erőset jelent.

KÖNYVISMERTETÉS.

Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Jegyzetekkel és életrajzi magyarázatokkal. Budapest, é. n. (1943), Singer és Wolfner. 8-r., 285 l.

A magyar emlékiratoknak legbecsesebbike új kiadásban jelent meg. A szép kiállításban gyönyörűsége lehet az olvasónak. Minthogy a kiadó a könyvet „a közönség legszélesebb rétegeinek” szánta, a szöveget a mai, akadémiai helyesírással közli, s a szövegben előforduló idézeteket mindjárt [zárójelben] magyarul is hozzáfűzi. (Sajnos, nem következetesen, nem mindenütt. L. pl. 63. l.) A kötet elé Benedek Marcell írt rövid életrajzt, amelyben Kazinczy legnevezetesebb alkotásait is méltatja és jelentőségét, érdemeit is megrajzolja — a kötet céljához alkalmazkodva népszerű formában, de kissé retorikus és bő befejezéssel.

A szöveg bővebb, mint Abafinak 1879-ben megjelent s ma már alig kapható kiadásáé. Az azonban helytelen megjegyzése a kiadónak (18. l.), hogy „a lehető legteljesebb szöveget” állította össze. A *Pályám Emlékezetének* alapszövege a Tudományos Gyűjteményben, 1828-ban jelent meg s azontúl Kazinczynek még két átdolgozását őrzi a M. Tud. Akadémia. Abafi ez utóbbiak egyikét közölte, de a másik kéziratnak és a nyomtatott szövegnek eltérő vagy a főszövegből hiányzó részleteit is fölvette jegyzeteibe. Csak az ezekkel való összevetésből is kitűnik, hogy a most megjelent szöveg éppen nem a „lehető legteljesebb”, sőt igen sok pótolnivaló volna benne. Ha már ilyen kedvező alkalom nyílt a munka teljes kiadására, a kiadónak valóban élnie kellett volna vele.

A kiadó „megjegyzésé”-ben tárgymutatóról is szól, amely az egykorú irodalmi és tudományos művekről, művelődési viszonyokról adott volna tájékoztatót: ez a kötetből hiányzik. A *Magyarázó jegyzetek* hiányosak. Nem tudjuk, hogy ha Goetheről jónak látja megmondani, hogy „a legnagyobb német költő”, Haller miért nem szorul magyarázatra s hogyan maradt ki a jegyzetből Forgács Miklós gr., Károlyi Antal, Landerer, Miller Jakab, a két ifjabbik Orczy, vagy a sokat szereplő Vay József és Vay Miklós.

Ha még megemlítjük, hogy a kötetnek külső és belső címlapja is eltér egymástól, azt kell gondolnunk, hogy a könyv sebtiben és felületesen készült. Ez pedig igen nagy kár; ismételten tiltakozunk ellene, hogy a kiadás a „lehető legteljesebb” s Kazinczy szavaival élve hangsúlyozzuk, hogy „jót s jól” kellett volna adni.

GALOS REZSŐ.

Hankiss János: Európa és a magyar irodalom. Budapest, 1942. 8.-r. 621 l.

Hankiss János érdekes könyvében gyakran fordul elő ez a szó: kultúrdiplomata. Ez a kifejezés mintha saját magáról volna mintázva: a trianoni Magyarországnak éppen Hankiss János volt egyik legfáradhatatlanabb, élesen látó, legcéltudatosabb kultúrdiplomatája, aki legfőbb kötelességének a magyar irodalom értékeinek külföldi ismertetését tartotta. Ez a könyv is ebben a szelvényben született. A testes műben láthatóvá teszi, kibontja azokat az idegszálakat, amelyek ezer esztendő folyamán Európából táplálták irodalmunkat. Ide vonatkozó fejtegetéseit elméleti bevezetés előzi meg. Ebben röviden megismétli az irodalomszemléletről, irodalomkutatásról egyebütt vallott nézeteit, s mindezt beilleszti európai távlatba. A l'art pour l'artnak, a realizmusnak, a romanticizmusnak, majd Hankiss sajátos szemléleti módjának, a sztatikus és dinamikus, e kettőn alapuló racionális, végül pedig az embertől, a szemléletől elvonatkoztatott esztétikai szemléletnek veti meg a szerző mélyen megalapozott értelmezését.

Irodalmunk részletes ismertetése folyamán a középkori irodalom tárgyalásánál rávilágít arra, hogy ellenkező nézetekkel szemben e kor irodalma is sajátosan magyar volt. Sajátosan azért, mert Kelet és Nyugat között állva, mindkét irányba fordította arcát. Kelettől kapta a függetlenséget, Nyugattól az ihletet. A továbbiakban végigvezet irodalmunk minden korszakán, s azt kutatja, hogy az örök európaiság milyen rétegeket rakott rá a magyarság ősi humuszára.

Közben felveszi a nyugati, szerencsésebb, mert háborítatlanabb irodalmak részéről a magyarság elé dobott keztyűt. Felel arra a vádra, hogy irodalmunk minden műfajt a magáévá tesz, de valamennyit későn, s így mi mindenünnen elkésünk. Néhány meggyőző érveléssel cáfolja ezt meg. Nem tartozik azonban ezek közé az az állítása, hogy „Zrínyi nagy műve mintegy húsz évvel előzi meg Miltonét s 101-gyel Klopstock *Messias*ának első három énekét”. (39. l.) Miltonnal és Klopstock-kal szemben kétségtelenül időelőnyben van Zrínyi, de évtizedekkel lemarad valamennyiük nagy mintaképe, Tasso mögött.

A szerzőnek az a széles távlatot ígérő terve, hogy irodalmunkat Európa szemszögéből mutassa be, néha egyébként is ingoványos talajra vezeti. Ez különösen akkor válik érezhetővé, amikor olyanról kell írnia, aki szívügye, akit szeret, akit önmagához közelállónak érez. Ilyenkor hangja átforrósodik, heve elragadja s az író t annyi európai selyemszállal fonja körül, hogy végül is megdőbbsenve kiáltunk fel: hát nekünk mi marad belőle? Ilyen érezhetően kedvence Vörösmarty. A róla szóló tanulmányában a szellemes szembeállításokat, az európai nagyság finom elemzését csodálhatjuk. Kedvence Kemény Zsigmond is: nála a lélek mélyébe néz és velünk, olvasókkal is jóval többet láttat meg belőle, mint az nélküle lehetséges lenne. Egészen közel hozza a nagy mesemondót, Jókait, s meglepően világítja meg a Tragédia Ádámjának, mint magyar embernek jellemvonásait. A legmélyebb benyomást ránk mégis Arany Jánosról szóló tanulmánya tette. A legmagyarabbnak tartott íróval kapcsolatban annyi forrást és mintát mutat ki, hogy a latin, francia, angol, cseh, német, olasz, sőt perzsa hatás mögött is alig találjuk meg a magyar nép nagy megszemélyesítőjét. Az e felett érzett zavarodottságunkat még a szerző bizonykodása sem tudja eloszlatni: „Európa annyit adott Aranynek, amennyire ennek szüksége volt”. (453. l.) Amint az sem felel meg a hagyományos irodalomtörténet tanításának, hogy Toldinak „a magáról megfeledezés az egyetlen hibája”, hiszen jól tudjuk, hogy Miklós mind emberi, mind lovagi szempontból nagyot vétett.

Könyve elején azt ígérte Hankiss, hogy csak azt fogja vizsgálni: mit adott Európa irodalmunknak. De a kipróbált kultúr-diplomata nem tudja önmagát megtagadni: számos apró célzás után Madáchnál már nyíltan beszél a Tragédia európai diadalútjáról. Itt is, de elszórtan mindenütt, ügyesen mutat rá azokra a sajátságokra, amiket a magyarság, és irodalma adott Európának. E kettő valóban elválaszthatatlan egymástól, a magyarság és Európa összeforrott, hiszen maga a szerző állapítja meg, hogy nem a minta, vagy a hatás a fontos, hanem az abszolút mű, mert, amint azt ő maga irodalmunk nem egy jelesénél kimutatja, a „hatást szenvedő túl is tehet a hatást gyakorlón, s a hatás egybeeshetik a fejlődés egy feltörő ívével.” (531. l.)

Hankiss az utolsó húsz oldalon összefoglalja eredményeit. Itt töményítve kapjuk Európa és a magyar irodalom viszonyát. Be kell azonban vallanunk, hogy e húsz oldal alapján levont tanulság nem túlzottan lélekemelő, mert e szerint bizony a legtöbb magyarnak tartott kezdeményezésről le kell mondanunk. Így a szerző véleménye szerint még a XIX. század „népies- nemzeti irányzatának tekintélyre jutását” is „romantikus, de inkább német kezdeményezésnek lehet köszönnünk.” Itt nem veszi figyelembe, hogy a népies nemzeti irányzat benne lüktetett a XIX.

század első fele Európájának hajszalereiben. Ennek meg kellett érkeznie, ki kellett törnie Németországban épügy, mint nálunk, vagy Szerbiában, csak éppen fáziseltolódást láthatunk. Azt is megemlíthetjük, hogy ez a népies-nemzeti irányzat egy európai csirából sarjadva minden országban más és más, sajátos nemzeti színezetet öltött magára.

A hatalmas munka bővelkedik pompás, eredeti meglátásokkal. Hankiss tudásának gazdag tárházát olyan bőségesen szőrja elénk, hogy az ötlet sokszor szinte elnyomja a főprobléma iránti érdeklődésünket. Csak egyet emelünk ki eredeti és eszmekeltő ötleteiből: a közvetlen közelünkől ható német nyelv sohasmi tudott irodalmunkban viszonylag nagy befolyásra szert tenni. Ennek oka Hankiss szerint az, hogy a német egészen a XIX. század közepéig nemcsak nálunk, hanem még a saját nyelvterületén is csupán közvetítő nyelv volt, ami az egyéb — angol, francia, olasz, latin, — irodalmakat tolmácsolta. Amikorra pedig nemzetivé vált, akkorra a mi irodalmunk is megerősödött: Wagner, Hebbel, Nietzsche, Schopenhauer sokkal szűkebb körben hatottak, mint a kozmopolita német nagyságok: Goethe, Herder, Wieland, vagy akár az ezeknél jelentéktelenebb Salis, Bürger, Matthisson. Magasabb távlatból és egész irodalmunkban érvényesen azt a megállapítást is Hankissnak köszönhetjük, hogy a magyar irodalom a világirodalomnak nem mindig a nagyjait követte, hanem gyakran a második sorban állókat. A szerző ennek is megadja magyarázatát: eklektikus nemzet vagyunk. Ezt még avval is meg lehetne toldani, hogy íróink gyakran jelentéktelenebb költőkben találták meg azt a lelki rokonságot, ami bennük a követésre, vagy a hatás befogadására elengedhetetlen benső visszhangot felkeltette.

Nem tudjuk pontosan, hogy a szerző művét kinek szánta: a nagyközönségnek-e, vagy a tudományos köröknek. Hankiss ebben az irányban nem nyilatkozik, csak általánosan az olvasóhoz szól. A könyv lazább szerkezete, a fejlődési fokozatokat nélkülöző írói arcképek, valamint a bőséges és érdekes, de nehezen használható jegyzetek a szakkörök felé utalnak, a gyakori ismétlés, a közismert adatok emlegetése, valamint a nem egyszer személyes, sőt megkapóan szubjektív hang azonban inkább a nagyközönséget érdekli. Persze ebben az utóbbi esetben igaza van a szerzőnek: az olvasónak valóban nehéz dolga lesz, míg keresztül rágja magát a könyv közel hetedfélszáz tömören megfogalmazott lapján. Akár a nagyközönségnek, akár a szakköröknek írta azonban a szerző művét, ez mindenképen értékes nyeresége az elméleti munkában amúgyis meglehetősen szegény magyar irodalomtudománynak.

BERCZIK ÁRPAD.

Drámai irodalmunk remekeinek új német fordításai. Madách: Die Tragödie des Menschen. — Vörösmarty: Csongor und Tünde. — Katona: Bánk bán. Übertragungen von Jenő Mohácsi. Budapest és Lipcse, é. n., Bokor és Vajna kiadása. 8-r., 207, 175, 167 l.

Mohácsi Jenő egy évtized lelkes és fáradhatatlan munkájával drámai irodalmunk három legnagyobb remekét ültette át németbe. Kettő közülük, *Az ember tragédiája* és a *Csongor és Tünde* színelőadásban vagy legalább rádió-közvetítéssel el is jutott a némettség messze köreibe, sőt Madách drámai költeménye a bécsi Burgtheaterban alig három hónapon belül közel harminc előadást ért meg: most lett igazán ismeretessé Németországban s érte el méltó fogadtatását és megismerését. Hogy a *Bánk bán*nak ezúttal sem sikerült gyökeret vernie német talajban, azt Katona remekének sajátosan magyar szelleme eddig is érthetővé tette. Könyvalakban azonban így is hirdeti Katona génuszát. A három remekmű német fordításának megjelenése a magyar irodalom történetére is tartozik, azért folyóiratunkban is — utólag és összefoglalóan — számot adunk róla. Annál inkább, mert Mohácsinak mindhárom fordítása vérbeli költőtehetség és hivatott műfordító alkotása, s mindhárom remekműnek a legjobb német fordítása.

Az ember tragédiájának ez a tizedik németbe való átültetése, de kettő közülük, Kertbeny Károlyé és Erdélyi Károlyé, kéziratban maradt. Mohácsi fordításának ismert hét előzője közül Spóner Andoré (1887) volt az első hű, Voinovich ítélete szerint is irodalmi színvonalú tolmácsolása a remekműnek; a legköltőibb Dóczy Lajosé volt, amely röviddel Spóneré után (1891) jelent meg. Rákosi Jenő jegyezte föl Dóczyról (l. Pintér, VII. 793.), hogy „lelkét megszállta a *Faust* ördöge”, egészen beleélte magát a *Faust*ba s ezért volt annak hivatott magyar fordítója. Mohácsi viszont megállapítja, hogy Dóczy Madách-fordítása teljesen Goethe nyelvén, Goethe szókincsével, fordulataival szól s azért a németben *Faust*-utánzat színét mutatja: „Madách Goethe jelmezében”. Fordításában azért nem az írott nyelv költőisége, hanem az eleven szó, a beszélt nyelv hűsége volt az eszménye, amit röviden úgy mondhatnánk: nem az olvasónak, hanem a színháznak fordított. Nagy technikai készséggel és bizonyos merészséggel az ötös és hatodfeles helyett négyes és ötödfelés jambusokkal élt, ami egészében frissebbé, a színpadról jobban hatóvá teszi a fordítást, amely költőiségben sem marad el Dóczyé mögött, hűségben pedig fölül is múlja. Madách alkotásának drámaisága kiéleződik vele: a színpad feladatait tekintve, Mohácsi fordítása minden előzője fölött áll s hogy Madách remekét a német színpadokon diadalra juttatta, nemzeti szempontból is érdeme.

Gazdag nyelvkincsén, a fordítandó munka belső átélésén s igazi költőiségén kívül ritmusérzékére is nagy föladat várt a

Csongor és Tünde tolmácsolásakor. Ez a csupa zene, csupa művészettel tükrözött, ihletett hangulat, amely az ördögfiak jelenetétől az Éj királynőjének filozófiai mélységű, de rejtelmes költeményéig sokféle skálán áramlik, a legnehezebb munka elé állítja a leghivatottabb műfordítót is. Nem csuda, hogy a darab első fordítása csak 1904-ben jelent meg. Mohácsi átültetése szinte lehelletszerű finomsággal tükrözi a remekmű minden halhatatlan jelenetét. Költőisége, egyszerű ritmusa, könnyedsége, ha kell: játékos csendülése vagy bölcselkedő komorsága azt adja, amit a magyar *Csongor és Tünde*-ben láttunk és élveztünk. Formájában, nyelvében, de hangulatában is hű a fordítás s az átélésnek teljességét érzékelteti: sehol egy zökkenő, egy elprózaizálás nincsen benne. Az élő, beszélt nyelvnek nem mindennapi, hanem választékos, költői használata itt válik be legjobban. Mohácsi egy Babits versművészetével, ritmusérzékével, színpompájával mutatja meg a németeknek Vörösmarty gazdag és mély világát.

Míg a *Csongor és Tünde* eredeti ritmusához, sőt ritmusjátékához Mohácsi mindvégig híven ragaszkodik, a *Bánk bán* fordításában visszatér a Madách-átültetés elvéhez: egyrészt a hosszabb jambikus sorok helyett itt is a rövidebbeket használja, másrészt a bevált technikával megint az élő, a *beszélt* nyelv elevenségére, tehát elsősorban színpadi célokra törekszik. De míg amott ez szinte parancsolóan szükségszerű volt, a *Bánk bannál* kevésbé megokolt. A dráma komoran fenséges részleteihez ez a drámai „gyorsítás” kevésbé illik. A színi hatást mindenesetre fokozza, a darabot — hogy úgy mondjuk — modernizálja (színpadi értelemben), de kissé eltávolítja eredetijétől. Ez nem vonatkozik szövegbeli hűségére (elég az utolsó jelenetekre — *Árpád és Bor vére közt...* vagy *Nincs senki árva más...* utalnunk), ellenben éppen arra, amit Mohácsi az előszóban hangoztat: hogy Katonát a maga eredeti sajátosságában akarja bemutatni: a négyes és ötödfelés jambusok helyenként a dübörgő drámába Katonától nem szokott könnyedséget hoznak. Mohácsinak ezt a hibáját azonban a színpadi cél menti. A színpadi közönséggel akarta volna — ha előadásra kerül — Németországban is a *Bánk bánt* megkedveltetni. Kétlem, hogy ez sikerülne. Mohácsi szerint a rendezőnek és a szereplőnek át kell élnie a magyar tragédia féktelen (ungestüm) szellemét s akkor már a Vészi fordítása is diadalra juttatta volna német színpadon is a *Bánk bánt*. Aligha. A darab mélységét, magyar történelmi és faji erejét és szellemét a nemzeti lélek ismerete nélkül sem a rendező, sem a szereplő nem „élheti át”. A színpad segítsége és az élő nyelv frissesége együttesen is éppen olyan hiúvá teszi e reménységet, mint az irodalmi alkotás önereje. E kérdéstől függetlenül azonban Mohácsinak ez a fordítása is sikerült, jeles alkotás. Hálásak lehetünk s örülnünk kell, hogy

remekeink ilyen hivatott műfordító költői és méltó tolmácsolásban kerülnek a külföld elé.

Mindhárom fordítás előtt rövid bevezetés jellemzi a műalkotást s magát az alkotó géniuszt. Ezek azonban túlságosan vázlatosak ahhoz, hogy ami nekünk érthető, sőt szép, az idegen olvasónak is megfeleljenek.

NAGY ISTVÁN.

Széchenyi napjai. gróf Széchenyi István élete és életműve időrendben. Szerkesztette Csery-Clauser Mihály. Budapest, é. n. 8.-r. 190 l.

Nagyjainkról nem egyszer kaptunk már hamis — mert szubjektív — képet. Az utóbbi két évtized vívmánya, hogy műveikből vett antológiák, breviáriumok, kivonatok útján ők maguk szólnak hozzánk. Az egyéniségükről így kapott kép hitelessége sem mindig meggyőző, mert majd minden ember nyilatkozataiban lehet a legellentétebb felfogás alátámasztására szolgáló bizonyítékokat találni, főleg, ha nem egész életművüket tartjuk szemünk előtt, hanem csak kiragadott törmelékeket. Igen jó példa erre Petőfi alakja. Mégis ezek az illető műveiből vett, gyakran összekötő szöveggel ellátott idézetgyűjtemények közelebb hozzák, emberibbé teszik a felidézettnek az alakját.

Széchenyi alakja még ma is inkább fogalom, mint konkrét valóság az átlagember számára. Naplóinak pompás kiadását az idegen nyelvű szöveg elzárja a nagyközönség előtt, aki pedig ezzel is megbirkózik, az megröszélt torpan meg a jóakarató, de szerencsétlenkezű Tasner Antalnak eljárása előtt. Az a Széchenyi, aki Tasner törlései után a Naplók nyomán felrélik előttünk, az ideg orvos szakszerű magyarázatai nélkül alig érthető. Az ember, az érző, dobogó, mindent megértő szív ott lüktet a kitörölt sorokban. Ha egyszer sikerül ezeket az olvashatatlaná nyomorított szavakat esetleg röntgensugárral kisillabizálni, akkor meg fogjuk ismerni az *igazi*, bevallott, de emberi hibáival együtt is annyira rokonszenves Széchenyit.

Addig is, amíg ez a vágy valóra válik, szívesen kell köszöneti minden olyan kezdeményezést, amely a legnagyobb magyar alakját közelebb viszi a nagyközönséghez. Éppen ezért örömmel és őszinte várakozással vettük kézbe Csery-Clauser Mihálynak Széchenyi Istvánról szerkesztett breviáriumát. A könyv azonban távolról sem elégíti ki várakozásunkat. A kötet minden során, a laza összekötő szövegen valami hevenyészettségi ömlik el, a gondos, elmélyedő munkának teljes hiánya. Valami megmagyarázhatatlan tvrszerűtlenség vonul végig az egész könyvön: a melléklet kétszer is említi, a fontosról nem szól.

Egész sereg durva tárgyi tévedést is ki kell igazítanunk. A Széchenyi említette Olympos nem az „antik világ csúcsa”, mint Clauser írja (26. l.), hanem — ha figyelmesebben elolvasta volna Viszota pompás bevezetését, azonnal látta volna, — egy kis-ázsiai hasonlónévű hegy. Wesselényiről hol azt írja, hogy 1820-ban ísmerte meg Debrecenben, (30. l.) hol pedig 1821. aug. 1-én Zsibón (36. l.). A két adat közül csak az egyik lehet helyes: az előbbi. Egy helyen (41. l.) hatásos fordulattal azt írja, hogy 1823-ban lépett ki katonai szolgálatból, holott még a gyermekek is tudják, hogy híres akadémiai megajánlását huszárkapitányi egyenruhában tette. Persze, mert 1826. aug. 1-én mondott le katonai rangjáról, akkor olvassuk naplójában: „Először jelentem meg polgári ruhában.” Érdekes, hogy ezt a mondatot Clauser is idézi. (54. l.) Az sem igaz, hogy Széchenyi 1819. augusztus 3-án pillantja meg Crescence-t. (29. l.) A bármelyik Széchenyi-életrajzból könnyen ellenőrizhető igazság az, hogy Seilern Crescence és Széchenyi korábban ismerték egymást, sőt a lány vonzódott Széchenyihez, ez azonban akkor sógornőjéért égett. (Friedreich István: *gróf Széchenyi István élete*, Bp. 1915. 118. l.) De azért az 1819. augusztus 3. dátum is nevezetes: ekkor ment Crescence gróf Zichy Károlyhoz férjhez.

Tárgyi tévedések mellett egy csomó kevésbé súlyos, inkább csak komikus Leiter Jakab fordul elő: az előkelően hangzó Georg Károlyis Mayerhoff-csarnok (116. l.) nem más, mint Károlyi György gróf Üllői-úti majorja. Az 1838.-i árvíz után, április elsején azt olvassuk Clauser fordításában: „A főherceg... nekem azt üzeni: nem tudna látni.” (118. l.) Halványan emlékezve a szövegre, éltünk a gyanúporrel, utána néztünk az eredeti mondatnak, (Napló V. k. 175. l.) s akkor láttuk, hogy Clauser az: „er könnte mich nicht sehen” kifejezést fordította így, elfelejtve, hogy a német feltételes mód ebben az esetben a függő beszéd kifejezésére szolgál. A mondat helyes értelme tehát: a nádor „azt üzeni: nem tudja fogadni”. Máskor még magyartalan a fordítás: „haladok, míg össze nem esek”. (152. l.) Amikor Deákról azt mondja a naplóban, hogy „höher”, akkor nem azt akarja vele kifejezni, hogy mindenkinél magasabb (124. l.), hiszen jól tudjuk, hogy Deák termete a közepesnél is majdnem alacsonyabb, inkább köpcös volt, hanem azt, hogy „nagyobb, mint a többiek”. A németben tudvalevőleg a „gross” melléknév tejezi ki a testi magasságot, a „hoch” pedig kiemelkedést, lelki tulajdonságot jelöl. Különbösen is valakit azért, mert magasabb, nem üldöznek, már pedig a Napló idevágó mondata így hanzik: *Deák höher, wie die andern; wird deshalb schon verfolgt.* (Napló, IV. k. 610. l.) Amikor pedig a 104. oldalon azt írja, hogy: „A szardiniai király nevét viselő 5-ik császári királyi lovasezred tisztikarának levele Széchenyi Istvánhoz Majlandból”, akkor feledni, vagy éppen nem

tudni látszik, hogy Majland magyarul Milánó. Ez a város csak ezen a néven ismeretes, a német neve legtöbb magyar ember számára semmit sem mond.

Gyakori, hogy jelentéktelen eseteket feleslegesen magyaráz meg, de gyakoribb, hogy még a művelt ember számára is ismeretlen adatok megmagyarázatlanul maradnak. Így, amikor Széchenyi Eötvösre hivatkozik mint elrettentő példára, említenie kellett volna, hogy ez nem báró Eötvös József, a híres regényíró, hanem Eötvös Ignác, az író édes apja volt, aki a kormány kritikátlan kiszolgálásával tette magát népszerűtlenné. (77. l.) A magyar reprezentációról szólva meg kellett volna magyarázni ezt a fontos közjogi fogalmat, mint általában a nagyközönség számára készült könyvben sokkal több magyarázó jegyzetnek kellene lennie.

Azt is fájlnunk kell, hogy az összeállító jelentéktelen mozzanatokat gyakran egy-egy összefüggéstelenül kiszakított mondatban vet oda, ugyanakkor azonban fontos dolgokról mélyen hallgat. Így Széchenyi külföldi útjai kapcsán hangsúllyal és ismételten emlegeti az ő életművében mégis csak jelentéktelen selyemhernyó-tenyésztést, ugyanakkor azonban nem említi pompás, s azóta is megvalósulásra váró csatornázási terveit. Az antológiából általában hiányzik az összefüggés és a légüres térben lógó mondatok inkább akadályozzák, mint elősegítik a megértést.

Clauser célja az, hogy Széchenyit beszéltesse. De erről gyakran elfelejtkezik, s maga lendül szólásnak. Nagy hibája, hogy ilyenkor nem egyszer patetikussá dagad, — ez illik legkevésbé a legnagyobb magyar egyéniségéhez. Legyen végre egyszer szabály, hogy olyan nagy emberhez mint Széchenyi, minden magyarnak megoldott sarukkal szabad csak közelednie, tehát annak, aki vele foglalkozik, nemcsak magának kellene felemelkednie hőse szellemi szintjéhez, hanem olvasóit, a magát reábizó nagyközönséget is hozzá kellene felemelnie. Clauser, amint a felsorolt és még hosszúra nyújtható kifogásokból kitűnik, itt véti el a dolgát: Széchenyit szállítja le olvasóközönségéhez, de ezzel meg is hamisítja. Aki pedig nagy alakjainkat nem a kellő tisztelettel közelíti meg, hanem felületesen összeállított könyvek lapjain keresztül hamis fényben mutatja be, az hibázik nemcsak a történelmi egyéniség, hanem a szellemileg kiszolgáltatott nagyközönség ellen is.

DANKÓ ISTVÁN.

- Bakó Elemér.* Debrecen útja magyarságunk megismerése felé. Hajnalodik. 252—256. l.
- Baky Marica.* Beszélgetés a színház „vértanújával.“ Ujs. 31. sz.
- U. az.* „A színházak aláértékelik a közönséget.“ Ujs. 231. sz.
- Balabanoff, Alexander.* Der ungarische und der bulgarische Dichter. Donaueuropa. 896—900. l.
- Balassa József.* A Magyar Nyelvőr története 1872—1940. 64 l. — Ism. Fokos—Fuchs D. Rafael. Libanon. 57—59. l.
- Balassa László.* A magyar-tanítás megújódása felé. (A tanítás problémái. 24. sz.) 139 l. — Ism. Abkarovits Endre. M. Tanítóképző. 88—90. l.
- Balassi Menyhért.* Írók Lillafüreden. Esti Kurir. 269. sz.
- Bálint Sándor.* A napbaöltözött asszony. Magyarságtudomány. 436—442. l.
- Balla Borisz.* Katolikus irodalom. Vigilia. 443—446. l.
- Balogh Edgár.* Az irodalmi transzilvánizmus keletkezéséhez. Ország Útja. 170—173. l.
- Bánffy Miklós.* Bevezető. Erd. Helikon. 435—437. l.
- Banó István.* Baranyai népmesék. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény. 2. sz. 301 l. — Ism. Berze Nagy János. Ethnographia—Népelet. 65—69. l. — Berze Nagy János. Sorsunk. 129—133. l.
- U. az.* Karácsonyi népszokások Zentán. Kalangya. 565—568. l.
- Baránszky-Jób László.* Művészi és nevelési szempontok egyesítése az irodalomtanításban. Keresk. Szakokt. 49. köt. 97—98. l.
- Barcs Sándor.* Írógyár. Ujs. 167. sz.
- U. az.* Kitűnőek színháza. Ujs. 240. sz.
- U. az.* Ponyva a színházban. Ujs. 187. sz.
- U. az.* Rossz költők rajzása. Ujs. 138. sz.
- U. az.* Új műfaj születése. Ujs. 124. sz.
- Bárdos Artur.* Játék a függöny mögött. 212 l., 4 t. — Ism. Kerpel Jenő. M. Prot. Lapja. 23. l. — Schöpflin Aladár. M. Csillag. I. 376—377. l.
- Baróti Géza.* Soronkívül szó van a kritika kritikájáról. Pest. 291. sz.
- Bartha József.* Faji elem és keresztény szellem irodalmunkban. — Ism. (r.) M. Közéiskola. 125—126. l.
- M. Beleznay M. Cecília.* A Felsőmagyarországi Minerva 1825—1836. Eger. 62 (2) l. — Ism. —a. Irodört. 200—201. l. — Szemző Piroska. M. Könyvszemle. 449—450. l.
- Berczik Árpád.* Betlehemes játékok. Balassa Bálint Könyvtár. 4. sz. 103 l. — Ism. —ry. Irodört. 41. l. — B. Gy. Keresk. Szakokt. 49. köt. 207—208. l. — Bodor Aladár. M. Nemzet. 25. sz.
- Berde Mária.* Az árva királyfi. (Székely népmese-gyűjtemény.) Magyar Tájak Mesekincse. 1. 105 l. — Ism. Csuka Zoltán. Láthatár. 38. l. — Berze Nagy János. Ethnographia—Népelet. 72—73. l.
- B. J. A Magyar Szemle klasszikusai.* Erd. Múzeum. 603—605. l.
- Biczó Ferenc.* A magyar vers korszerű tanítása. Kaposvár. 176 l. — Ism. Kászonyi László. Irott kö. 5. sz. — László István. Sorsunk. 689. l. — Rágyánszki Pál. Prot. Tanügyi Szemle. 262—264. l.
- Birkás Endre.* A könyv és a háború. Diarium. 69—71. l.
- Birkás Géza.* Montaigne sorsa Magyarországon. EPhK. 287—305. l.
- Bisztray Gyula.* Színházi esték. 1930—1940. 295 (1) l. — Ism. Rédey Tivadar. Irodört. 148—149. l. — Csuka Zoltán. Láthatár. 188—189. l. — (R—r.) Tükör. 349—350. l. — Szabolcsi Szemle. 64. l. — H. V. Debreceni Szemle. 284. l. — Bóka László. Ország Útja. 285. l. — Györi Szemle. 104. l. — Jelenkor. 17. sz. — Semjén Gyula. M. Kultúra. I. 178—192. l. — Beke Ödön. Dunántúli Szemle. 311—312. l. — Sötér István. M. Csillag. II. 184—185. l. — Ungarn. 703. l. —

- Gönczy Gábor. Prot. Szemle. 378—399. l. — Makay Gusztáv. Diárium. 126—128. l. — Hubay Miklós. U. o., 128—130. l. — Gogolák Lajos. M. Nemet. 262. sz. — t. P. Lloyd. 131. esti sz. — (—dy —s.) Népszava. 122. sz.
- Blaskovich Edit.* Erkölcsi nevelés az irodalomban. „Új Iskola” leánygimn. Évk. 9—13. l.
- Blazovich Jákó.* A negyvenéves Zászlónk. Pannonhalmi Szemle. 37—40. l.
- (*B. N. J.*) „Vidéki irodalom”. Irott kö. 3. sz.
- Bognár Gyula.* Hogyan látta a magyar író az aratást? M. Lélek. 351—359. l.
- Bóka László.* Népek hazája, nagy világ... Ország Útja. 155—157. l. U. az. La lirica moderna ungherese. Corvina. 253—263.; 316—327. l. U. az. La novella ungherese. Corvina. 409—417. l. U. az. Népnyelv, köznyelv, irodalmi nyelv. Magyarságtudomány. 291—302. l.
- Bókay János.* A legmagyarabb színház. Erd. Helikon. 305—309. l.
- Borbély Mihály.* Parasztok, írók, polgárok. Jelenkor. 2. sz. U. az. A ponyva, az író és az olvasó. Társadalomtudomány. 363—384. l.
- Bözödi György.* Népiség az erdélyi irodalomban. Termés. Téli sz. 70—77. l.
- Brisits Frigyes.* Titkári jelentés. Irod. tört. 58—60. l. U. az. A XIX. század első fele. 380 l. — Ism. Angyal Endre. EPhK. 97—99. l.
- Bucsay Mihály.* Altungarische Bücher der Ungarischen Nationalbibliothek in Halle a. d. Saale. 104 l. — Ism. (K. P.) Ung. Jahrb. 332. l.
- Csanády Sándor.* A magyar irodalom tanításának válsága. Nevelésügyi Szemle. 208—217. l.
- Csapodi Csaba.* Könyvtermelésünk a XVIII. században. M. Könyvszemle. 392—398. l.
- Császár Elemér.* A magyar regény története. 2. kiad. 400 l. — Ism. (E. L.) Ung. Jahrb. 333. l.
- Csathó Kálmán.* Az irodalom eliparosodása. Bpesti Szemle. 262. köt. 171—175. l.
- U. az. A közönség meg az író. Új Idők. I. 661—663. l.
- Csatkai Endre.* Az első soproni magyar színjelölés (1792) szereplőinek levélváltásából. Soproni Szemle. 37—41. l.
- Csengery János.* Ars poeticák a világirodalomban. Bpesti Szemle. 262. köt. 93—104. l.
- Csery-Clauser, Michael.* Die Rolle Ungarns in der südosteuropäischen Kulturgeschichte. Donauropa. 596—602. l. — Klny. is. 10 l.
- Csikós Tóth András.* Népi színjátszás. Népi magyarság. I. köt. 53—58. l.
- Csóka J. Lajos.* A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században. Pannonhalmi Főapátsági Szt. Gellért Főiskola Evkönyve. 3—59. l.
- Dallos István.* Írás a Zoboralján. M. Album. 6. köt. 108—115. l.
- Dáloky János.* A műkedvelő színpad. M. Lélek. 121—125. l.
- Darvas József.* A népi kultúrától a nemzeti kultúráig. Ország Útja. 245—248. l.
- Deák Gyula.* Polgári iskolai tanárok élete és munkái. 519 l. — Ism. M. Kultúra. I. 96. l. — Sajó Lujza. Kat. Tanítónők és Tanárok Lapja. 45—47. l. — gy. Keresk Szakokt. 49. köt. 154. l. — Lux Gyula. M. Tanítóképző. 122—123. l. — Implom József. Nevelésügyi Szemle. 137—138. l. — Vicsay Lajos. A cselekvés iskolája. 10. köt. 179—180. l. — Szemző Piroska. Kat. Szemle. 382. l. — Tállyai István. Prot. Tan-

ügyi Szemle. 142—143. l. — Zibolen Endre. Orsz. Középisk. Tanár-egyes. Közlöny. 75. köt. 273. l. — Mihályi Ernő. Pannonhalmi Szemle. 149. l. — Új Nemzedék. 117. sz.

Debreczy Sándor. Emilia-kódex. IK. 377—378. l.

Dénes Tibor. Titkári jelentés a Magyar Esztétikai Társaság 1940/41. évi működéséről. Esztétikai Szemle. 45—48. l.

Dezsényi Béla. Használtak-e a kaszinók a könyv- és hírlapkiadásnak? M. Könyvszemle. 423—426. l.

U. az. A magyar hírlapirodalom első százada. 1705—1805. 66 l. — *Ism. Baráth Tibor.* Századok. 240—242. l.

U. az. Sajtó és könyvészet. M. Könyvszemle. 126—152. l. — *Klly. is: Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai,* 16. sz. 34 l. — *Ism. Maródi Árpád.* Pannonhalmi Szemle. 294. l.

U. az. Vidéki sajtónk. Kárpátmedence. 86—91. l.

Ditrói Mór. Százötven éves az erdélyi színészet. Új Idők. II. 611—612. l.

Dömötör Sándor. Irodalmi mesemondás, népi meseszerzés. Sorsunk. 470—475. l.

U. az. A mesemondó egyénisége. Magyarságtudomány. 443—449. l.

U. az. Mesemondó és meseszerző. Debreceni Szemle. 188—190. l.

é. A multbanéző irodalom. Népszava. 105. sz.

G. Eckerdt László. Az Ó-magyar Mária-siralom qui szava. M. Nyelv. 192—194. l.

Eckhardt Sándor. Das Ungarnbild in Europa. Ung. Jahrbücher. 152—185. l.

U. az. Író és színjátzó magyar-francia hadifoglyok Bonaparte háborúi alatt. EPHK. 200—203. l.

U. az. Magyarságtudomány. Magyarságtudomány. 1—7. l.

U. az és Ortutay Gyula. Régi magyar varázslóasszonyok. Magyarságtudomány. 564—580. l.

Edelsheim-Gyulai Ella. Könyvnapj tanulságok. P. Hírl. 150. sz.

U. az. A magyar könyv ünnepnapjai. P. Hírl. 121. sz.

e. l. A kolozsvári színház. Népszava. 155. sz.

U. az. Népi irodalom és irodalmi népiesség. Népszava. 224. sz.

U. az. Népiesség a magyar irodalomban. Népszava. 219. sz.

U. az. Szocialista irodalomszemlélet. Népszava. 213. sz.

U. az. Szocializmus és irodalom. Népszava. 207. sz.

U. az. Valóságsszemléletű „népi irodalom”. Népszava. 236. sz.

Eöry Péter. Az új magyar népiesség problémái. Jelenkor. 6. sz.

Eötvös Mária. Debrecen irodalma a reformkorszakban. (1825—1867.) Debrecen. 62 l. — *Ism. Batizi László.* Irod. tört. 41. l.

Erdélyi Lajos. Hagyomány, népi irodalom és kritika. Népszava. 202. sz.

Erdődi Mária Clementin. Árpádházi Boldog Margit az újabb magyar szépirodalomban. Szegedi Árpádházi Boldog Margit leánygimn. évk. 15—22. l.

Erdődy János. A kritika pere. Népszava. 202. sz.

U. az. Színjatszás vagy színpadüzem? Népszava. 292. sz.

U. az. Színpadi rendezés. Népszava. 265. sz.

Ernyei Gáspár. A kolozsvári Nemzeti Színház műsora. Termés. Őszi sz. 131—135. l.

U. az. A kolozsvári Nemzeti Színház prózai műsora. Termés. Téli sz. 122—126. l.

Evva Gabriella. A tizéves „Láthatár”. Nevelésügyi Szemle. 78—81. l.

Erdődi Jenő. A magyar munkásság szerepe a jubiláló kolozsvári színjatszás 150 éves multjában. Népszava. 255. sz.

U. az. A színházi világ munkásai. Népszava. 86. sz.

- Fábián István.* Irodalmunk a forradalmak után. M. Kultúra. II. 151—153.; 187—189. l.
- U. az.* Az irodalom nehéz órái. M. Kultúra. II. 35—36. l.
- U. az.* „Korunk irodalma”. M. Szemle. 42. köt. 312—317. l.
- U. az.* A magyar irodalom kis tükre A Magyar Szemle Kincses-tára 31 l. — *Ism.* Semjén Gyula. M. Kultúra. I. 64. l. — *K. Gy.* Jelenkor. 16. sz. — *Nagy Ferenc.* Sorsunk. 144. l. — *D. T. Kat.* Szemle. 94—95. l. — *M. Szemle.* 42. köt. 223. l. — *Makay Gusztáv.* Diarium. 130. l.
- Farkas Gyula.* Das Ungarnbild in der ungarischen Dichtung. Ung. Jahrb. 186—211. l.
- Fáth Imre.* Irodalmi kortünetek és körtünetek. Ujs. 283. sz.
- Fáy András* színészeti tanulmányai. Összeállította: *Staud Géza.* (Magyar Irodalmi Ritkaságok.) 104 l. — *Ism.* — *h* — *a.* M. Közéiskola. 175. l.
- P. Fehér Mátyás.* Irodalmi másodrendűség? Uj Élet. 67—69. l.
- Féja Géza.* A felvilágosodástól a stötétedésig. (A magyar irodalom története 1772-től 1867-ig.) 287 l. — *Ism.* Réthy Andor. Erd. Heli-kon. 608—614. l. — *Kelemen János.* Jelenkor. 24. sz. — *Sinkó Ferenc.* Uj Élet. 192. l. — *Benke-Nagy Sándor* Hajnalodik. 245—246. l. — *Harcos Ottó.* Sorsunk. 588—589. l. — *V. L. Esti* Magyarország. 122. sz.
- U. az.* Író, olvasó és „írató”. Reggeli Magyarország. 127. sz.
- U. az.* Író, színész, közönség. Reggeli Magyarország. 253. sz.
- U. az.* Írók kiáltványa. Reggeli Magyarország. 242. sz.
- U. az.* Az írókhoz és a közönséghez. Esti Magyarország. 34. sz.
- U. az.* A kritika csődje. Esti Magyarország. 289. sz.
- U. az.* Levél vidékre. Reggeli Magyarország. 31. sz.
- U. az.* Magyar Irodalomszemlélet. 102 l. — *Ism.* A Cél. 163—164. l. — *Lévay Endre.* Délvidéki Szemle. 443—445. l. — *Hubik István.* Uj Élet. 128. l. — *A. E. Keresztyén* Igazság. 163. l. — *Gergely Gergely.* Nevelésügyi Szemle. 271—272. l. — *Kerekgyártó Elemér.* M. Csillag. II. 484—486. l. — *Pénzes Balduin.* Kat. Szemle. 368—370. l. — *Parajdi Incze Lajos.* Páztortúz. 319. l. — *Rágyánszki Pál.* Prot. Tanügyi Szemle. 214—216. l. — *Kézai Béla.* Nemzeti Ujs. 156. sz. — *Sinkó Ferenc.* Reggeli Magyarország. 145. sz.
- U. az.* A magyar dráma ébresztése. Hid. 12. sz.
- U. az.* A ponyva halála. Esti Magyarország. 160. sz.
- U. az.* Régi magyarság. 2. jav. kiad. 242 l. — *Ism.* *Benke-Nagy Sándor.* Hajnalodik. 28—30. l.
- U. az.* „Százhuáros hegedű”. Reggeli Magyarország. 259. sz.
- U. az.* Színdarab, író, színigazgató. Hid. 14. sz.
- U. az.* Színházi kultúránk. Esti Magyarország. 54. sz.
- U. az.* Vidéki város. Reggeli Magyarország. 265. sz.
- Fekete Miklós.* A magyar nyelv és irodalom az új kereskedelmi középiskolában. Keresk. Szakokt. 49. köt. 129—134. l.
- Fényi András.* Az idill. M. Kultúrszemle. 152—154. l.
- U. az.* Ifjúsági irodalom. Kat. Szemle. 372—374. l.
- U. az.* Magyar tél, magyar karácsony. M. Kultúrszemle. 269. l.
- F. G. Könyvnap* után. Hid. 22. sz.
- Finta Zoltán.* „Ha valaha erre térsz, hazám határára érsz”. Páztortúz. 436—444. l.
- Fitz, Joseph.* Le Livre en Hongrie. Nouv. Revue. de Hongr. 66. köt. 213—222. l.
- U. az.* Mennyit olvashatunk? Sorsunk. 100—104. l.
- U. az.* A régi nyomdák gazdálkodása. Magyarságtudomány. 184—194. l.
- Fodor József.* Irodalom. kft. Népszava. 82. sz.

- Földeák János.* Mégegyszer a ponyva ellen. Hid. 13. sz.
- Füzes György.* A „népi írók” és a parasztság. Népszava. 17. sz.
- Gábrriel Asztrik.* Abelard. A jászóvári Premotrei kanonokrend gödöllői gimn. évkönyve. 234—264. l. Klny. is. 28 l. — Ism. Nemzeti Ujs. 230. sz. — N. L. Uj Magyarország 253. sz.
- U. az.* A debreceni Könyvtár középkori kézíratai. M. Könyvszemle. 345—363. l.
- Gál István.* Shakespeare Magyarországon. Páztortüz. 529—534. l.
- U. az.* A Tükör száz száma. Erd. Helikon. 250. l.
- Galavits M. Geraldine.* Német és francia nyelvű Margitlegendák. Bp., XI. ker., Szent Margit leánygimn. Évk. 17—25. l.
- Gáldi László.* Erdély hivatása Délkelet-Európa művelődésében. Erd. Helikon. 79—85. l.
- U. az.* Kolozsvár és a magyar-román művelődési kapcsolatok. Hitel. 552—559. l.
- Gantner Antal.* A soproni színház és színészet története. Sopron. 88 l. — Ism. Mollay Károly. Soproni Szemle. 99. l.
- Gárdonyi Albert.* A nagyszombati jezsuita nyomda XVIII. századi aprónyomtatványai. M. Könyvszemle. 413—415. l.
- Gáspár Jenő.* Jubiláló írók. Erdélyi Szemle. 6. sz.
- U. az.* A századik mérföldkő. Tükör. 46. l.
- Gerédy Rabán.* A Nyugat történetéhez. M. Album. 6. köt. 130—134. l.
- Gergely Gergely.* A szegedvidéki paraszt az irodalomban. M. Lélek. 159—164. l.
- G. F.* A színházi ponyva. Ujs. 209. sz.
- (G. J.)* Könyvnap után. Koszorú. 8. köt. 241—242. l.
- U. az.* Röpcédulás „Magyar írók”. Koszoru. 9. köt. 32—33. l.
- Gogolák Lajos.* Az író felelőssége. M. Nemzet. 254. sz.
- U. az.* Színház és közönség. M. Nemzet. 162. sz.
- U. az.* Társadalmi változás — irodalmi revízió. M. Nemzet. 3. sz.
- Gombos Gyula.* Álom az országról. (Irodalmi tanulmányok.) — Ism. Gönczy Gábor. Ország Útja. 188—189. l. — Kelemen János. Kelet Népe. 10. sz. — A. E. Keresztyén Igazság. 119. l. — Zempléni Fodor József. Hajnalodik. 182—183. l. — Csorba Győző. Sorsunk. 413—414. l.
- Gulyás Gábor.* A népi irodalom válaszüton. Ország Útja. 312—314. l.
- Gulyás Pál.* A bibliográfia kézikönyve. Bevezetés a könyvészetbe. I. kötet. A leíró és rendszerező bibliográfia. 584 l. — Ism. Dezsényi Béla. Irod. tört. 34—36. l. — Goriupp Alisz. M. Könyvszemle. 88—90. l.
- U. az.* A bibliográfia kézikönyve. Bevezetés a könyvészetbe. 2. köt. A legfontosabb bibliográfiai kézikönyvek. [4] 400 l. — Ism. Goriupp Alisz. M. Könyvszemle. 448—449. l.
- U. az.* Magyar írók élete és munkái. IV. köt. Brediceanu Kajusz. — Czeglédy Rózsika. 1272 h. — v. ö. Irod. tört. 161. l.
- U. az.* Mátyás király állítólagos miniatúrai. M. Könyvszemle. 11—17. l.
- Gulyás Pál* (debreceni). Isten békéje a magyar irodalom felett. Új Magyar Museum. 1. köt. 215—223. l.
- Guth Mária.* Lenau Magyarországon. Pécs. — Ism. t. P. Lloyd. 264. reggeli sz.
- Gyergyai Albert.* Örök barátaink: a könyvek. Jelenkor. 17. sz.
- Györbíró Ilona.* A könyv szerepe a gyermek életében. Notre Dame de Sion róm. kat. leánygimn. évk. 4—8. l.
- György József.* Elkallódó könyvértékek. Ujs. 214. sz.
- György Lajos.* Az erdélyi magyarság. Délvidéki Szemle. 113—121. l.

György Lajos. A magyar regény előzményei. 540 l. — *Ism. Vincze László.* Sorsunk. 221—223. l.

U. az. A másfélszázados és a százados évforduló küszöbén. Erd. Múzeum. 467—471. l.

Györkös Lajos. Glosszák — versekről. Hajnalodik. 18—24. l.

Halász Emma. Nisard magyarországi hatása. Széplalóm. 3—52. l.

Halász Ernő. A sajtó meg a könyv. Ujs. 165. sz.

Halász Gábor. Magyar középkor. II. Magyarságtudomány. 520—531. l.

U. az. Portré és tabló. M. Csillag. II. 335—337. l.

Halász Gyula. A Nyelvörtől a Magyarosan-ig. M. Nemzet. 176. sz.

Hangay Sándor. Fel kell ébreszteni az alvó Erdélyi Irodalmi Társaságot. Erdélyi Szemle. 5. sz.

Hankiss János. Európa és a magyar irodalom. 619 l. — *Ism.*

Szerb Antal. Uj Idők. II. 526. l. — *Ficzay Dénes.* Erd. Helikon. 812—

813. l. — *Fábián István.* M. Kultúra. II. 146. l. — *Külföldi Szemle.*

485. l. — *Sziklay Ferenc.* Uj Magyar Museum. 1. köt. 316—317. l. —

k. i. Mai Nap. 243. sz. — *Nemzeti Ujs.* 235. sz. — *Esti Kurír.* 230. sz.

— *Ujs.* 231. sz. — *y. P. Lloyd.* 243. reggeli sz. — *8 Órai Ujs.* 284.

sz. — *Uj Nemzedék.* 253. sz.

U. az. Irodalom a trafikban. M. Lélek 462—465. l.

U. az. Irodalomkultúra és nemzetiségi kérdés. Láthatár. 238—240. l.

U. az. Irodalomszemlélet. Tanulmányok az irodalmi alkotásról. 163

l. — *Ism. Berczik Árpád.* IK. 203—205. l. — *Dobosy Tibor.* EPhK.

225—227. l. — *r.* — *a.* Bpesti Szemle. 262. köt. 316—320. l. — *Visy*

József. Nevelésügyi Szemle. 136—137. l.

U. az. A magyar irodalom híverői. Bpesti Szemle. 263. köt. 269—

286.; 352—362. l.

U. az. A magyar irodalom közéről. — *Ism. Kerékgyártó Elemér.*

Prot. Szemle. 348—349. l. — *Julius Lovass.* P. Lloyd. 135. reggeli sz.

— *K. B. Nemzeti Ujs.* 150. sz. — *Uj Nemzedék.* 122. sz. — *Esti Ma-*

gyarország. 122. sz.

U. az. A magyar preromantikából. Debreceni Szemle. 169—183. l.

U. az. Mit jelent nekünk a magyar irodalom? M. Lélek. 359—364. l.

U. az. Sulle seglie della letteratura ungherese Termini. (Fiume.)

1209—1213. l.

U. az. Ünnepnapok munkája. 188 l. — *Ism. (—i—n.) Ung. Jahrb.*

333. l.

Hankissné Haraszti Jolán. A Nemzeti Színház vendégszereplése 1892-ben. Tükör. 428. l.

Haraszthy Gyula. Az irodalmi közönség. Diárium. 285. l.

Harcos Ottó. Irott kö. Sorsunk. 582—583. l.

U. az. Sorsunk. Diárium. 217—220. l.

Harsányi Lajos. A győri Kisfaludy Kör életéből. Győri Szemle. 30—34. l.

Harsányi Zoltán. A „franciás” Nyugat. Debrecen. — *Ism. Tóth Béla.* Láthatár. 212. l.

Házi Jenő vitéz. Gúnyvers a soproni asszonyokról 1595-ből. EPhK. 160—177. l. — *Klmy. is:* 20 l. — *Ism. Mollay Károly.* Soproni Szemle. 226—227. l.

Hegedüs Ferenc. Vita a katolikus szépirodalom körül. Irott kö. 2. sz.

Hegedüs Sándor ifj. Lángelmék árnyékában. (Tanulmányok.) 176 l. — *Ism. R. M. Irodort.* 151—152. l. — (r.) M. Középkiskola. 183. l.

Hegedüs Tibor. A színész, a színpad és a hangosfilm. — *Ism. M. Nemzet.* 151. sz.

Hell Imre. A nemzeti sorskérdéssel foglalkozó magyar irodalom és ifjúságunk. Kat. Nevelés. 195—198. l.

- Helle Ferenc.* A magyar-német művelődési kapcsolatok története. 213 l. — *Ism.* Szabolcsi Szemle. 179. l. — Nagy István. IK. 403—405. l. — Györi Szemle. 207—208. l. — Semjén Gyula. M. Kultúra. II. 178. l. — Beke Odön. Dunántúli Szemle. 312—313. l. — Vörös Márton. Sorsunk. 670—674. l. — K. Prot. Tanügyi Szemle. 264. l. — P. Hírl. 229. sz. — Magyarság. 223. sz. — (—a—n.) Népszava. 242. sz.
- Herceg János.* Az író és az államférfi. Kalangya. 527—529. l.
U. az. Új köntösben — régi utakon. Kalangya. 479. l.
- Herepei János.* Az erdélyi nyomdászat történetéhez. Erd. Múzeum. 363—387. l.
U. az. Az erdélyi nyomdászat és könyvkötészet történetéhez. Erd. Múzeum. 472—492. l.
- Heszke Béla.* Három kolozsvári bemutató. Pásztortűz. 555—556. l.
U. az. Mai háborús regények. Hitel. 569—572. l.
- U. az.* Népesség az új irodalomban. M. Album. 6. köt. 123—130. l.
- Hidvéghy Ferenc.* Az irodalmi kávéházakról. Ujs. 260. sz.
- Historio mastix.* Százéves színházi kritikák. M. Nemzet. 195. sz.
- Hont Ferenc.* Az eltűnt magyar színjáték. 181 l. — *Ism.* (L. H.) Ung. Jahrb. 336. l.
U. az. Költészet a dobogón. — *Ism.* (b. s.) Ujs. 226. sz.
U. az. Közönség és színházi ponyva. Ujs. 197. sz.
- Horváth Elek.* A kolozsvári Nemzeti Színház előadásai. Erd. Helikon. 55—57. l.
U. az. A kolozsvári színjátszás és zeneélet emlékei. Erd. Helikon. 48—52. l.
- Horváth István ifj.* Örök színház. Sík Sándor előszavával. Madách Könyvtár. 5. sz. 268 [4] l. — *Ism.* Jelenkor. 17. sz. — Nagypál István. M. Csillag. II. 301—302. l. — (J.) P. Hírl. 199. sz. — Nemzeti Ujs. 150. sz. — sz. s. Népszava. 116. sz.
- Horváth János.* Magyar versek könyve. (1937.) XXVI., 592 l. — *Ism.* B. I. Erd. Múzeum. 603—605. l.
- Hubay Miklós.* „Miben látja a dráma jövőjét?” Diárium. 167—168. l.
U. az. Nemzeti színjátszás, drámai magyarság. 86 l. Balassi Bálint könyvtár. — *Ism.* Kemény Katalin. Esztétikai Szemle 37—39. l.
- Hungarus Viator.* A népszínmű feltámadása. M. Lélek. 242. l.
- Husztai József.* Livius Magyarországon. Olasz Szemle. 342—359. l.
- Husztly Mihály.* Kis magyar irodalomtörténet. 100 l. — *Ism.* t. r. Lloyd. 217. esti sz.
- Ijjas Antal és Posszonyi László.* Néhány idézet egy különös rohamból. Vigilia. 123—126. l.
- Illyés Gyula.* Élet és irodalom. Kelet Népe. 10. sz.
U. az. Első állomás. M. Csillag. II. 309—314. l.
- Iványi Sándor.* A magyar katolikus líra új nemzedéke. M. Kultúra. II. 46—50. l.
- Jacobi Lányi Ernő.* A magyar verstan a finnugor és török népköltészet megvilágításában. Ethnographia-Népelet. 17—28. l.
- Jáky Gyula.* Az író készkiadása. P. Hírl. 281. sz.
- Jancsó Elemér.* Az erdélyi magyar színészet jubileuma. Ország Útja. 268—270. l.
U. az. A kolozsvári Nemes Jászó Színek felállítására. Pásztortűz. 543—544. l.
- Jankovich Ferenc.* Bicska és irodalom. Hid. 25. sz.
U. az. A fiatal líra. M. Nemzet. 201. sz.
- U. az.* Iránytű a magyar irodalomban. 132., 162 [4] l. — *Ism.* Banó István. Kalangya. 522—523. l. — A. E. Keresztyén Igazság. 144. l. — Zempléni Fodor József. Hajnalodik. 246—247. l. — Gönczy Gábor. Prot. Szemle. 349—350. l.

- János Alfréd.* A felbújtó irodalom. Uj Nemzedék. 72. sz.
Janovics Jenő. Épül a Hunyadi-téri színház. Pásztortűz. 52—55. l.
U. az. A Farkas-utcai színház. 316 l. — Ism. Kéry Lajos. Bpesti Szemle. 262. köt. 56—59. l. — Longhy István. Erdélyi Szemle. 7. sz. — Szabó István. Erd. Helikon. 353—356. l. — Járosi Andor. Pásztortűz. 49—51. l.
Janzsó Ferenc. Az olvasóközönség és az irodalom. Irott kö. 1. sz.
Jávor Pál. Kritikusok és dilettánsok. Uj Magyarország. 253. sz.
Jenei Ferenc. Énekek gyűjteménye. Györi Szemle. 47—52.; 96—98.; 144. l.
Jóó Tibor. A hitel elvesztett tudomány. Jelenkor. 5. sz.
Juhász Géza. A Garabonciás avagy egy Istentől elrugaszkodott lélek vallomása. (Érzékeny történet hat könyvben.) Szabolcsi Szemle. 71—102. l.
U. az. A magyar irodalom regénye. Kelet Népe. 5—7. sz.
U. az. A magyar szellem hivatása. Népi Magyarország. I. köt. 5—25. l.
Kádár Imre. A kolozsvári színjátszás adatai. Erd. Helikon. 315—322. l.
Káli Nagy Lázár emlékezései a kolozsvári színjátszás hőskoráról. Hitel. 489—490. l.
Kállay Magda. Zrinyi Ilona a magyar szépirodalomban. Debrecen. 107 l. — Ism. Cs. Gárdonyi Klára. Irod. tört. 153—154. l. — Galambos Gruber Ferenc. Kat. Szemle. 314. l.
Kállay Miklós. Ágyban párnák közt... Nemzeti Ujs. 170. sz.
U. az. A Goncourt-díj és a paraszt regény. Nemzeti Ujs. 74. sz.
U. az. Hogy születik a könyv? Nemzeti Ujs. 163. sz.
U. az. Az író ára? Nemzeti Ujs. 197. sz.
U. az. Az író és kora. Nemzeti Ujs. 157. sz.
U. az. Irodalmi harc az irodalmiatlan kritika körül. Nemzeti Ujs. 196. sz.
U. az. Az irodalom alkati betegségei. Bpesti Szemle. 262. köt. 230—240. l.
U. az. Írók játéka. Nemzeti Ujs. 231. sz.
U. az. Kávé, dohány és költészet. Nemzeti Ujs. 31. sz.
U. az. A könyv mai arcáig. Nemzeti Ujs. 166. sz.
U. az. Műkedvelők Szlovákiában — Alföldön. M. Album. 6. köt. 13—15. l.
U. az. Nagy könyvek. Nemzeti Ujs. 200. sz.
U. az. Személyes ügy az irodalomban. Nemzeti Ujs. 58. sz.
U. az. Il Rinascimento in Ungheria. Corvina. 603—611. l.
Kallós Zsigmond. A Nibelung-dal viszonya a Csaba-mondáéhoz. Du-nántúli Szemle. 271—281. l. — Klny. is.
Kardeván Károly A szerkesztő búcsúszava. Orsz. Középkisk. Tanár-egyes. Közlöny. 76. köt. 85—86. l.
Kardos Tibor. Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez. Magyarságtudomány. 63—93. l.
U. az. Középkori kultúra, középkori költészet. A Magyar Történelmi Társulat könyvei. 7. sz. 290 l., 12 t. — Ism. Várdai Béla. IK. 308—309. l. — Gerézi Rabán. Élet. 281. l. — (v. F.) Ung. Jahrb. 333—334. l. — Alszegey Zsolt. Bpesti Szemle. 263. köt. 118—120. l. — ifj. Vayer Lajos. M. Középkiskola. 109—110. l. — K. Gy. Jelenkor. 18. sz. — Rodolfo Mosca. Olasz Szemle. 119—120. l. — Kenyeres Imre. Sor-sunk. 67—71. l. — Kolos Endre. Kat. Szemle. 21—23. l.
U. az. A középkori olasz-magyar művelődési kapcsolatok kérdése. Olasz Szemle. 224—233. l.
U. az. A magyarság antik hagyományai. — Ism. Tükör. 469. l. — Nemzeti Ujs. 272. sz. — t. P. Lloyd. 286. esti sz.

- Kassai Zoltán.* A művészet és válsága. Uj Magyar Museum, 1. köt. 233—246. l.
- (*k. b.*) A regény válsága. Nemzeti Ujs. 156. sz.
- Kéki Béla.* Írói napok Debrecenben. Páztortűz 400—401. l.
- Kelényi B. Ottó.* Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához. Tanulmányok. 13. sz. 4°. 98 l. — Ism. Gyulai Ágost. M. Pedagógia. 130—135. l. — Kardos Tibor. Századok. 119. l.
- Kemény Gábor.* A második kisebbségi irodalom. Láthatár. 320—323. l.
- Kemény István.* Mi történt a világ irodalmában az 1941. év folyamán. Mai Nap. 15. sz.
- U. az.* A nagy háború — az íróasztalok mellett. Mai Nap. 289. sz.
- Kemény János.* Kisebbségi és nemzeti színjátszás. Erd. Helikon. 297—304. l.
- Keményfy János.* 500 év humora. Magyar szerzők vidám írásai. 420 l. — Ism. r. Bpesti Szemle. 263. köt. 313—314. l. — Kulcsár Béla. IK. 315. l. — R. M. Keresk. Szakokt. 50. köt. 44. l. — Semetkay József. Diárium. 184. l. — M. Nemzet. 187. —sz. — y. P. Lloyd. 174. reggeli sz. — Nemzeti Ujs. 122. sz. — (v. é.) Népszava. 121. sz. — 8 Órai Ujs. 124. sz. — Esti Kurír. 123. sz.
- Kenyeres Imre.* Rejtelmes irodalom. 266 l. — Ism. (—s.) Ung. Jahrb. 334. l. — Csorba Tibor. Orsz. Polgárisk. Tanáregyes. Közl. 47. köt. 24. l. — K. Prot. Szemle. 93. l.
- U. az.* Végszavak a decentralizációról. Diárium. 145—149. l.
- Kerecsényi Dezső.* A magyar próza könyve. I. kötet. Régi magyar próza. 605 l. — Ism. B. I. Erd. Múzeum. 603—605. l. —s. Tükör. 310—311. l. — Keményfy János. Bpesti Szemle, 263. köt. 374—379. l. — H. V. Debreceni Szemle. 283. l. — Lengyel Balázs. Jelenkor. 24. sz. — K. Keresztyén Igazság. 181. l. — Halász Gábor. M. Csillag. II. 49—51. l. — Makay Gusztáv. Sorsunk. 414—413. l. — Paku Imre. Páztortűz. 508. l. — Ungarn. 702. l. — (kk.) Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közlöny. 75. köt. 320—321. l. — D. v. Keresztury. P. Lloyd. 214. reggeli sz.
- Kerekgyártó Imre.* Arany költői iskolája. 83 l. — Ism. B. A. Americana. 183. l.
- U. az.* A költő szembenéz a halállal. M. Kultúra. I. 185—187. l.
- Kerényi Olaf.* Egy irodalmi vita a XVIII. század végéről. Dunántúli Szemle. 179—187. l.
- Keresztury Dezső.* Gedichte in Prosa. P. Lloyd. 77. reggeli sz.
- U. az.* Stagione teatrale 1941—1942. Corvina. 434—441. l.
- U. az.* La seconde moitié de la saison théâtrale de Budapest. Nouv. Revue de Hongr. 67. köt. 266—274. l.
- U. az.* Première moitié de la saison théâtrale. Nouv. Revue de Hong. 66. köt. 173—181. l.
- U. az.* Sopron a magyar szellemi életben. Élet. 218—221. l.
- Kéry László.* A fiatal líra. M. Nemzet. 213. sz.
- Kézai Béla.* Felhők a „ponyva” felett. Nemzeti Ujs. 162. sz.
- U. az.* Költők vagy illemtanárok? Nemzeti Ujs. 196. sz.
- U. az.* Látszat és valóság. Vigilia. 68—70. l.
- U. az.* Regényünk őse: az erdélyi emlékirat? Nemzeti Ujs. 156. sz.
- U. az.* Színházi Szemle. M. Kultúra. II. 27. l.
- Khell István.* Régi nyelvkincs gimnáziumunk tanári könyvtárában. A székyudvarhelyi Baróti Szabó Dávid róm. kat. gimn. évkönyve. 7—13. l.
- k. i.* Írók. Mai Nap. 267. l.
- K. I.* Kulturális decentralizáció. Diárium. 25. l.
- Kilián Zoltán.* Új ifjúsági irodalom és dalköltészet. M. Kultúra. II. 134. l.

- Kinizsi Andor.* A Kolozsvári Nemzeti Színház egy évének eredményei. Nemzeti Ujs. 115. sz.
- Király György.* Decentralizációt — de hogyan? Diárium. 55—56. l.
- Kisbény János.* Élet és irodalom. Kalangya. 77—82. l.
- Kiss Jenő* Mégegyszer az irodalmi szektákról. Hítel. 305—309. l.
- U. az.* Szekták a magyar irodalomban. Hítel. 93—99. l.
- Kiss Sándor.* A könyvnapok elé. Hajnalodik. 147—148. l.
- (kk.)* A tanár a szépirodalom tükrében. Orsz. Középisk. Tanár-egyes. Közlöny. 76. köt. 42—43. l.
- Kolozsvári András.* A versmondás művészete. Ujs. 142. sz.
- Kolozsvári G. Emil.* Az emberábrázolás a regényirodalomban. Pásztortűz. 36—40. l.
- U. az.* Stimmungsromane. P. Lloyd. 20. reggeli sz.
- U. az.* Forradalom az irodalomtudományban. M. Nemzet. 230. sz.
- Kolta Ferenc.* Modern irodalomszemlélet. Pécs városi keresk. középisk. évk. 3—9. l.
- Koltay-Kastner Jenő.* Cola di Rienzo és a magyar renaissance kezdetei. EPhK. 143—160. l.
- U. az.* Cola di Rienzo ed i primordi del Rinascimento in Ungheria. Corvina. 131—144. l.
- U. az.* Olasz-magyar művelődési kapcsolatok. A Magyar Szemle Társaság Kincsesháza. 132. sz. 80 l. — Ism. EPhK. 128. l. — H. V. Debreceni Szemle. 44—45. l. — spl. Corvina. 52—54 l. — K. Gy. Jelenkor. 16. sz. — Degregorio Ottó. Délvidéki Szemle. 300—301. l. — Remígio Pian. Olasz Szemle. 117—119. l. — Takács János. M. Kultúra. I. 127. l. — Nagy Ferenc. Sorsunk. 145. l. — Dénes Tibor. Kat. Szemle. 95. l. — M. Szemle. 42. köt. 223—224. l. — Mihályi Ernő. Pannonhalmi Szemle. 149. l.
- Komlós Aladár.* A zsidó irodalom és amit tennünk kellene érte. Mult és Jövő. 165—166. l.
- Kornis Gyula.* 100. Tükör. 45. l.
- U. az.* Tudós fejek. 204 l. — Ism. ö. Tükör. 469. l. — Gyulai Agost. Bpesti Szemle. 263. köt. 367—374. l. — H. V. Debreceni Szemle. 281. l. — P. L. M. Középiskola. 186—187 l. — —n— Orsz. Középisk. Tanár Egyes. Közlöny. 76. köt. 92—93. l. — Galamb Sándor. M. Nemzet. 290. sz. — (k. b.) Nemzeti Ujs. 253. sz. — Esti Kurír. 243. sz. — P. Lloyd 282 esti. sz. — Siklóssy László. P. Hírl. 290. sz. — 8 Órai Ujs. 267. sz.
- Kós Károly.* A kolozsvári színjátszás hajlékai. Erd. Helikon. 340—343. l.
- Kósa János.* Az Athenaeum és a bécsi rendőrség. Irod. tört. 134—139. l.
- Kovács Endre.* Hogyan írunk a népnek? M. Nemzet. 160. sz.
- U. az.* Népesség és urbanitás. Sorsunk. 505—514. l.
- U. az.* Új magyar regények és a mai társadalom. Erd. Helikon. 791—806. l.
- Kovács György.* A bírálat pusztulása. Ujs. 156. sz.
- U. az.* A marosvécsi kastély vendégei. Ujs. 181. sz.
- Kovács László.* Erdély öröksége. Erdélyi Helikon. 193—194. l.
- U. az.* Az irodalom útján. (Tanulmányok.) 179 l. — Ism. —r. Ung. Jahrb. 334. l. — Kéry László. Jelenkor. 2. sz. — Vajda Endre. Prof. Szemle. 59—60. l. — Paku Imre. Diárium. 65—66. l.
- U. az.* A marosvécsi napok. Erd. Helikon. 593—596. l.
- U. az.* A színház. Erd. Helikon. 253—260. l.
- Kovács Máté.* A debreceni egyetemi francia intézet tagjainak munkássága. Hankiss János tudományos munkássága 25. évfordulója alkalmából közzétettek volt tanítványai. Debrecen 24 l. — Ism. EPhK. 252. l.
- Kovai Lőrinc.* A ponyvaregény élményalapja. Népszava. 37. sz.

Kovalovszky Miklós. Budapest és az irodalmi decentralizáció. *Diarium.* 49—53. l.

U. az. Népiesség és műveltség. *Nemzeti Ujs.* 55. sz.

Kozáky István. A haláltáncok története. III. rész. A mai haláltánc. *Bibliotheca Humanitatis Historica.* VII. 2°. 269 l. — *Ism. Révay József.* *Bpesti Szemle.* 263. köt. 126—128. l.

Kozocsa Sándor. Az 1940-ik év irodalomtörténeti munkássága. *Szakkönyvészeti Dolgozatok az Országos Széchenyi Könyvtárból.* 2. sz. 58 l. — *Ism. Galambos Gruber Ferenc.* *Kat. Szemle.* 252. l.

U. az. Irodalomtörténeti repertórium. Az 1941-ik év irodalomtörténeti munkássága. *IK.* 215—236.; 319—348.; 409—436. l. — *Klly. is.* *Szakkönyvészeti Dolgozatok az Országos Széchenyi Könyvtárból.* 3. sz. 80 l. — *Ism. P. Lloyd.* 84. esti sz.

U. az. L'odierna letteratura ungherese. *Termini.* (Fiume.) 1461—1462. l.

U. az. *Magyar Könyvészet.* 1911—1920. II. köt. L.—Z. 558 l.

U. az. A mai magyar irodalom. *Pásztortűz.* 243—246. l.

Kristóf György. Az 1849-diki Hadi Lap történetéhez. *M. Könyvszemle.* 301—304. l.

U. az. Királyhágón inneni írók Erdélyben. *Kolozsvár.* 252 [2] l. — *Ism. —ry.* *Irodört.* 198—199. l. — *Szily Ernő.* *Kalangya.* 525—526. l. — *Walter Gyula.* *Erdélyi Szemle.* 8. sz. — *Havas István.* *Koszoru.* 9. köt. 30—32. l. — *Vincze László.* *Sorsunk.* 488. l.

U. az. Tudományos intézetek Erdélyben 1919-ig. *Erdélyi Múzeum.* 104—131. l. — *Klly. is:* *Erdélyi Tudományos Füzetek.* 135. sz. 30 l. — *Ism. g. l.* *Láthatár.* 190—191. l. — (w. gy.) *Erdélyi Szemle.* 6. sz. — *Keresztény Magvető.* 153. l. — *Miklós Róbert.* *Sorsunk.* 489—490. l.

Kronikás. Magyar írás, magyar jövő. *Ujs.* 200. sz.

Kunszery Gyula. „Kamarai gondolat”. *Jelenkor.* 4. sz.

U. az. Magyar írók bűnperei. 63 [1] l. — *Ism. Cs. G. K.* *Irodört.* 201. l. — *Borbély László.* *M. Prot. Lapja.* 80. l. — *Jelenkor.* 18. sz. — *Antal László.* *U. o.,* 23. sz. — (p. i.) *Ujs.* 274. sz. — (l.) *P. Hirl.* 218. sz.

U. az. A szellem szabadságának hősei. *Jelenkor.* 10. sz.

Kühner Béla. Magyar szellemi élet a Bácskában. *Kelet Népe.* 1. sz.

Laczkó Géza. *Kenesei Helikon.* Pest. 211. sz.

Lajos Árpád. A magyar nép játéka. 136 l. — *Ism. (Zs. V.) Ung. Jahrb.* 353. l.

Lakatos Emilia. *Bábszínház.* 148 l. — *Ism. Galambos Gruber Ferenc.* *Kat. Szemle.* 128. l.

Lakatos István. A kolozsvári színház és a zene. *Erd. Helikon.* 330—334. l.

Lám Frigyes. Győr a magyar regény- és novellairódalomban. *Győri Szemle.* 71—91.; 106—121.; 153.; 170—180. l.

U. az. *Neue ungarische Lyrik.* 93 l. — *Ism. l. z.* *Bpesti Szemle.* 263. köt. 379—380. l. — *Kemény Gábor.* *Donauropa.* 953—954. l. — *Ungarn.* 767. l. — (u. a.) *Nemzeti Ujs.* 277. sz. — (bey.) *Uj Magyarország.* 265. sz. — m. n. *P. Lloyd.* 291. reggeli sz.

Lányi Viktor. A Kolozsvári Nemzeti Színház jelene és jövője. *P. Hirl.* 119. sz.

Lékai Lajos. A magyar történetírás 1790—1830. 205 [1] l. — *Ism. Csapodi Csaba.* *Irodört.* 151. l. — *Meszlényi Antal.* *M. Kultúra.* II. 34. l. — *Tóth László.* *Kat. Szemle.* 250—251. l. — *M. Szemle.* 43. köt. 223. l. — *Mihályi Ernő.* *Pannonhalmi Szemle.* 296—297. l.

Léngyel Balázs. Hetven év márciusi ünnepén. *Ország Útja.* 104—108. l.

U. az. A mai népiesség. *Jelenkor.* 8. sz.

- Lesi Viktor.* A Frankenburg-féle Életképek. Debrecen. 78 l. —
Ism. Dezsényi Béla. Irodort. 149—150. l.
(—logh.) Külső-Kolozsvár megjelenik az irodalomban. M. Nemzet
31. sz.
Longhy A. István. 150. évéhez érkezett a kolozsvári magyar szín-
játszás. Erdélyi Szemle. 11. sz.
Losonczy Géza. Magyar írók új utakon. Népszava. 80. sz.
U. az. Parasztzínpad és munkásszínjátszás 1942-ben. Népszava.
94. sz.
Lovass Gyula. A magyar novella új útjai. M. Nemzet. 225. sz.
U. az. Metaforitisz. M. Szemle. 42. köt. 218—222. l.
U. az. Modoros elmélkedés a modorosságról. Diárium. 198—201. l.
U. az. A novella. Diárium. 37—40. l.
Lölkös István. A kritika nehézségei. M. Nemzet. 78. sz.
Lukács Gáspár. Menekülés az irodalomban. Diárium. 103—104. l.
U. az. A parasztregeény, mint korjelenség. Kat. Szemle. 261—266. l.
Lukács József. Előkerült a „Csiki Gyutacs” két száma. M. Könyv-
szemle. 50—52. l.
U. az. Katonai hírlapok. M. Könyvszemle. 290—300. l.
U. az. A magyar katonai hírlapok és folyóiratok bibliográfiája II.
Rákóczi Ferentől napjainkig. (1705—1941.) — Ism. M. K. Diárium. 315.
l. — (s—y.) P. Hírl. 93. sz. — V. L. Esti Magyarország. 92. sz.
U. az. Újságíró-katonák a 48-as szabadságharcban P. Hírl. 291. sz.
—lyi—os. Erdélyi költők. Népszava. 207. sz.
Madarász István. Minden író apostol, aki nemes hivatásnak tekinti
munkáját. Nemzeti Ujs. 59. sz.
Makay Gusztáv. Forma és tartalom. Diárium. 221—223. l.
U. az. Hány új könyv jelenik meg évente? Élet. 186—187. l.
U. az. „Irodalomnépszerűsítés”. Vigilia. 343—352. l.
U. az. Krisztusok árulása. M. Szemle. 43. köt. 296—302. l.
U. az. A magyar szellemi élet decentralizációja. Diárium. 29—32. l.
Makkai Sándor. Szellemi vezetés. Hítel. 129—132. l.
U. az. Unser literarisches Leben. P. Lloyd. 14. reggeli sz.
Márai Sándor. Előszó az idényhez. P. Hírl. 193. sz.
U. az. Gondolatok a könyvtárban. P. Hírl. 122. sz.
U. az. Kolozsvár. P. Hírl. 133. sz.
U. az. A könyvbarát. P. Hírl. 125. sz.
U. az. Magyar könyv és Európa. P. Hírl. 82. sz.
Marék Antal. A Felvidék, Erdély és a Délvidék irodalma. Közmű-
velődés Könyvei. 1. sz. 64 l. — Ism. k. g. Láthatár. 111. l. — Sziklay
Ferenc. Uj Magyar Museum. 1. köt. 160—163. l. —y. P. Lloyd. 62.
esti sz. — Ujs. 55. sz.
U. az. Magyar írók gyermekévei. M. Album. 6. köt. 25—32. l.
Martinkó András. Irodalomszemlélet a központban és vidéken. Diá-
rium. 244—248. l.
U. az. A novella és a magyar novella. Diárium. 83—86. l.
U. az. Rádió, irodalom, közönség. Uj Magyar Museum. 1. köt.
119—125. l.
U. az. A tanárság és a kulturális decentralizáció. Diárium. 99—103. l.
Máthé Klára. A színházi év első negyede. Prot. Szemle. 360—364. l.
U. az. Színházi szemle. Prot. Szemle. 111—113. l.
U. az. Színházzárás után. Prot. Szemle. 212—215. l.
Máthé Dezső. A nemzetek hivatása — és az íróké! Népszava. 105. sz.
Mátrai László. Élmény és mű. 202 l. — Ism. Faraő L. Helicon.
183—184. l. — Eckhardt Sándor. EPhK. 110—113. l. — Báró Branden-
stein Béla. Athenaeum. 97—98. l.
U. az. Tudomány és irodalom. M. Csillag. I. 102—105. l.
Mátyás Ferenc. A népi írók és a műveletlenség. Nemzeti Ujs. 49. sz.

- Meggyes Ede.* Magyar Parnassus. Tükör. 308—309. l.
- Merényi Oszkár.* Irodalom és nemzeti szellem. Szabolcsi Szemle. 103—130. l.
- U. az.* A magyar klasszicizmus. Debreceni Szemle. 217—235.; 265—280. l.
- Meskó Barna.* A magyar vidék kulturális megerősítése. Diárium. 121—122. l.
- Mészáros Hugó.* „A végek éneke”. Irott kö. 3. sz.
- Mészöly Dezső.* Villon Magyarországon. Nép és Nyelv. 51—142. l. Önállóan is: 94 l. — t. P. Lloyd. 263. reggeli sz.
- Mészöly Gedeon.* Az „Ó-Magyar Mária-siralom” betűjének értelmére vezető kalauz. Nép és Nyelv. 155—176. l.
- Mitrovics Gyula.* A műalkotás szemlélete. XVI., 334 l., 43 l. — Ism. K. J. Új Idők. I. 376. l. — (fa.) Zempléni Fáklya. 3—4. sz. — Bucsay Mihály. M. Pedagogia. 127—130. l. — Vajthó László. Bpesti Szemle. 262. köt. 313—316. l. — Pogány Ö. Gábor. Prot. Szemle. 150—152. l.
- (m. j.) Délvidéki irodalmi parlament.* P. Hírl. 196. sz.
- Molnár József.* Bereg Náni és Szabó Vilma balladájához. Ethnographia-Népelet. 50—52. l.
- Molnár Pál.* Debrecen a magyar irodalom történetében. Debrecen. 160 l. — Ism. Sziklay Ferenc. Új Magyar Museum. 1. köt. 165—166. l.
- U. az.* Debrecen a régi magyar irodalomban. Révész Imre előszavával. Magyar Irodalmi Ritkaságok. — Ism. Törös László. Prot. Tanügyi Szemle. 113—114. l. — vl. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 75. köt. 151. l.
- Molnár Zoltán.* A renaissance-kutatás útja és eredményei. Szellem és Élet. 117—165. l.
- Molter Károly.* A kritikus kispolgár. Népi Magyarság. I. köt. 31—35. l. és Erd. Helikon. 405—409. l.
- U. az.* A magyar nép az új magyar regényben. M. Album. 6. köt. 16—25. l.
- Monoki István.* A magyar időszaki sajtó a román uralom alatt. 1919—1940. XI., 266 [2] l. — Ism. Szemző Pirokska. Láthatár. 328. l. — Gorupp Alisz. M. Könyvszemle. 84—86. l.
- Moritz Giorgio.* Leopardi é i poeti ungheresi. Termini. (Fiume.) 1310—1311. l.
- Muhi János.* A Délvidék szellemiségének alakulása. Kalangya. 512—513. l.
- Nábrádi Mihály, vitéz.* A magyar írói életrajz. Debrecen. 84 l. — Ism. Nagy István. IK. 313—315. l.
- Nagy Adorján.* Az új színész-nemzedék. M. Szemle. 43. köt. 331—335. l.
- Nagy Miklós.* Erdély öröksége. Bpesti Szemle. 263. köt. 52—59. l.
- Nagy Miklós.* Írók sorshivatásuk mérlegén. M. Kultúra. II. 16—19. l.
- Németh Antal.* Erdélyi drámai irodalom a Nemzeti Színházban. Hítel. 180—182. l.
- Németh László.* Akik tanultságból élnek. Népi Magyarság. II. köt. 49—52. l.
- U. az.* Készülődés. — Ism. Vass László. Új Élet. 64. l. — Takács Vilmos. Piarista Öregdiák. 61. l. — Kovács Endre. Prot. Szemle. 57—59. l. — 8 Órai Ujs. 18. sz.
- U. az.* Kisebbségben. 1—4. köt. — Ism. Lékó Béla. M. Kultúra. II. 172—173. l.
- U. az.* Mély magyarság. M. Csillag. I. 257—262. l.
- Nyirő, Josef.* Siebenbürgen und die ungarische Dichtung. Ungarn. 461—467. l.
- ó. Munkás a színpadon. Népszava. 88. sz.

- Ortutay Gyula.* Tréfásszavú magyarok. (Vidám népmesék.) *Pohárnok* Zoltán. metszeteivel. — *Ism. Tükör.* 309. l. — *Ungarn.* 507. l.
U. az. Le folklore hongrois entre l'Orient et l'Occident. *Nouv. Revue de Hongr.* 66. köt. 54—61. l.
- Otrokocsi Nagy Gábor.* A „csittvári krónikák”. *Prot. Szemle.* 82—86. l.
U. az. A közösségi igény irodalma. *Prot. Szemle.* 364—368. l.
U. az. Református kollégiumi diákirodalom a felvilágosodás korában. (Öntudatlan népiesség kéziratok gyűjtemény-irodalmunkban.) *Debrecen.* 89 [1] l. — *Ism. Zsigmond Ferenc.* IK. 98—100. l. — *H. V. Debreceni Szemle.* 44. l. — *Ember Ernő.* *Debreceni Szemle.* 191. l. — *Eber János.* *Nevelésügyi Szemle.* 132—134. l. — *U. az.* *Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl.* 75. köt. 267—268. l.
- Ottó Ferenc.* Vallomás a Mária-siralomról. *Vigília.* 314—319. l.
Östör József. Az utolsó szó. *Tükör.* 386—388. l.
Ósz János. A csudatáska. *Eredeti székely népmesék.* 193 l. — *Ism. (c. g.) Nouv. Revue de Hongr.* 66. köt. 192. l. — *Danczi Villebald.* *Kat. Szemle.* 153. l. — *Fényi András.* *Vigília.* 187—188. l.
- Pais Dezső.* A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése. *M. Nyelv.* 159—162. l.
U. az. A Jókai-kódex hasonmás-kiadása. *M. Nyelv.* 175—178. l.
Paku Imre. A magyar novella. *Diárium.* 150—153. l.
U. az. Városaink és művelődésünk. *Diárium.* 25—29. l.
Pap Károly. A Debreceni Csokonai Kör történetéhez. *Irodört.* 77—86. l. — *Klly.* is: *Az Irodalomtörténet füzetei.* 9. sz. 12 l.
Papp Antal. Az irodalmi ízlés egy évtizede. *M. Nemzet.* 30. sz.
U. az. Régi színész — mai közönség. *M. Nemzet.* 11. sz.
Parajdi Incze Lajos. Azok a mai magyar festők. *Erd. Helikon.* 63—64. l.
U. az. Irodalmunk túl a feleken. *Pásztortűz.* 470—473. l.
U. az. Giono és a magyar népiesség. *Erd. Helikon.* 96—102. l.
Passuth, Ladislas. Le Hamlet de Transylvanie. *Nouv. Revue de Hongr.* 66. köt. 81—87. l.
Pataki József. Másfél évszázados az erdélyi játékszín. *Uj Magyarorság.* 253. sz.
Pável Agoston. Szibinyánin Jankó és Szmederevác Gyorgye. *Délvidéki Szemle.* 223—226. l.
Pavolini, Paolo Emilio. *Liriche ungheresi in italiano.* *Corvina.* 562—565. l.
Pénzes Balduin. Magyar kolostori biedermer. *Pannonhalmi Szemle.* 151—160. l.
U. az. Magyar szentimentalizmus. *M. Szemle.* 43. köt. 218—220. l.
Petró Sándor. Irodalmi hatások a XIX. század második felének egyházi énekköltészetében. *Magyarságtudomány.* 235—247. l.
Pintér Géza. Népi irok, „népi” irodalom. *Népszava.* 230. sz.
Pintér Jenő. Magyar Irodalomtörténete. *Tudományos rendszerezés.* VIII. kötet. A magyar irodalom a XX. század első harmadában. (I.—II.) 1419 [1] l. — *Ism. Kozocsa Sándor.* *Irodört.* 31—34. l. — *U. o.,* 113—114. l. — *Kéky Lajos.* IK. 305—308. l. — (J. v. F.) *Ung. Jahrb.* 335—336. l. — —én— *Bpesti Szemle.* 262. köt. 180—184. l. — *Hankiss János.* *Debreceni Szemle.* 190—191. l. — (snl.) *Erdélyi Szemle.* 11. sz. — *Koszoru.* 8. köt. 188—189. l. — *Bartha József.* *A Cél.* 85—89. l. — *Agárdi László.* *M. Középiskola.* 90—93. l. — *Rubinyi Mózes.* *Keresk. Szakotk.* 49. évf. 167—168. l. — *Keresztury Dezső.* *M. Csillag.* II. 351—353. l. — *Fabián István.* *Sorsunk.* 390. l. — *Bánkúti Dezső.* *Prot. Tanügyi Szemle.* 45—46. l. — *Brisits Frigyes.* *Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közlöny.* 75. köt. 199—201. l. — *Bodor Aladár.* *M. Nemzet.* 6. sz. — *Kemény István.* *U. o.,* 23. sz. — *L. V. P. Hirl.* 13. sz. —

Pusztai Sándor. Nemzeti Ujs. 53. sz. — Földi Mihály. Ujs. 37. sz. — Havas István. Polgári Isk. Tanáregyes. Közl. 3. sz. — Ilkőy Sándor. M. Iparoktatás Tanárainak Közlönye. 2. sz. — Halmi Bódog. Budai Krónika. I. 21. sz.

U. az. A magyar irodalom története. 1—2. köt. [2. kiad.] 571., 654 l. — Ism. Irodört. 161. l. — k. i. Mai Nap. 121. sz. — Nemzeti Ujs. 139. sz. — Esti Kurír 122. sz. — Ujs. 123. sz.

Pogány Béla. Von Széphalom nach Pest. P. Lloyd. 35. reggeli sz. *Pongrácz Alajos.* Árpádházi Boldog Margit régi olasz legendagyűjteményekben. Bp., XI. ker. Szent Margit leánygimn. Évk. 5—16. l.

Posonyi Erzsébet. A Tar Lőrinc-monda és a Szent Patrik purgatóriumi víziók keletkezése. Magyarságtudomány. 26—54.; 195—224. l. — Klny. is.

Possonyi László. Irodalmi partizánharcok. Vigilia. 163—167. l.

Pruzsinszky, Johann. François Coppée in Ungarn. P. Lloyd. 91. esti sz.

Pukánszky Béla. Deutsch-ungarische Spannungen und Begegnungen. Ungarn. 449—460. l.

Pukánszkyne Kádár Jolán. Erdélyi színjátszás. Erd. Helikon. 261—266. l.

U. az. A Nemzeti Színház százéves története. I. kötet. IX., 581 [3] l. — Ism. Staud Géza. Irodört. 36—37. l. — (L. H.) Ung. Jahrb. 336. l. — Solt Ándor. IK. 401—403. l. — H.V. Debreceni Szemle. 43—44. l. — Szabó Lajos. Erd. Helikon. 356—362. l. — M. Császár Edit. Századok. 218—227. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 28—29. l.

U. az. Schillers „Wallenstein“ im ungarischen Nationaltheater. Ungarn. 96—101. l.

U. az. Siebenbürgisch-ungarische Schauspielkunst. Ungarn. 274—280. l.

Pusztai Sándor. Negyvenéves a Zászlónk. Kat. Szemle. 45—47. l.

Pusztai P. József. A tízéves „Láthatár“. Sorsunk. 145—146. l.

(r.) Erdélyi írói Budapesten. Ujs. 82. sz.

(r.) Száz Tükör számokban. Tükör. 49. l.

Rácz István. A „Diárium“ a szellemi decentralizációról. Sorsunk. 218—220. l.

Radó Polikárp. Adalékok a magyar liturgiátörténet bibliográfiájához. Pannonhalmi főapátsági Szt. Gellért Főiskola Évkönyve. 60—98. l.

Raichle, Walter. Das ungarische Zeitungswesen. Seine Entwicklung bis zum Jahre 1938. Berlin. (1939.) 152 l. — Ism. Dezsényi Béla. Századok 121—122. l.

Ravasz László. Forradalmak a szó birodalmában. Koszoru. 8. köt. 129—134. l.

Rédey Tivadar. Az év magyar drámatermése. Jelentés az 1942. évi Vojnits-jutalomról. Bpesti Szemle. 263. köt. 302—310. l.

U. az. Jelentés az 1942. évi Vojnits-jutalomról. Akad. Ért. 243—252. l.

U. az. Színházi tükrök. Tükör. 306—307. l.

Régész. A Népszava szerkesztői 60 évvel ezelőtt. Népszava. 213. sz.

Réti L. Pál. Színészvásár. (Emlékezések.) Herczeg Ferenc előszavával. — Ism. (v.) M. Nemzet. 151. sz.

Révay József. Írók, kéziratok, gépek. Tükör. 86—88. l.

Révészlmre. A debreceni kollégium és a magyar lélek. Prot. Szemle. 65—70. l.

Révay Kornél. Magyar breviárium. 466 l. — Ism. Tükör. 350. l. — Madácsy László. Délvidéki Szemle. 493. l. — M. Nemzet. 119. sz. — Nemzeti Ujs. 122. sz. — Új Nemzedék. 121. sz. — 8 Órai Ujs. 282. sz.

- Rexa Dezső.* Az első dramaturg-kérdés a Nemzeti Színházban. IK. 77—84. l.
- Rezek S. Román.* Egy bíráló jegyzeteiből. Irott kö. 6. sz.
- Róka Zoltán.* Ósrégi gyermekmondókák. Tükör. 355—356. l.
- Rónay György.* Egyházi irodalom és műveltség Szent Istvántól Kálmán király haláláig. Theologia. 145—155.; 258—264. l.
- U. az.* Magyar költők 1942-ben. Vigília. 105—112. l.
- U. az.* Magyar regény — európai regény. Sorsunk. 267—270. l.
- U. az.* A regény és a kor. Vigília. 376—379. l.
- (—r-ő.) A magyar toll, a magyar kardért. Koszoru. 8. köt. 169—170. l.
- (—s.) Az első magyar szabadtéri előadás. P. Hírl. 157. sz.
- Sándor István.* Főuraink a felvilágosodás korában. IK. 237—255. l.
- U. az.* Szeged és a decentralizáció. Diárium. 73—76. l.
- Sárkány Oszkár.* Magyar tájszemlélet. Magyarságtudomány. 248—269. l.
- Sashegyi Oszkár.* Kalendáriumok cenzúrája. M. Könyvszemle. 18—26. l.
- U. az.* Német felvilágosodás és magyar cenzura. 1800—1830. 105 l.
- Ism. (L. H.) Ung. Jahrb. 335. l.
- Schöpflin Aladár.* Az erdélyi irodalom alkotó része a magyar irodalomnak. Erd. Szemle. 1. sz.
- U. az.* Száz tükör. Tükör. 47—49. l.
- Sebestyén Géza.* Könyv a falun. M. Szemle. 43. köt. 243—249. l.
- Semethay József.* Az író keresi az élet értelmét. Új Élet. 106—110. l.
- U. az.* A költő és a táj. Új Magyar Múzeum. 1. köt. 52—60. l.
- U. az.* Új parasztszemlélet felé. Új Élet. 182—186. l.
- U. az.* A felvidéki irodalom. Új Élet. 22—24. l.
- Seres József.* Decentralizáció és népműveltség. Diárium. 105—106. l.
- s. g. Stagione teatrale ungherese. 1942—43. Corvina. 501—502. l.
- Siklóssy László.* Az országgyűlési beszéd útja. Kornis Gyula előszavával. 605 l. — Ism. Kéky Lajos. IK. 213—214. l.
- Sinka, Stefano.* I poeti popolari ungheresi. Termini. (Fiume.) 1290—1291. l.
- Sinkó Ferenc.* Célpont: a népi irodalom. Új Élet. 11—12. l.
- U. az.* Kritika, fiatalság, katolicizmus. Új Élet. 161—163. l.
- U. az.* Kritika, propaganda, baksis. Új Élet. 54—55. l.
- U. az.* Színház. Új Élet. 12—16. l.
- Sirola, Gino.* Breve introduzione alla lettura dei poeti moderni magiari. Termini. (Fiume.) 1214. l.
- U. az.* Néhány szó a modern magyar költőkről. Termini. (Fiume.) 1187. l.
- (snl.) Szellemi életünk új irányvonala. Erdélyi Szemle. 2. sz.
- Solt Andor.* A drámaíró. Esztétikai Szemle. 26—31. l.
- Solymossy Sándor.* A magyar csodaszarvas-monda. Magyarságtudomány. 157—175. l.
- Somody István.* Aki megteremtette a Nemzeti Színház múzeumát. Magyarság. 37. sz.
- Somos Elemér.* A „Magyar Album” hivatása. M. Album. 6. köt. 4—5. l.
- Sötér István.* Egy elfeledett műfaj: a tárca. M. Nemzet. 226. sz.
- U. az.* Francia-magyar művelődési kapcsolatok. A Magyar Szemle Társaság Kincsestára. 133. sz. 80 l. — Ism. EPhK. 252. l. — K. Gy. Jelenkor. 16. sz. — Gál István. Külügyi Szemle. 203. l. — Semjén Ferenc. Sorsunk. 145. l. — —d.—t. Kat. Szemle. 95. l. — M. Szemle. 42. köt. 224. l.
- U. az.* Francia szellem a régi Magyarországon. 43 l. — Ism. —h —a. M. Középskola. 174—175. l.

- Spectator*. Erdély öröksége. M. Nemzet. 283., 289. sz.
- ss. Einsame Ungarn. P. Lloyd. 79. reggeli sz.
- Staud Géza*. A dramaturg munkája. M. Nemzet 242. sz.
- U. az.* Dramaturgiai vázlatok. 113 l. — Ism. —h.—a. M. Középiskola. 157—158. l. — Kolozsvári Grandpierre Emil. M. Csillag. I. 113—114. l.
- U. az.* Egy dramaturg élményeiből. Élet. 328—330. l.
- U. az.* A klasszikus színházi műsor. Élet. 999—1001. l.
- U. az.* A magyar színjátszás. M. Szemle. 43. köt. 47—56. l.
- U. az.* A Nemzeti Színház száz éve. M. Szemle. 42. köt. 163—168. l.
- (sugó.) *A maszk*. P. Hírl. 48. sz.
- Supka Ervin*. Újabb adalékok az 1848/49. évi hírlapirodalom könyvészetéhez. M. Könyvszemle. 185—188. l.
- Szabédi László*. Könyvnapok — 1942. Hítel. 184—185. l.
- Szabó Dénes*. A kódexkiadások kérdéséhez. Magyarságtudomány. 450—451. l.
- Szabó Ferenc*. Utazás a ponyva körül. Híd. 12. sz.
- Szabó Géza*. Geschichte des Coetus an der Universität Wittenberg 1555—1613. Halle a. d. Saale. 158 l. — Ism. (K. P.) Ung. Jahrb. 351—352. l.
- Szabó István*. Helicon. Erd. Helikon. 127—128. l.
- U. az.* „Írók irjanak a tömegeknek”. Mai Nap. 33. sz.
- U. az.* A kolozsvári színjátszás mai kérdései. Hítel. 158—165. l.
- U. az.* Miről vallanak a régi könyvek? Mai Nap. 22. sz.
- U. az.* A színház- és zeneművészeti kiállítás. Erd. Helikon. 419—420. l.
- Szabó Lajos*. A 150 éves kolozsvári színjátszás. Termés. Őszi. sz. 124—131. l.
- Szabó Lajos, Hontvári*. Korszellem és erkölcs a modern irodalomban, színház, film világában. Nemzeti Figyelő. IV. 5. sz.
- Szabó László, Cs.* Haza és nagyvilág. (Írások.) 360 l. — Ism. K. B. Nemzeti Ujs. 288. sz. — J. V. Ujs. 274. sz. — D. V. Keresztúry. P. Lloyd. 283. reggeli sz. — Márai Sándor. P. Hírl. 285. sz.
- U. az.* Lélek a kövek közt. Tükör. 2—3. l.
- U. az.* Márciusi szél. M. Csillag. I. 129—136. l.
- Cs. Szabó Kálmán*. Az én postakocsim. Tükör. 14—17. l.
- Szabó Lőrinc*. Csokonai-napok Debrecenben. Gondolatok egy írói ankéton. Új Idők. II. 249—251. l.
- U. az.* Magyar írók Bulgáriában. Esti Magyarország. 66. sz.
- Szabó Mihály*. A magyar színjátszás megindulása és az olasz irodalom. EPhK. 344—351. l.
- Szabó Pál, vitéz*. A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága. Pécs. 1103 l. — Ism. Sz. Z. Láthatár. 351. l.
- Szabó Zoltán*. A költők és a halál. Jelenkor. 15. sz.
- U. az.* A könyvnap problémája. M. Nemzet. 137. sz.
- U. az.* A könyvnap termés. M. Szemle. 43. köt. 35—41. l.
- U. az.* Parasztok. (Antológia.) 240 l. — Ism. (v—v.) Népszava. 289. sz.
- U. az.* A sajtó meg a könyv. M. Csillag. II. 28—40. l.
- Szakasits Antal*. Az ifjúsági irodalom válsága. Népszava. 207. sz.
- Szalatnai Rezső*. Cseh érdeklődés a magyar irodalom iránt. Láthatár. 132—133. l.
- U. az.* Szlovákiai magyar irodalmi füzetek. Kalangya. 472—474. l.
- Szánthó Dénes*. Keresztül-kasul félszáz színházi estén. M. Nemzet. 128. sz.
- Szarvasi Margit*. Magánkönyvtáraink a XVIII. században. 151 l. — Ism. Galambos Ferenc. Irodört. 153. l. — F. V. Südost-Forschungen. 704. l.

- Szász Károly*. A magyar dráma története. 352 l. — Ism. (E. L.) Ung. Jahrb. 337. l.
- U. az.* A színész alkotása. Uj Idők. II. 696. l.
- Szatmári Tibor*. Decentralizáció az olvasó szemszögéből. Diárium. 76—77. l.
- Szekerés Margit*. Ismeretlen magyarországi hírlapok, vicclapok, szemlék az Országos Széchenyi Könyvtár hírlaptárában. M. Könyvszemle. 189—193. l.
- Szemző Piroska*. A Pester Sonntagsblatt. A sajtó. 2—3. sz.
- U. az.* A „Pester Zeitung”. 40 l. — Ism. Dezsényi Béla. Irodört. 102. l. — Ungarn. 575. l.
- U. az.* Peter J. N. Geiger és Heckenast Gusztáv könyvillusztrációknak történetében. M. Könyvszemle. 267—289. l. — Klny. is.
- Szendrey Zsigmond*. Mutató az Ethnographia-Népelet 1—50. évfolyamához. 74 l.
- Szentimrei Jenő*. Gyökereit keresi egy színház. M. Nemzet. 50. sz.
- U. az.* A Helikon megszólalt. M. Nemzet. 191. sz.
- Szent-Iványi Béla és Papp Zoltán*. Hundert Jahre Bund ungarischer Hochschüler Berlin. Ung. Jahrbücher. 1—28. l.
- Szij Rezső*. Az új magyar könyvkiadás. Irott kö. 6. sz.
- Sziklay János*. A ponyva és a sajtó. A sajtó. 7. sz.
- Sziklay, Ladislao*. I problemi della storia della letteratura nell'Europa Centro-Orientale. Helicon. 171—176. l.
- U. az.* Die slovakische Literatur in der ungarischen Literaturwissenschaft. Donauropa. 366—373. l.
- U. az.* Az Uj Magyar Museum. Diárium. 241—243. l.
- Szinnyei Ferenc*. Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban. II. köt. 748 l. — Ism. Semjén Gyula. EPhK. 227—229. l. — Rubinyi Mózes. Keresk. Szakokt. 49. köt. 205. l. — Kozocsa Sándor. Kat. Szemle. 308—309. l. — Ungarn. 507—508. l. — K. D. Prot. Szemle. 29—30. l. — Fritz Valjavec. Südost-Forschungen. 720. l.
- Szirkib Ferenc*. Az angol nyelv terjeszkedése Magyarországon 1914-ig. Kecskemét. 71 l. — Ism. Batizi László. Irodört. 152. l.
- Szitnyai Zoltán*. Egy elkésett nemzedék. Pest. 71. sz.
- U. az.* Az ember és a műve. Pest. 43. sz.
- U. az.* A magyar író kenyere. Pest. 36. sz.
- Szombathy János*. A kantai minorita iskoladramák. Irodört. 187—188. l.
- Szotyori Nagy Endre*. A kolozsvári Nemzeti Színház új örökös tagjai. Erdélyi Szemle. 12. sz.
- Szücs László*. Dramaturgia és kozmetika. Tükör. 32—33. l.
- U. az.* Nagyt-látó, nagyt-halló közönség. M. Csillag. II. 327—331. l.
- U. az.* A klasszikus műsor kérdése. Tükör. 347—348. l.
- t. Der Vergessenheit entrissen...* P. Lloyd. 174. reggeli sz.
- Takács Imre, P.* Magyar ferences aszketikus élet és aszketikus kiadványok különös tekintettel a XVII. és XVIII. századra. 103 l. — Ism. P. Pflieger Farkas. M. Könyvszemle. 451—452. l.
- Takáts Gyula*. Vidéki hozzászólás a decentralizációhoz. Diárium. 53—55. l.
- Tamási Aron*. Divatos népiség. Hitel. 517—522. l.
- U. az.* Erdélyi jelentés a magyar szellem küzködéseiről. Klny. a Hitelből. — Ism. K. P. Lloyd. 79. reggeli sz.
- Tardos-Katona András*. Egy irodalmi előadássorozat tanulságai. Népszava. 253. sz.
- (te.) Írói álnevek. P. Hírl. I. 24. sz.

- T. E. Szabadtéri előadások a múlt században Magyarországon. P. Hírl. 159. sz.
- Tempetői.* Az elsodort ponyva. M. Nemzet. 243. sz.
- U. az.* A költő, a sorsnarag és a korszellem. M. Nemzet. 278. sz.
- U. az.* Költő a színpadon. M. Nemzet. 283. sz.
- Thurzó Gábor.* Egyes szám első személy. Vigília. 203—206. l.
- U. az.* Kóvér könyv, sovány olvasó. Diárium. 195—197. l.
- U. az.* A lant és a húrjai. Vigília. 403—406. l.
- U. az.* A színházi év. Élet. 522—523. l.
- T. K. Balatoni rímhumor.* Uj Idők II. 173—174. l.
- U. az.* Írók a gasztronómiában. Uj Idők. II. 475—476. l.
- U. az.* Magyar irodalmi hamisítások és pseudonimák. Ujs. 293. sz.
- Tóth, Ladislao.* La lirica moderna ungherese. Termini. (Fiume.) 1269—1271. l.
- Tóth László.* Erdélyi biedermeier. Széphalom. 3—19. l. — Klny. is: Széphalom-könyvtár. 33. sz. 19 [1] l. — Ism. Cs. Gárdonyi Klára. Irod-tört. 198. l. — M. Kultúra. II. 144. l.
- Tóth László.* A közélet és a magyar író. Nemzeti Ujs. 271. sz.
- U. az.* Népi vagy nemzeti irodalom. Nemzeti Ujs. 180. sz.
- U. az.* Sajtó és névtelenség. Nemzeti Ujs. 31. sz.
- U. az.* Színház és drámaírá. Nemzeti Ujs. 156. sz.
- Tóth Mike.* A magyar jezsuiták irodalmi tevékenysége. 1853—1934. — Ism. Gyenis András. M. Kultúra. II. 160. l.
- Tóth Zoltán.* A Hartvik-legenda kritikájához. 131 l. — Ism. Gálos Rezső. IK. 400—401. l.
- Trencsényi-Waldapfel Imre.* Erasmus és magyar barátai. Officina Képeskönyvek. 30—31. sz. 110 l. — Ism. Kardos Tibor. Irod-tört. 199—200. l. — Gyulai Ágost. M. Pedagógia. 130—133. l. — Taborsky Ottó. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 75. évf. 151—152. l.
- U. az.* Les efforts politiques d'Érasme en Hongrie. Nouv. Revue de Hong. 67. köt. 148—158. l.
- U. az.* Pest-Budai Múzsá. 68 l. — Ism. (—y.) Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közlöny. 76. köt. 24. l. — Makay Gusztáv. Diárium. 136—137. l. — Nemzeti Ujs. 88. sz.
- Tr. Z.* Hol vannak példányai a Nova Posoniensianak? M. Könyvszemle. 466—467. l.
- Tuba Károly.* A ponyva és a gyermekirodalom. Népszava. 221. sz. —*tv*— Irodalom és dilettantizmus. Piarista Öregdiák. 58—59. l.
- U. Gy.* Magyar Album. Láthatár. 21. l.
- Ujvári Gyula.* Az 1940/41. iskolaévi középiskolai évkönyvekben megjelent értekezések s egyéb közlemények jegyzéke. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közlöny. 75. köt. 284—290. l.; 76. köt. 86—89. l.
- Ullein-Reviczky Antal.* A latin géniusz Magyarországon. Olasz Szemle. 329—341. l.
- Urr György.* A kisebbségi magyar könyvkiadás húsz esztendeje. Csallóközi Hírl. 14. sz.
- U. az.* Az északmagyarországi irodalom három évi termése. M. Album. 6. köt. 146—147. l.
- U. az.* A kisebbségi magyar könyvkiadás húsz esztendeje. M. Gondolat. 6—8. sz.
- U. az.* A szlovákiai magyar könyvtermelés bibliográfiája. 1939—1942. Csallóközi Hírl. 40. sz.
- Vajda Endre.* Lírai folytonosság. M. Nemzet. 222. sz.
- Vajtai István—Krammer Jenő—Janics Kálmán.* Vita a katolikus irodalomról. Új Élet. 99—103. l.
- Vajthó László.* Alkotás és önértet. Diárium. 1—4. l.
- U. az.* Halhatatlan magyar irodalom. 318 l. — Ism. (—ss.) Ung.

Jahrb. 337. l. — Brisits Frigyes. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 75. köt. 150—151. l.

U. az. Magyar idézetek könyve. 319 l. — *Ism. P. S. Élet.* 628. l. — Bihari Sándor. Láthatár. 164. l. — Szabolcsi Szemle. 63. l. — H. V. Debreceni Szemle. 284. l. — Györi Szemle. 104. l. — Mihálkó Béla. Kat. Nevelés. 165. l. — Zimándi Pius. M. Kultúra. II. 63. l. — Beke Ödön. Dunántúli Szemle. 313. l. — K. E. Kat. Szemle. 281. l. — K. Prot. Tanügyi Szemle. 168. l. — (kk.) Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közöny. 75. köt. 290—291. l. — Hegedüs Zoltán. Diárium. 125—126. l. — k. gy. Népszava. 122. sz. — Uj Nemzedék. 145. sz. — Esti Magyarországnak. 122. sz. — Esti Kurir. 122. sz.

U. az. Mit és hogyan kérdezzünk az érettségén a magyarból. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közöny. 75. köt. 182—186. l.

Valentiny Antal—Entz Géza. Az Erdélyi Múzeum név- és szakmu-tatója. 1874—1917., 1930—1937. Kolozsvár. 186 l. — *Ism. Goriupp Alisz.* M. Könyvszmlé. 328—329. l.

Valjavec, Fritz. Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. I. München. XV., 456 l. — *Ism. Gálos Rezső.* IK. 206—209. l.

Várady Imre. Erdélyi utazók Olaszországban. Olasz Szemle. 76—90. l.

U. az. „Az olasz irodalom a magyar köztudatban”. Olasz Szemle. 203—214. l.

Várdai Béla. A négyszázéves jezsuita rendről. Szent István Akad. Évk. 67—70. l. — *Klly. is:* 5 l.

✓ *Várkonyi Nándor.* Fáklyaoltás. Sorsunk. 555—558. l.

✓ *U. az.* Legendák körül. Sorsunk. 305—308. l.

U. az. Magyar katonaköltők. Pécs. 232 l. — *Ism. (ho. la.) Ung.* Jahrb. 337. l. — Ungarn. 575. l.

✓ *U. az.* Az újabb magyar irodalom. 1880—1940. 579 l. — *Ism. Bár-dosi Németh János.* Irott kö. 2. sz. ← *Herceg János.* Kalangya. 283—284. l. ← *Semjén Gyula.* M. Kultúra. II. 59—60. l. ← *Keresztúry Dezső.* M. Csillag. II. 353—358. l. ← *Fábián István.* Sorsunk. 390—394. l. — *Vajda Andre.* Diárium. 278. l.

U. az. Szellemi decentralizáció. Új Élet. 110—114. l.

Vásárhelyi Z. Emil. Kapunyítás. Páosztortúz. 412—415. l.

Vásárhelyi Júlia. Szegedi írók a színpadon. M. Nemzet. 279. sz.

Vass László. Korok és osztályok. Új Élet. 88—92. l.

Vass Péter. Írástudó piaristák a nemzeti irodalom bölcsőjénél. Nemzeti Ujs. 288. sz.

Végh György. Egy magyar költő kalandjai a magyar irodalomban. M. Kultúrszemle. 282—283. l.

Veres Péter. Városiak és falusiak. Népi Magyarság. I. köt. 13—20. l.

Veress Andre. Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anya-könyve és iratai 1221—1864. CLX., 704 l. — *Ism. Gálos Rezső.* IK. 96—98. l. — (St. B.) Ung. Jahrb. 352. l. — *Barta István.* M. Pedagógia. 147—149. l. — *Gáldi, Ladislas.* Nouv. Revue de Hong. 66. köt. 170—172. l. — *Gerezi Rabán.* Századok. 338—344. l. — *Márfly Oszkár.* Kat. Szemle. 225—231. l.

Vértés Magda. Francianyelvű színelőadások Magyarországon. Szép-halom. 66—72. l.

Vetéssy Géza. Magyar írók Széchenyi eszméinek szolgálatában. Kecskeméti ref. Tisza István gimn. évkönyve. 11—35. l.

U. az. A magyar nyelv és irodalom korszerű tanításának legfonto-sabb kérdései. Prot. Tanügyi Szemle. 121—127. l.

Vincze László. Az anekdóta nyomában. M. Nemzet. 252. sz.

U. az. Az író és a társadalom. Ujs. 51. sz.

U. az. Polgári és népi irodalom. M. Nemzet. 165. sz.

Vita Zsigmond. Erdélyi vélekedés a magyar nyelvújításról. Pász-
tortüz. 41—43. l.

(v. l.) A szlovákiai magyarság irodalmi élete. Esti Magyarország.
123. sz.

Voinovich Géza. Főtitkári jelentés. Akad. Ért. 17—21. l.

U. az. Irodalmi kérdések. Az Országos Nemzeti Klub kiadványai.
60. sz. 9 l.

Vörös Márton. A korszellem hatása a XVIII. századi pécsi irato-
kon. Sorsunk. 117—125. l.

Vucskits Jenő. Irőnevelés. Uj Magyar Museum. 1. köt. 13—24. l.

Wass Albert. Amit elmondottunk Lillafüreden s amit nem mon-
dottunk el. Termés. Őszi sz. 148—150. l.

(w. gy.) Fialtal erdélyi költők jelentkezése. Erdélyi Szemle. 6. sz.

—x— Tar Lőrinc pokoljárása... M. Nemzet. 134. sz.

Zambra Alajos. Az olasz irodalom a magyar köztudatban. Olasz
Szemle. 100—104. l.

Zemplényi István. Gondolatok a „giccs”-ről. Ujs. 289. sz.

Zimándi Pius. Magyar olvasmányok tárgyalása az alsó osztályok-
ban. Gödöllő. 42 l. — Ism. László István. Kat. Szemle. 254. l.

U. az. A magyar tanítása az ötödik osztályban. A jászvári Pre-
montrei Kanonokrend gödöllői gimn. évkönyve. 145—209. l.

Zolnai Béla. Erdélyi biedermeier. Széphalom. 81—82. l. — M. Nem-
zet. 167. sz.

U. az. Erdélyi biedermeier. M. Nemzet. 167. sz.

U. az. A magyar biedermeier. 198 l. — Ism. Vincze László. Sor-
sunk. 79—80. l.

Zsoldos Jenő. Irodalmunk új talmudszemlélete. Libanon. 16—21. l.

*** Báró Berzeviczy Vince és a magyar színjátszás. Uj Magyar
Museum. 1. köt. 179—213. l.

Anyák himnuszai. (Versek az édesanyáról.) Összeállította; *vitéz*
József Ferenc kir. hg. — Ism. (l.) P. Hírl. 126. sz. — Vörös Márton.
Sorsunk. 484. l.

Ararát. Magyar Zsidó Évkönyv. Szerk.: *Komlós Aladár.* 157 l.
— Ism. Gervai Sándor. Mult és Jövő. 191. l. — Ujs. 258. sz.

Balaton hangok. Fialtal költők versei. — Ism. B. L. M. Prot. Lapja.
88. l.

Baranyai Magyar Néphagyományok. Szerk. *Berze Nagy János.* 1—
3. köt. Pécs. XXVIII., 802, II., 623, III., 415 l. — Ism. Bartók János.
Kelet Népe. 2. sz. — Galló Pál. M. Tanítóképző. 216—217. l.

Búcsú az olvasótól. Tükör. 479. l.

A diófa árnyékában. Délvidéki elbeszélők. Szerk.: *Herceg János.*
— Ism. Szabolcsi Szemle. 180. l. — Győri Szemle. 207. l. — Kelemen
János. Jelenkor. 23. sz. — Nagy Miklós. M. Kultúra. II. 141. l. — K.
Prot. Tanügyi Szemle. 264—265. l. — Sándor István Diarium. 256—257.
l. — Esti Kurír. 221. sz. — Ujs. 283. sz. — Uj Magyarság. 254. sz. —
G. T. P. Lloyd. 251. reggeli sz. — P. Hírl. 229. sz. — Magyarság. 253.
sz. — 8 Órai Ujs. 257. sz.

Erdélyi csillagok. II. (Arcok Erdély szellemi multjából.) Szerk.:
Kovács László. Kolozsvár. — Ism. Bardócz Árpád. Erd. Helikon. 747—
748. l. — Paku Imre. Pászortüz. 509—510. l. — Erdélyi Lajos. Nép-
szava. 174. sz.

Erdélyi elbeszélők. 268 l. — Ism. (Gy. N.) Ung. Jahrb. 343. l.

Erdélyi elbeszélők válogatott munkái. *Molter* Károly előszavával.
96 l.

Felvidéki antológia. (Kasza Gyula, Cseh Mária, Kóbor K. Béla,
Dobos Árpád László, Tóth Ilus és Tanner Mária versek.) Kassa. — Ism.
B. A. M. Nemzet. 103. sz.

- Felvidéki elbeszélők válogatott munkái. Összeállította és a bevezetőt írta: *Marék* Antal. 96 l.
- Gyermek a lanton. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: *Kuszák* István. Sopron. — Ism. rj. Soproni Szemle. 227—228. l. — H. V. M. Lélek. 572. l.
- Hazai utazók Erdélyben. Kolozsvár. — Ism. R. I. Vigilia. 360—361. l. — Ungarn. 573. l. — t. P. Lloyd. 254. reggeli sz.
- Hét esztendő. A győri Kisfaludy-Kör 4 évkönyve. Szerk.: *Ujlaki Géza* és *Jenei* Ferenc. Győr. — Ism. Miklós Róbert. Sorsunk. 160. l. — Péa. Pannonhalmi Szemle. 60. l.
- Hét hang. (Szocialista költők antológiája.) — Ism. (—osztó—) Népszava. 121. sz. — Ujs. 150. sz.
- Író és a háború. Reggeli Magyarország. 266. sz.
- Az irodalom és a közönség. Magyarország. 123. sz.
- Írók a szépirodalom tükrében. Irodört. 51—52. l.
- Jókai-kódex. Codices Hungarici. 1. sz. XIV, 170 l. — Ism. Irodört. 210. l. — M. Szemle. 43. köt. 222. l. — t. P. Lloyd. 237. reggeli sz.
- Ködlövagok. Írói arcképek Szerk.: *Thurzó* Gábor. *Márai* Sándor előszavával. 348 l. — Ism. 'F. l. Irodört. 99. l. — Fényi András. Élet 73. l. — Paku Imre. Erd. Helikon. 817—819. l. — Kassai János. Új Élet. 31. l. — Nagy Miklós. Irott kő. 3. sz. — Kelemen János. Kelet Népe. 7. sz. — Mihálikó Béla. Kat. Nevelés. 164—165. l. — Göbel Emil. Sorsunk. 156. l. — Bánhegyi Endre. Prot. Szemle. 185—187. — Birkás Géza. Diárium. 139. l. — y. P. Lloyd. 94. reggeli sz. — Kállay Miklós. Nemzeti Ujs. 39. sz. — Pest. 51. sz. — S. F. Esti Magyarország. 33. sz. — Sinkó Ferenc. Reggeli Magyarország. 21. sz.
- Költészet. 1941. karácsonyára. Összeállította: *Kovalovszky* Miklós. Bevezetőt írta: *Szegi* Pál. 86 [2] l. — Ism. Sárkány Oszkár. Ország Útja. 95. l. — Gönczy Gábor. Prot. Szemle. 61—62. l. — Esti Kurír. 123. sz.
- „Költészet a dobogón”. Jelenkor. 22. sz.
- Könyv és fegyver. Új Idők. I. 610—611. l.
- Kritika és ami mögötte van. Népszava. 67. sz.
- Kritika és bunkó. Jelenkor. 7. sz.
- A kritika mögül. Népszava. 82. sz.
- Kritikusaink. Új Élet. 188—189. l.
- Magvető. A magyar irodalom élő könyve. Összegyűjtötte: *Móricz* Zsigmond. — Ism. O. N. G. Prot. Tanügyi Szemle. 91—92. l.
- Magyar írók Bulgáriában. Láthatár. 93—95. l.
- Magyar novellák bolgár nyelven. Ujs. 220. sz.
- A magyar színjátszás válságban van. Jelenkor. 4. sz.
- Mai magyar költők. Összeállította: *Vajthó* László. 187 l. — Ism. Asztalos Dezső. Láthatár. 69. l. — H. V. Debreceeni Szemle. 44. l. — Sárkány Oszkár. Ország Útja. 94—95. l. — g. l. Jelenkor. 2. sz. — Harcos Ottó. Sorsunk. 151. l. — Horváth Béla. Vigilia. 25—26. l. — Just Béla. U. ott. 26—27. l. — Gönczy Gábor. Prot. Szemle. 61. l. — Pusztai Sándor. Nemzeti Ujs. 14. sz. — Horváth Béla. U. o., 14. sz. — Ijjas Antal. U. o., 16. sz. — Vajthó László válasza. U. o., 18. sz.
- Március. Szocialista írók antológiája. — Ism. Losonczy Géza. Népszava. 72. sz.
- Mérleg. (Szocialista írók antológiája.) — Ism. sz. s. Népszava. 3. sz.
- Miért nincs ma Szegeden szabadtéri játék? M. Nemzet. 187. sz.
- A most lezárult színiévad. Jelenkor. 14. sz.
- A negyvenéves „Zászlónk”. M. Közéiskola. 33. l.
- A Nemzeti Színház évkönyve. 432 l., 50 t. — Ism. G. Staud. P. Lloyd. 254. reggeli sz. — P. Hírl. 211. sz. — E. J. Népszava. 220. sz.
- Öncélú-e az irodalom? M. Nemzet. 261. sz.
- Öt hárfá. Irodalmi antológia. — Ism. (—d.) Népszava. 55. sz.

Pacsirta dalok. A magyar népköltészet paraszti sorban élő mai költőinek verseiből, meséiből, elbeszéléseiből. Összeállította: *Meggyes Ferenc*. Kaposvár. — *Ism.* Stefan Banó. P. Lloyd. 217. reggeli sz.

A pannonhalmi főpaptsági Szent Gellért főiskola évkönyve. Közzéteszi: *Kocsis Lénárd*. Pannonhalma. 335 l. — *Ism.* Császár Ernő. IK. 211—213. l. — *EPhK.* 128. l. — *Meszlényi Antal*. *Theológia.* 273—274. l. — *Horváth Konstantin*. *Kat.Szemle.* 87—89. l. — *M. Szemle.* 42. köt. 279. l. — *Mihályi Ernő*. *Pannonhalmi Szemle.* 50—51. l.

A Petőfi Társaság költőinek antológiája. Szerkesztették: *Gáspár Jenő* és *Havas István*. 284 l. — *Ism.* M. *Nemzet.* 187. sz. — *Koszu*. 8. köt. 244—245. l.

Régi magyar húsvéti szokások. *Csallóközi Hírl.* 14. sz.

Regnum. 436 l. — *Ism.* Δ *Győri Szemle.* 103—104. l. — *Sinkó Ferenc*. *Új Élet.* 123. l. — *Pásztor Lajos*. *Századok.* 484—485. l. — *Géfin Gyula*. *Dunántúli Szemle.* 158—159. l. — *Csery-Clauser Mihály*. *M. Kultúra.* I. 171. l. — *Horváth Konstantin*. *Kat. Szemle.* 86—87. l. — *Mihályi Ernő*. *Pannonhalmi Szemle.* 66. l. — *Balázs László*. *Prot. Szemle.* 345—347. l.

Séta bölcsőhelyem körül. 214 l. — *Ism.* (Gy. N.) *Ung. Jahrb.* 343. l. — *Horváth Károly*. *Prot. Tanügyi Szemle.* 213—214. l.

Szavalókönyv. *Eber László* előszavával. 96 l.

Századik Tükör. *Jelenkor.* 5. sz.

Százötven éves fordulóját ünnepli az erdélyi magyar színjátszás. *Ujs.* 261. sz.

Szerelmes versek. Világirodalmi antológia. *Képes Géza—Radnóti Miklós—Szemlér Ferenc—Vas István* műfordításai. — *Ism.* *Tükör.* 311. l. — *Szabó István*. *Erd. Helikon.* 190. l. — *Szentkuthy Miklós*. *M. Csillag.* I. 369—371. l. — *Gönczy Gábor*. *Prot. Szemle.* 61—62. l.

Szlovákiai magyar írók antológiája. (1938—1942.) *Esterházy János* gróf előszavával. 304 l. — *Ism.* *Réthy Andor*. *Erd. Helikon.* 543—544. l. — *Sziklay János*. *Uj Magyar Museum.* 1. köt. 153—155. l. — *Sziklay László*. *Sorsunk.* 680. l. — (v. l.) *Esti Magyarország.* 120 sz.

A te íróid. A magyar irodalom nagyjai történeti és módszeres megvilágításban. Összeállították: *Bartis Imre*, *Madácsy László* és *Vajtai István*. — *Ism.* *Zimándi Pius*. *M. Középpiskola.* 151—153. l.

Tréfás és csúfolódó erdélyi népköltészet. — Szerk.: *Szentimrei Jenő*. *Kolozsvár.* — *Ism.* R. I. *Vigilia.* 361. l. — *K. gy.* *Népszava.* 123. sz.

Új magyar dekameron. Szerk.: *Illyés Gyula*. 1—2. köt. 241, 242 l. — *Ism.* I. M. *M. Nemzet.* 256. sz. — *Esti Kurír.* 276. sz. — *y. P. Lloyd.* 283. esti sz. — e. *Népszava.* 290. sz. — *Esti Magyarország.* 280. sz.

Ungarische Dichter in japanischer Sprache. *Ungarn.* 58. l.

Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerk.: *Eckhardt Sándor*. 222 l. — *Ism.* *Szombatfalvy György*. *Társadalomtudomány.* 288—290. l. — *Guoth Kálmán*. *Századok.* 472—477. l. — *Horváth Károly*. *Prot. Tanügyi Szemle.* 143—144. l.

Üdvözlégyszabadság. Erdélyi fiatal költők versantológiája. *Kolozsvár.* — *Ism.* *Csuka Zoltán*. *Láthatár.* 188. l. — *Zajai Béla*. *Jelenkor.* 17. sz. — *Makay Gusztáv*. *M. Csillag.* II. 182—183. l. — *G. G.* *Prot. Szemle.* 381—382. l.

Vitézi énekek a XVI. századtól a XX. századig. — *Ism.* *M. Kultúra.* II. 144. l.

Összeállította: KOZOCSA SÁNDOR.

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1942. év irodalomtörténeti munkássága.

(Első közlemény.)

I. Általános rész.

- Agoston Julián.* A tájlelek és líra. Kat. Szemle. 212—214. l.
U. az. Magyar Áfium, avagy: egy boldogtalan szemlélő panaszai az új magyar irodalom betegségeiről. M. Kultúra. I. 163—164. l.
Alszeghy Zsolt. Egy humanista haláltánc-vers magyar fordítása. EPhK. 81—82. l.
U. az. A magyar-nyelvű jezsuita-drámák forrásaihoz. Irodört. 87—89. l.
U. az. Nemzetietlen-e irodalmunknak úgynevezett „nemzetietlen kora?” Irodört. 1—13. l. — Klny. is: Az Irodalomtörténet füzetei. 6. sz. 15 l.
U. az és Baránszky-Jób László. A magyar irodalom kincsesháza. 444 l. — Ism. Tükör. 37. l. — Kovács László. Erd. Helikon. 186—187. l. — Kósa János. Ország Útja. 28—29. l. — Kolos (Kreizler) Kálmán. Keresk. Szakokt. 50. köt. 43—44. l. — Marót Gábor. Sorsunk. 220—221. l. — 8 Órai Ujs. 42. sz.
András Károly. Másodrendű katolikus irodalom? Új Élet. 35—37. l.
Angyal Endre. Cseh humanizmus, német misztika, budai kancellária. EPhK. 83—85. l.
U. az. Dunántúli szellem. Új Élet. 56—60. l. — Klny. is. 8 l. — Ism. br. Soproni Szemle. 311. l.
U. az. A 20. század szellemi megújodása. Sorsunk. 541—553. l.
Antal Gábor. Egy magyar könyvkereskedő száz év előtt. M. Nemzet. 108. sz.
U. az. Jó költők és rossz költők. Ujs. 44. sz.
Arató András. Eltűnt könyvek nyomában. M. Nemzet. 261. sz.
U. az. Ponyva és — ellenponyva. Jelenkor. 17. sz.
Argus. Színházi Szemle. Jelenkor. 15. sz.
Asztalos István. Az írói közösség nyilatkozata. Erd. Helikon. 596—604. l.
Auer György. Íróink bűnperei. M. Nemzet. 214. sz.
Augusztinovics Elemér. Jegyzetek a megújodott irodalomtanításról. Prot. Tanügyi Szemle. 127—131. l.
A. Zs. Kézírtos gyűjteményeink bibliográfiájához. Irodört. 106—111. l.
U. az. Verses mese a XVIII. századból. Irodört. 158—159. l.
Babits Mihály. Írók két háború közt. 258 l. — Ism. (L. H.) Ung. Jahrb. 332. l.